

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України
Приватного акціонерного товариства “Вищий навчальний заклад
“Міжрегіональна Академія управління персоналом”

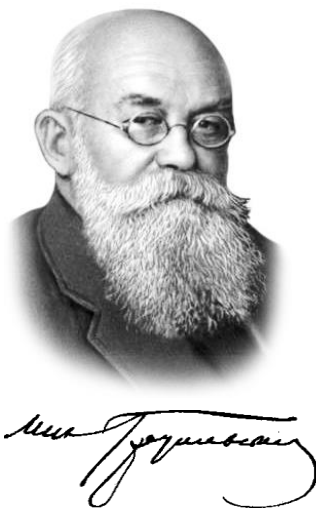
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

**Збереження національної ідеї та національної
самосвідомості українського народу в контексті
трагічних подій ХХ-ХХІ століть**

*(до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського
(1866–1934), вченого, історика, політичного і державного
діяча, голови Центральної Ради)*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 10

Хмельницький, 2016

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть (до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866–1934), вченого, історика, політичного і державного діяча, голови Центральної Ради): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2016. – Вип. 10. – 262 с.

УДК 94(477): 929-051(477.43/44) М. Грушевський “1919”(09)

ББК 63.3(4Укр)

3 58

3 58 Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть (до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866–1934), вченого, історика, політичного і державного діяча, голови Центральної Ради): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2016. – Вип. 10. – 262 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті XV Всеукраїнської науково-практичної конференції “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття (до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866–1934), вченого, історика, політичного і державного діяча, голови Центральної Ради)”. Авторами статей розкрито такі проблеми: постать Михайла Грушевського в історії України; національно-демократична революція: причини, перебіг, наслідки; історіографія та джерела з вивчення національно-демократичної революції (1917–1921 рр.); культура та освіта в Україні (1917–1921 рр.); правова система та державотворення в роки національно-демократичної революції; церква в роки визвольних змагань українського народу; Поділля в роки української революції 1917–1920 рр.; голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка; національна політика в Україні в 20–30-х роках XX століття; персоналії в історії України XX–XXI століть.

Редакційна колегія:

Головний редактор: Білий Л. Г., кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту МАУП.

Члени редакційної колегії:

Авсієвич А.В., доктор філософії в галузі права; **Байдич В.Г.**, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області; **Галатир В.В.**, кандидат історичних наук, доцент; **Гуменюк А.Ф.**, кандидат економічних наук, доцент; **Дацюк О.А.**, кандидат богослов'я; **Коцюк В.Д.**, кандидат історичних наук; **Олійник В.В.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Олійник Ю.В.**, кандидат історичних наук; **Савчук Л.О.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Трембіцький А.М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Циганюк Ю.В.**, кандидат юридичних наук; **Парандій В.О.**, кандидат історичних наук (відповідальна за випуск).

Рецензенти:

Лозовий В.С., доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Олійник М.П., доктор історичних наук, професор (м. Хмельницький)

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Хмельницького інституту
Міжрегіональної академії управління персоналом
(протокол № 10 від 28 листопада 2016 р.)

© Хмельницький інститут
Міжрегіональної Академії управління персоналом, 2016

ПЕРЕДМОВА

Народився Михайло Грушевський 29 вересня 1866 року у м. Хелмі (Польща). Виростав на Кавказі – спочатку в Ставрополі, а потім у Владикавказі. Навчався у Тифліській гімназії, Київському університеті (історико-філологічний факультет). Працював в університеті під керівництвом Володимира Антоновича. В 1894 році, за рекомендацією В. Антоновича, Грушевський призначається на посаду ординарного професора кафедри “всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи” Львівського університету, де пропрацював до 1914 року.

Для розвитку української літератури Грушевський разом з І. Франком заснував і видавав “Літературно-науковий вістник”, був одним із організаторів Української видавничої спілки (1899). В 1904 році власним коштом відкрив приватну вчительську семінарію в м. Коломия.

Після революції 1905–1907 рр. М. Грушевський переніс свою діяльність до Києва. Створив Українське наукове товариство (УНТ), увійшов до складу Товариства українських поступовців (1907), яке стало єдиною до 1917 р. українською організацією ліберального спрямування. З березня 1917 по квітень 1918 року – голова Української Центральної Ради.

Під керівництвом М. Грушевського урядом УНР приймалися важливі рішення про державні атрибути, а також здійснювався конституційний процес. Він особисто брав участь у розробці Конституції УНР, яка була прийнята 29 квітня 1918 р. Але після державного перевороту на чолі з П. Скоропадським М. Грушевському довелося здебільшого займатися науковою працею. Він брав участь в обговоренні питання про заснування Української академії наук, однак від пропозиції П. Скоропадського очолити новостворену Академію відмовився. У лютому 1919 р. М. Грушевський переїхав до м. Кам’янець-Подільського, а потім до м. Станіслава (нині м. Івано-Франківськ). У березні того ж року емігрував до Праги,

потім до Відня, де продовжував наукову діяльність. Крім того заснував у Празі Український соціологічний інститут. 1923 року був обраний академіком ВУАН.

У березні 1924 року із сім'єю приїхав до Києва. Працював професором історії в Київському державному університеті. Був обраний академіком Всеукраїнської академії наук, керівником історико-філологічного відділу. 12 січня 1929 р. загальні збори АН СРСР обрали Грушевського дійсним членом. 25 квітня 1929 р. на засіданні загальних зборів АН СРСР Грушевський поставив питання про потребу створення в її складі Інституту української історії. З осені 1929 р. почався погром історичних установ, створених Грушевським. У листопаді-грудні 1929 р. сесія Ради ВУАН почала ліквідовувати комісії, якими керував Грушевський (остаточно ліквідувала 1933 р.).

Помер у Кисловодську 24 листопада 1934 року. Похований на Байковому кладовищі у Києві.

Михайло Грушевський – це вчений світового рівня, творча спадщина якого вражає своїм тематичним діапазоном, енциклопедичністю, універсальністю. Його перу належать близько двох тисяч праць з історії, соціології, літератури, етнографії, фольклору. Ще й досі неповною мірою досліджено його публіцистику, епістолярний доробок. Та насамперед він увійшов у вітчизняну історію як її великий літописець, автор фундаментальної “Історії України-Руси”. Створена ним цілісна концепція українського історичного процесу ввібрала в себе кращі здобутки сучасної йому української науки, була осяяна високою свідомістю і тому стала стрижневою ідеєю українського відродження.

Очоливши Центральну Раду, він був глибоко переконаний, що нова українська державність має базуватися на принципах демократії і закону. Своєю працею М. Грушевський закладав міцні підвалини української державності. Пам'ять про нього вічна, наукові праці – невичерпне джерело мудрості.

Джерело: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dovidka.biz.ua/mihaylo-grushevskiy-biografiya-skorocheno>.

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть (до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866–1934), вченого, історика, політичного і державного діяча, голови Центральної Ради): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2016. – Вип. 10. – 262 с.

Українська Православна Церква
КЕРУЮЧИЙ ХМЕЛЬНИЦЬКОЮ ЄПАРХІЄЮ
29013, м. Хмельницький, Володимирська, 113, тел. (0382) 76-43-38,
E-mail: antony @ fialco.org P/p: 26001000252207 в ПАТ УСБ у м.Києві,
МФО 300023, код: 21326071

“24” листопада 2016 року
№ 240

ЗВЕРНЕННЯ
до організаторів та учасників
XV Всеукраїнської науково-практичної конференції

“ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КОНТЕКСТІ
ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ ХХ СТОЛІТТЯ”

(до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866–
1934), вченого, історика, політичного і державного діяча,
Голови ЦР УНР)

Шановні організатори та учасники вченого зібрання,
браття і сестри!

У ХХ сторіччі український народ пережив у своїй історії чимало трагедій, які сталися через злочинні дії тоталітарного режиму безбожної влади колишнього Союзу РСР. Серед цих скорботних сторінок історії були голодомори, етнічні чистки, депортації, репресії, розкуркулення, насильницька колективізація, антирелігійний терор тощо.

Нам відомо, що існує фактор, який об'єднує ці соціальні катаклізми радянського режиму: відречення від Христа й християнської моралі та обрання нової віри – у людину-бога.

Молох більшовизму поглинав невинні жертви з диявольською бездушністю. Внаслідок цього геноциду Україна втратила мільйони своїх дітей: вони зазнали тяжких мук і

жахливої смерті. А ті, хто вижив, назавжди запам'ятали, що таке “рай на землі”, коли він без Бога.

Оскільки вчене зібрання присвячене 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського, слід окремо підкреслити важливу роль наукової, політичної і громадської діяльності цього патріота України, який доклав чимало зусиль для вивчення та популяризації історії України, її культурних та археологічних пам'яток. Михайло Грушевський прожив нелегке життя, сповнене гонінь від радянської влади, з якого пішов передчасно через лікарську некомпетентність.

Проте у контексті тематики конференції треба зазначити те, що саме патріоти нашої Держави як у ті буремні роки, так і сьогодні робили й роблять усе, щоб Україна була самостійною Державою та ніхто не порушував її територіальної цілісності. Як ми бачимо, хоч і минуло більше ста років, але ця робота не стала легшою. Вона завжди поєднана з ризиком, нерозумінням, зрадами, підступністю тощо.

Слід окремо згадати, що у ці листопадові дні ми молитовно вшановуємо пам'ять жертв голодомору, який Україна пережила у 1932–1933 роках – це було масове вбивство мільйонів наших співвітчизників. Цинічне, цілеспрямоване, безжальне. Лише у богоненависницькому й людиноненависницькому середовищі міг відбутися подібний злочин. На щедрому українському чорноземі вмирали у страшних муках мільйони людей. Цей геноцид був намаганням знищити саму душу народу, привести її до повного духовного рабства. Він став знаряддям диявольської помсти за неспроможність викорінити зі свідомості нашого мудрого, сповненого високих чеснот, народу синівську пам'ять про Бога, любов до Бога, вірність і віру в Бога. Цю віру можна було знищити лише через фізичну ліквідацію її носія. Тому богоборча влада, створивши духовний голод, приречла націю і на голод фізичний.

Час лікує душевні рани, але рану в серці України загоїти неможливо. Вона завжди буде невгамовним болем нагадувати про час, коли над Україною панував диявол.

Церква суворо засуджує чинники, які привели до цих трагедій. Виправдання їм немає. Сама історія винесла вирок. Ніякі репресії не змогли врятувати державно-політичну систему, яка за базис обрала богоборство, знехтувала ґрунтовними моральними принципами людства – вірою, надією і любов'ю. “Горе тим, що замислюють беззаконня”(Мих. 2: 1). Справа таких “діла протизаконні” (Пс. 100: 3). “Кінець їхній – загибель” (Флп. 3: 19) – говорить Святе Письмо.

Церква застерігає усіх від глибокої хибної та антигуманної ідеології, що спричинила подібні трагедії і закликає до покаяння тих, хто ще не прозрів і не зрікся богоборства та людиноненависництва в усіх його формах.

Як любляча Мати, свята Українська Православна Церква молиться за упокоєння в оселях праведних усіх, хто загинув як у ті страшні часи, так і сьогодні прийняв смерть на Сході країни за нашу Державу Україну та її незалежність і оголошує їм вічну пам'ять!

Закликаю Боже благословення на роботу вченого зібрання! Нехай неупереджений обмін думками слугує на благо науки та відновлення моральних цінностей у суспільстві, без яких не може бути мирного та стабільного майбуття.

Нехай Всемиловитий Господь благословляє усі Ваші добрі справи та починання!

З повагою

**МИТРОПОЛИТ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКИЙ**

*Л. Г. Білий,
кандидат педагогічних наук, доцент
(м. Хмельницький)*

ІДЕЯ ПРИВАТНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) – український історик, громадський і державний діяч, академік. Протягом 1886–1890 років навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету ім. Св. Володимира. У травні 1894 р. захистив дисертацію на ступінь магістра. Цього ж року 28-річного Михайла Грушевського було запрошено очолити кафедру всесвітньої історії Львівського університету.

Галицький період життя Михайла Грушевського був насичений. Відбулося його становлення як дослідника історії свого народу, талановитого викладача й активного громадського діяча. Тут він розпочинає фундаментальне дослідження архівних матеріалів з історії України-Русі. У 1898 р. виходить перший том “Історії України-Русі”.

У Львові Михайло Грушевський очолив дослідницьку роботу Наукового товариства імені Шевченка. Саме завдяки йому було видано десятки книг у різних серіях цього товариства. В них описано фактичний матеріал з історії, культури, господарської діяльності в різних регіонах України. Ці матеріали послужили для подальших досліджень та узагальнень.

Історична, публіцистична, педагогічна спадщина Михайла Грушевського має принципове значення для багатьох поколінь українців як в межах України, так і за кордоном. Актуальність цих праць підвищилась у роки творення державності незалежної України і сучасної національної школи. А реалізація повною мірою національного самопізнання неможлива без системи освіти, тому Михайло Грушевський вказує: “Боротьбі за рідну

мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільше уваги...” [1, с. 13]

Вболіваючи за освітянську справу, Грушевський закликав відкривати в Галичині українські приватні гімназії, не чекаючи дозволу галицького сейму. Він розумів, що заборона української мови затримує розвиток культури, освіти, школи, призводить до денаціоналізації народу. Найбільше страждає україномовне сільське населення, яке змушене вчити своїх дітей нерідною мовою [2].

Вперше необхідність запровадження українознавчих кафедр в усіх вузах України історик обґрунтував ще в 1907 році: “Тутешні університети й вищі школи в першій лінії повинні забезпечити й наукове розроблення різних галузей українознавства й їх навчання, викладання” [3, с. 213]. Виходячи із домінанти українознавства у національній системі освіти, вчений виділяв інші важливі проблеми, зокрема, зміст виховного процесу та мови викладання у школах: “Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не виб’ється на самостійну дорогу існування” [4, с. 13]. У своїй праці “Про українську мову і українську школу”, яка спочатку друкувалась частинами у газеті “Село” у 1910–1911 рр., він детально висвітлює проблему становища української мови в Російській імперії. Дуже важливим є той момент, що вчений бачив систему науки як постійний лозунг від початкових класів до університетської науки і звідти – до індивідуального осмислення кожного пізнавального явища. М. Грушевський був переконаний у тому, що викладання українською мовою має пронизувати всю систему освіти – від початкової до вищої.

Вчений розумів велике виховне значення історії. Тому він відводив важливе місце у виховному процесі викладання історії України. В той же час Михайло Грушевський відзначав, що “навчання історії в українській школі” ... “повинне вирватись з тих вузьких рамок і вийти на широкий простір універсалізму”

[5, с. 189], тобто те, що історія України має включати не лише історію українського народу (як історія Росії початку XX ст. включала історію лише російського народу), а й історію інших народів світу.

Однією з обов'язкових умов національної педагогіки є знайомство із екологічною культурою даного краю, його специфіки, своєрідності. “Вчування у красоти природи загострює змисли людини, дає їй невлесні враження, поглиблює чуття, а це дає зміст глибоких душевних зацікавлень” [6, с. 15]. Михайло Грушевський вважав, що саме з природою пов'язані естетичні переживання, які “складають надзвичайну властивість характеру. Естетизм пронизує усі сфери життя: в поезії, в музиці, в одязі, в побуті, ставленні до природи, у високій моралі. Отже, важливо відмітити, що ефективно удосконалення людини, а також і цілого народу, досягається шляхом естетичних переживань у різних ділянках життя” [7, с. 18]. Тому цілком логічно із цього випливає практична настанова: “Дітям слід прищепити розуміння того, що природа є жива, що вона – джерело нашого добробуту. А тому не нищити її, а старанно піклуватися про неї” [8, с. 22].

Окрім змісту національної освіти, важливі також форми організації навчальних структур. Під час науково-педагогічної діяльності у Львівському університеті Михайло Грушевський вбачав свою місію у створенні в Галичині національної системи освіти. Саме з цією метою він у січні 1905 року зі сторінок “Літературно-Наукового Вісника” звернувся до галицької громадськості із закликом до закладання українських приватних гімназій [9, с. 5]. Враховуючи ту обставину, що розбудова національної освітньої системи не отримувала підтримки (передусім фінансової) з боку австрійських і галицьких урядових та чиновницьких структур, учений пропонував, як стартовий капітал для фінансування приватного українського шкільництва, використати кошти, зібрані українською громадськістю на будівництво театру. На жаль, ця пропозиція стала додатковим чинником охолодження стосунків між

істориком та керівництвом національно-демократичної партії. Система освіти здатна виховати національно свідомі кадри у більшій кількості (при існуванні мережі приватних шкіл) та кращої якості (виховання різнобічне), аніж це дозволяють зробити непрямі засоби впливу – театральні вистави.

Важливо зазначити, що на 1910 рік життя підтвердило правоту вченого у плані необхідності заснування приватних гімназій, оскільки на цей час у Галичині існувало 15 освітніх інституцій різного типу, в тому числі 6 гімназій. Ідея видатного історика про більшу ефективність української приватної освіти значною мірою актуальна і для сучасної системи освіти в Україні. Не дивлячись на те, що ми маємо самостійну українську державу, підтримка останньою українського характеру системи освіти недостатня. Не варто розраховувати лише на державну підтримку (передусім фінансову) системи освіти, оскільки держава не в змозі через низку причин (передусім, через економічну кон'юнктуру) фінансувати українську освіту. Звичайно, є багато підстав для скептичних прогнозів, однак ентузіазм поряд із підприємливістю здатен привести до реалізації ідеї приватної української освіти через сто років після того, як одним із перших цю ідею висловив Михайло Грушевський [10].

Вчений, історик писав про працю з проблем національної педагогіки і був досвідченим педагогом. Його педагогічна діяльність почалася у 1894 році у Львівському університеті і з невеликими перервами тривала до останніх років життя. М. Грушевського як видатного педагога високо оцінювало багато вчених, зокрема, його учень, а пізніше історик, І. Крип'якевич, який у своїй праці “Михайло Грушевський. Життя й діяльність” дав надзвичайно високу оцінку своєму вчителю [11, с. 483]. Варто зауважити, що хоча вчений постійно працював у сфері вищої освіти, він також видавав підручники для початкової та середньої школи.

Таким чином, можна підсумувати, що Михайло Грушевський своєю політичною діяльністю і науковою

творчістю значною мірою сприяв національному самопізнанню та відродженню. Особливо важлива у цьому плані наукова творчість та діяльність, насамперед у плані відстоювання концепції української національної освіти. Важливе місце в даній концепції вчений відводив українознавству, українській мові, українській історії, етнології та екологічній культурі на національній основі. На це були орієнтовані як його теоретичні праці, так і практична педагогічна діяльність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991.
2. Історія педагогіки України. Розділ V. Педагогічна думка, освіта, становлення суспільного дошкільного виховання в кінці XIX – на початку XX століття // Просвітницька діяльність та педагогічні ідеї Михайла Грушевського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/30.html. – Назва з титул. екрану.
3. Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вісн. – 1907. – Т. XXXVII.
4. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991.
5. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
6. Грушевський М. Український національний характер. // Віра й культура. – Вінніпег, 1959. – Число 4 (64).
7. Там само.
8. Там само.
9. Грушевський М. Що ж далі (В справі руських гімназій). // Літературно-науковий вісн. – 1905. – Т. XXIX.
10. Данюк І. Михайло Грушевський про національне самопізнання та національне відродження. // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2011. – Вип. 11. – С. 57-60 [Електронний

ресурс]. – Режим

доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_11_14.

11. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992.

УДК 929-051(477.43/44) М. Грушевський “1919”(09)

В. Р. Адамський,

кандидат історичних наук

(м. Хмельницький)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ У КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізується період перебування М. Грушевського у Кам'янці-Подільському в лютому-березні 1919 р. Розглядається його політична, культурно-освітня та публіцистична діяльність у взаємовідносинах з місцевими суспільно-політичними угрупованнями, професорсько-викладацькою корпорацією Кам'янець-Подільського державного українського університету та співробітниками газети “Життя Поділля”.

Ключові слова: *Кам'янець-Подільський, університет, часопис “Життя Поділля”, наукова діяльність, публіцистика.*

Residence of M. Hrushevskyi in Kamyanets-Podilskyi in the Estimations of his Contemporaries The period of M. Hrushevskyi's residence in Kamyanets-Podilskyi during February-March 1919 has been analyzed in the article. His political, cultural-educational and publicistic activity in his relations with the local social-political groups, professor and teaching staff as well as coworkers of the newspaper “Zhyttia Podillia” (Life of Podillia Region) has been studied.

Key words: *Kamyanets-Podilskyi, University, periodical “Zhyttia Podillia”, scientific activity, publicism.*

Непересічний постаті М. Грушевського в історіографічній літературі присвячено тисячі праць. Однак провідні українські науковці Ю. Шаповал та І. Верба, відтворюючи на підставі праць попередників і віднайдених архівних матеріалів складний життєвий шлях, політичну та науково-організаційну діяльність М. Грушевського, змушені були визнати, що “події в Кам’янці у січні-березні 1919 р. ще мало досліджені в літературі” [1, с. 198].

Проте перш ніж безпосередньо перейти до розгляду діяльності М. Грушевського у Кам’янці, спробуємо збагнути яким було його становище на початку 1919 р., внаслідок якого він був змушений виїхати за кордон. Після повалення наприкінці 1918 р. гетьманату П. Скоропадського влада в Україні зосередилася у руках Директорії УНР. Хоча М. Грушевський перебував в опозиції до гетьманату [2, с. 217-218], проте він відмовився співпрацювати з новою владою. Тому було декілька причин. По-перше, на початку 1919 р. Директорія все більше відмовляється від соціалістичної ідеології та риторики, намагаючись у такий спосіб налагодити стосунки з Антантою, натомість М. Грушевський все більше схиляється до соціалізму і активно співпрацює з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР) [3, с. 39; 4, с. 118]. Такі ідеологічні розбіжності унеможливлювали співпрацю між М. Грушевським та Директорією. По-друге, остання цілком усвідомлено опиралася поверненню М. Грушевського до політичної діяльності, відсторонюючи колишнього голову Центральної Ради від участі в політичному житті УНР. На Конгресі трудового народу України, який відбувався у Києві з 23 по 28 січня 1919 р., науковець навіть не потрапив до президії. Ф. Швець і М. Шаповал, як стверджують сучасні українські науковці, поза око, зробили все, щоб заблокувати його кандидатуру [1, с. 197]. По-третє, важливу роль відіграли причини особистого характеру, а саме – дискусія щодо майбутнього Української академії наук, заснованої 1918 р. за гетьманату П. Скоропадського. М. Грушевський наполягав на повній ліквідації цієї установи і створення на базі Українського

наукового товариства нової інституції. Як зауважує сучасниця подій Н. Полонська-Василенко, ключову роль у цьому питанні відіграли особисті амбіції М. Грушевського, який хотів монополізувати славу творця Української академії наук [5, с. 17–18]. Проте ці спроби зазнали невдачі і проект М. Грушевського було відхилено. Відтак учений починає схилитися до еміграції, аби за кордоном активно долучитися до політичного та громадського життя на користь України.

З такими настроями наприкінці січня 1919 р. він виїхав з сім'єю до Львова, але до кінцевого пункту не добрався. На заваді стали військові події [1, с. 197-198]. Відтак М. Грушевський вимушено зупиняється у Кам'янці-Подільському, яке після переїзду сюди Директорії УНР стає центром українського політичного життя. Власне у цей час Михайло Сергійович робить ще одну спробу залишитися у великій політиці. Відповідний план визрів у нього в самому Кам'янці і посилювався з падінням авторитету Директорії УНР [1, с. 198].

Він став у войовничу опозицію до уряду і разом з В. Чехівським об'єднав навколо себе всі неприхильні до Директорії УНР елементи. Осередком їхнього основного зібрання став нещодавно відкритий Український клуб. Тут відбувались партійні засідання, читалися лекції, реферати і т. ін. Рупором опозиційних сил виступила місцева газета “Життя Поділля”. До 25 лютого 1919 р. її редагував приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету Л. Білецький. Однак, як згадує очевидець подій Д. Дорошенко, “одного ранку, коли члени редакції, як звичайно, поприходили до редакційного помешкання, то побачили, що всі їхні столи й ціле помешкання обсажені якоюсь компанією. Так само були обсажені новими людьми контора й друкарня. Зоставалось або битись навулачки, або зробити “ретираду”. Члени попередньої редакції вибрали друге” [6, с. 429].

Наступного дня газета вийшла уже за редакторства комітету українських соціалістичних партій. А у номері за

26 лютого з'являється програмна стаття М. Грушевського “Спільний фронт”. Автор доводив, що українське відродження минулого століття базувалося на народницькому ґрунті. Воно приймало за першооснову трудовий народ, як підставу політичного і національного відродження. Відтак його інтереси та потреби повинні лягти в основу державного будівництва. Однак народництво в силу різних обставин не зуміло виробити програми соціальної перебудови. Наразі революційні події новітньої доби висунули на порядок денний власне питання соціальних реформ. Соціалістичні партії, яким за нових обставин довелося нашвидкуруч виписувати програмні цілі, частково орієнтувались на готові зразки, запозичені в російських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів, намагаючись водночас адаптувати їх до умов української дійсності. Це породжувало боротьбу двох тенденцій: більш тісної співпраці з російськими соціалістами, з одного боку, та орієнтація на суто національні сили – з другого. На думку М. Грушевського, “не тільки національні інтереси українського народу, але й інтереси соціалістичної перебудови вимагали властиво сформування єдиної української соціалістичної партії, котра б рахувалась не з готовими соціалістичними ідеологіями с.-д. і с.-р., виробленими в інших краях з низшою національною і економічною структурою, а з умовами українськими. Сею дорогою й ішла більшість українських с.-р., що мала на оці національні інтереси трудового українського народу і, кінець кінцем, змушена в минулім році відокремитись в осібну організацію так званої центральної течії” [7]. Ця тактика, на переконання М. Грушевського, не отримала підтримки ані з боку лівих соціалістів-революціонерів, які орієнтувались на російських партнерів, ані з боку соціал-демократів, котрі “покидали свою земельну програму, неприємлему для українського трудового селянства”. А українських соціалістів-революціонерів вважали “як соціалістів другого сорту, соціалістичних недоуків і претендували для себе на роль абсолютних гегемонів, учителів і провідників” [7]. Звідси, як

наслідок, взаємна боротьба та жорстке суперництво. Усвідомлюючи, що створення однієї соціалістичної партії за таких умов є справою неможливою, яка потребує часу й обопільного старання, проте М. Грушевський закликав до співробітництва основні соціалістичні партії, бо “того вимагають інтереси соціалістичного будівництва і охорона спільних національних і політичних здобутків від спільного ворога справа” [7].

Услід за цим редакція “Життя Поділля” розпочала жорстко коментувати як дії союзників, так і представників українського уряду. 27 лютого 1919 р. часопис виступив із критикою Антанти за невдалу спробу організації міжнародної конференції на Принцевих островах [8], а на початку березня видав декілька редакційних матеріалів, в яких звинуватив Директорію УНР у зволіканні із скликанням губернських та повітових конгресів трудового народу [9; 10].

Не покладаючись на владу в питанні активізації суспільно-політичних процесів, М. Грушевський звернувся через газету безпосередньо до широких кіл громадянства із закликом самоорганізовуватись усім групам та елементам, що стоять на ґрунті інтересів широких народних мас [11].

Услід за цим сама опозиція продемонструвала приклад більш рішучих та енергійних дій. 15 березня 1919 р. редакційна стаття “Життя Поділля”, розкритикувавши владу за неприхований опір скликанню селянського з’їзду у Кам’янці-Подільському, поставила Директорію перед фактом, що такий форум таки збереться, нехай і з не ініціативи відповідних комісій, як це передбачено законом, а з доброї волі та бажання Селоспільки. Передова завершувалась констатацією: “Наша влада повинна прислухатися нарешті до голосу з долини, повинна зрозуміти, що той тон, який взято в останній час, лише руйнує, а не будує” [12]. За три дні у черговому матеріалі на цю тему уже йшлося про негайне об’єднання трудового народу шляхом утворення “Трудових рад селянських і робітничих депутатів”. Останні ж повинні рішуче заявити, „що працюючий

нарід не поступиться своїми правами ні перед якими реакційними силами об'єднаних ворогів народу” [13].

20 березня 1919 р. розпочав свою роботу Кам'янецький селянський повітовий з'їзд. Опозиція оголосила його “Трудовим конгресом” та сприяла обранню М. Грушевського почесним головою. Останній, звісна річ, цілковито підтримав селянський форум та побажав йому успішної праці [14]. Конгрес ухвалив резолюцію “Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських депутатів” [4, с. 198-199] та утворив “Комітет охорони республіки”, який тимчасово захопив владу в місті. Однак з огляду на розпочаті у місті масові арешти уже за чотири дні він саморозпустився.

Наукова активність М. Грушевського у цей період проявилася в бажанні заснувати місцеву філію наукового товариства. Для цього склалися гарні передумови, пов'язані з заснуванням у місті державного українського університету. Представники професорсько-викладацької корпорації у цей час розглядали різні варіанти щодо можливості консолідації наукових сил задля сприяння розробкам наукових студій та випуску друкованої продукції. Завдяки ініціативі В. Біднова та Л. Білецького було вирішено заснувати наукове товариство при навчальному закладі [15, с. 292].

Однак із появою у місті М. Грушевського представники університету були запрошені на засідання, яке скликав особисто професор. Він спробував переконати присутніх, що найкращий спосіб об'єднання лежить у площині створення Кам'янець-Подільської філії наукового товариства ім. Шевченка. Л. Білецький передав цей епізод таким чином: “Пам'ятаю була неділя, як ми о годині дев'ятій зібралися до Українського клубу. Прийшло нас до 10 душ, прийшов також і наш ректор. Застали ми в клубі лише щось три душі; пригадую лише проф. М. Грушевського і директора учительськ. семінарії Сер. Іваницького, протоіер. о. Є. Сіцінського і, здається, не було більше нікого, а може ще був Волод. Чехівський. Почекали ще з

півгодини, більше не прибув ніхто і за згодою всіх збори розпочалися під проводом голови їх проф. М. Грушевського. П. Голова у своїй промові зазначив, як важно було-би поширювати на усі терени України філії Київського наукового т-ва, щоби тим самим об'єднувати й зорганізовувати лише під одним проводом з центру й наповнювати одним духом наукове життя на Україні. Особливо така філія була би дуже на місці, де є й місцеві наукові сили і сили молоді, що скупчилися при українським університеті і кінчаючи промову запропонував заслухати вже виготовлений ним статут майбутньої філії наук. т-ва. Коли статут був заслуханий і коли ми побачили, що він мало чим по суті відрізняється від статуту наукового т-ва, зорганізованого при університеті, то відчули лише тенденцію розбити наукові сили на дві конкуренційні групи, які би навіть могли між собою стати і в неприязнені позиції, бо в статуті говорилося, що т-во повинно бути незалежне від існуючих у Кам'янці шкіл, а підлягати лише Київській централі, головою якої якраз був М. Грушевський. Отже тенденція відсепарування наукової праці від університету в Кам'янці вразила нас якось неприємно. Тим більше, що тоді могла би бути ослаблена наукова праця, коли би й так нечисленні наукові сили поділились аж на дві цілком однакових по суті наукові організації. Отже, відчувши лише тенденції якогось захованого походу проти наукової праці, яка вже проводилась при університеті, ми всі присутні нашу позицію і заявили” [16, с. 159-160].

Отже, М. Грушевський усіляко уникав можливості більш тісної інтеграції в університетське середовище, залишаючись при думці не мати нічого спільного з тим, що було реалізовано за гетьманату П. Скоропадського. Негативне ставлення не зумів знівелювати навіть той факт, що його за рішення Ради професорів навчального закладу було обрано почесним професором університету.

Таким чином, не знайшовши місця в політичних планах Директорії УНР та не бажаючи працювати у місцевому

університеті, як гетьманській інституції, учений отримав пропозицію від Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів виконувати обов'язки голови Закордонної делегації партії в Західній Європі. Усвідомлюючи важливість презентації української справи на Заході, М. Грушевський погодився. Отримавши необхідне фінансове забезпечення від партії, учений був делегований на з'їзд II Соціалістичного Інтернаціоналу, що мав відбутися в Швейцарії. 31 березня 1919 р. він покинув Кам'янець-Подільський [17, с. 202].

Список використаних джерел та літератури:

1. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К. : Вид. дім „Альтернативи”, 2005. – 352 с.
2. Грушевський М. Автобіографія, 1914–1919 рр. / М. Грушевський // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. – К. : Веселка, 1992. – С. 214-219.
3. Судин Д. Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) / Д. Ю. Судин // Вісн. Львівського ун-ту. Сер. соціологічна. – 2012. – Вип. 6. – С. 37-50.
4. Кутілова Л. Діяльність Михайла Грушевського в перші роки еміграції / Лариса Кутілова // Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 118-136.
5. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії / Н. Полонська-Василенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 414 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) : науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
7. Грушевський М. Спільний фронт / М. Грушевський // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 26 лют.

8. Передова. Чи буде що на Принцевих островах // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 27 лют.

9. Передова. Закон про трудові ради // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 берез.

10. Передова. Чергове завдання // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 берез.

11. Грушевський М. Оздоровлення громадського життя / М. Грушевський // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 8 берез.

12. Передова. Селянський з'їзд // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 16 берез.

13. Передова. Об'єднання сил // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 18 берез.

14. Грушевський М. В дванадцять годину / М. Грушевський // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 берез.

15. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 644 с.

16. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917–1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький ; підготовка тексту, вступна стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський : “Медобори–2006”, 2013. – 239 с.

17. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / Віталій Тельвак. – К.-Дрогобич : “Вимір”, 2008. – 494 с.

Ю. І. Блажевич,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Хмельницький)

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВНОГО ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)

У статті на основі історичних, документальних і архівних матеріалів та публікацій висвітлено проблему українізації церковного православного життя на Поділлі в роки Української революції 1917–1921 рр. Автором також проаналізовано форми і методи боротьби священнослужителів, громадських діячів, представників інтелігенції краю, журналістів за українізацію духовного, освітнього та мовного аспектів життя мешканців регіону. В статті досліджено діяльність губернських єпархіальних з'їздів православного духовенства Поділля, розкрито їх роль у церковно-політичній історії подільської губернії та України в цілому.

Охарактеризовано діяльність видатних церковних і державних діячів краю і України в сфері державно-церковних відносин, особливо стосовно реалізації політики українізації в духовній та культурно-освітній сферах життя Подільського регіону в умовах Української революції 1917–1921 рр.

Проаналізовано суспільно-політичні причини, які не сприяли широкій українізації духовно-релігійного та церковно-православного життя на Поділлі, гальмували цей процес на місцевому та державному рівнях, не враховували бажань і прагнень багатьох священників, мирян та представників творчої інтелігенції.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Поділля, українізація церковного православного життя, губернські єпархіальні з'їзди, персоналії краю.

Актуальність проблеми та стан її дослідження.

Українська православна церква має багатовікову історію на теренах України і Поділля, зберігає високий духовний потенціал християнства і водночас протягом тисячолітнього періоду сформувала свою самобутню традицію, своєрідні національні риси у релігійних святах, звичаях і обрядах, церковній літературі та архітектурі, богословській думці тощо. Водночас українське православ'я загартувалося у жорстокій боротьбі за виживання в той час, коли українські землі попали під іноземний гніт (Литва, Річ Посполита, Московське царство, Туреччина, Кримське ханство, Угорщина), коли посилювався національний, соціальний і релігійний гніт. Якщо Річ Посполита протягом XV–XVIII ст. намагалася насильницьким шляхом насадити тут католицьку віру та уніатство, то Російська імперія з кінця XVIII – на початку XX ст. намагалася не тільки русифікувати церковне і світське життя в українських землях, що відійшли до складу Російської держави, насамперед Правобережжя і Поділля, але й повністю знищити самобутність українського православ'я, перевести церковно-духовну сферу в русло самодержавних та синодальних правил, стандартів та взірців через переведення священнослужителів і православних ієрархів із центральних єпархій Росії, заборону богослужбової і релігійної літератури на українській мові, насадження церковнослов'янської, а фактично російської мови, русифікація освітньої і культурної сфер, проведення богослужінь, релігійних проповідей і треб (обрядів) тільки російською мовою. Це ж стосується і друкування церковної літератури, періодичних видань тощо. Однак, незважаючи на таку жорстоку цензуру, низка церковних діячів, насамперед священнослужителів, проводили богослужіння українською мовою. Так, наприклад, протоієрей Василь Гречулевич, який після закінчення Подільської духовної семінарії у 1820 році був висвячений у священники і протягом 50 років свого життя обіймав парафію у селі Ганнополі, що в 30 кілометрах від Тульчина на Вінниччині, всупереч розпорядженням владних державних і церковних структур протягом усього періоду парафіяльної служби вів

проповіді тільки українською мовою, у 1849 році він видав свої проповіді українською мовою, а Пантелеймон Куліш здійснив два перевидання цієї книги у 1857 і 1860 роках, що дало змогу поширити її по всій Україні, зокрема й на Поділлі, і зробити її настільною книгою багатьох священників [1, арк. 17-18]. Все це пояснюється тим, що протягом багатьох років Василь Гречулевич був захисником інтересів простого люду, виступаючи в судах і складаючи скарги до вищих інстанцій. Його авторитет настільки був високим, що власті не наважувались відкрито виступити проти нього [1, арк. 17].

Особливо актуалізувався процес українізації духовно-освітньої сфери Поділля на початку XX ст., коли в губернському місті Кам'янці-Подільському силами місцевої інтелігенції було створено культурно-національне товариство "Просвіта" почесним членом якого був обраний Подільський єпископ Парфеній, а серед засновників товариства були священники Є. Сіцінський, К. Станкевич та І. Доронович, які брали безпосередню активну участь у перекладі Євангелія українською мовою [2, с. 7].

У вересні 1906 року в Кам'янці-Подільському відбувся єпархіальний церковний з'їзд, який ухвалив домагатися перед владою запровадження викладання українською мовою в духовній семінарії та інших навчальних закладах духовного відомства. Священний Синод, враховуючи революційну ситуацію в Російській імперії, змушений був задовольнити ці вимоги подільського духовенства постановою від 10 квітня 1907 року, що дало на деякий час можливість здійснювати навчання українською мовою та запровадити в семінарії та учительських школах предмети з українознавства [3, с. 37-38]. У 1907 році було знято заборону з українського слова. На Поділлі з'являються збірники українських проповідей. На сторінках "Православної Подолі" друкував свої проповіді українською мовою протоієрей Є. Сіцінський. Окремими збірками також вийшли проповіді священників П. Степанківського та М. Ванькевича [3, с. 29]. У 1912 році

Священний Синод скасував свій дозвіл від 10 квітня 1907 року на часткову українізацію духовних закладів, однак подільські семінаристи склали цілу збірку проповідей українською мовою, видрукували на горищі гуртожитку і таємно розповсюджували серед учнівської молоді та священнослужителів [4, с. 38-39].

Однак з розгортанням реакційної політики самодержавства в Російській імперії і початком Першої світової війни (1914–1918 рр.) розпочалися репресії проти українізації православного життя в Україні, зокрема й в Подільській губернії. Лише після Лютневої революції 1917 року в Росії та утворення Української Центральної ради на початку березня 1917 року розпочався новий процес по відродженню політики українізації релігійного життя на українських землях.

Нині, коли існує незалежна Українська держава, коли розпочалось національне відродження в усіх сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя, наше суспільство потребує міцного духовного фундаменту, тому вивчення і аналіз минулого щодо політики українізації та використання прогресивних ідей, форм і методів її запровадження в нинішніх умовах з врахуванням сьогоденних реалій є актуальним і своєчасним. Водночас необхідно зазначити, що окремі аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення в наукових розробках плеяди вітчизняних і зарубіжних дослідників і серед них – Є. Сіцинський, І. Доронович, В. Липківський, О. Лотоцький, І. Огієнко, А. Зінченко, В. Лозовий, В. Приходько, А. Опря, І. Опря, Б. Опря, М. Мошак, В. Нестеренко, П. Слободянюк, В. Смолінський, О. Ігнатуша та ін.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, після Лютневої революції в Російській імперії Україна звільнилась від старого режиму, який пригноблював національно-культурне та релігійне життя українського народу, зокрема й подільян. Українізація церкви стала її нагальною потребою, новим етапом боротьби за національну державність і національну церкву. Важлива роль в загальноукраїнському церковно-визвольному русі того періоду належала єпархіальним з'їздам духовенства та

мирян. Початок цим зібранням було покладено ще в період правління імператора Олександра II, однак тоді вони складалися тільки з духовенства, скликав їх і головував на них правлячий архієрей, а вся підготовка здійснювалась єпархіальною владою і рішення не мали обов'язкового характеру. Значення цих форумів полягало в тому, що, незважаючи на обмеженість порядку денного (розглядалися в основному питання взаємодопомоги всередині церковного кліру і здійснювався контроль за грошовими сумами, які витрачались на духовні навчальні заклади), українське духовенство отримало певний досвід самоорганізації. Тому єпархіальні з'їзди православного духовенства України, які відродилися в 1917 році, скликалися головним чином з метою оздоровлення церковного життя, внесення до нього демократичних засад, обмеження влади правлячих архієреїв шляхом створення виборних органів, що мали діяти при єпархіальних владиках і замінити діючі духовні консисторії.

Необхідно також зазначити, що такі з'їзди відбувалися за активної участі мирян, котрі до революції не грали ніякої ролі в церковному управлінні. Відповідно на єпархіальних з'їздах були присутні і брали активну участь в обговоренні нагальних проблем церковного життя делегати від білого духовенства, чоловічих та жіночих монастирів, духовних консисторій і духовних навчальних закладів. Мирян, в основному, представляли церковні старости, викладачі семінарій тощо. Депутати з'їздів від мирян мали право вирішального голосу і складали не менше 50% від загальної кількості делегатів. Фактично участь мирян в церковному управлінні нарівні з духовенством, як тоді вважалось, повинна була забезпечити ефективну роботу єпархіальної влади. За словами безпосереднього учасника церковних подій 1917 року, майбутнього митрополита УАПЦ В. Липківського, єпархіальні з'їзди в Україні того періоду "... були надзвичайно бурхливі, миряни за довге мовчання винагородили себе тим, що висловили вже все, що напекло їм, а найгостріше

висловлювались проти хиб духівництва” [5, с. 23-24].

Навесні 1917 року в умовах національно-політичного піднесення перші такі з'їзди пройшли в Києві, Полтаві, Кам'янці-Подільському та деяких інших єпархіях. Ідея автокефального статусу православної церкви насамперед знайшла підтримку у подільського духівництва. На першому єпархіальному з'їзді (квітень 1917 р.) вирішальна роль належала представникам руху за національне оновлення Української церкви на чолі з військовим священником О. Маричевим. Його делегати підтримали автономію України і водночас автокефалію православної церкви в Україні. В резолюції форуму з цього питання говорилося наступне: “Українська церква завжди була оплотом національності та інтересів народу... Не допускаючи думки про існування України без автономії, з'їзд визнає, що найсильнішою ланкою для об'єднання українського народу завжди служила і служить віра православна, і в автономній Україні тому повинна бути й церква автокефальна” [6, с. 27]. Ці ідеї особливо гаряче обстоювали протоієреї М. Борецький, Є. Сіцінський, Г. Сендерко, ієрей П. Степанківський, М. Дложевський та ін.

Подільський єпархіальний з'їзд тоді ж надіслав телеграму до Києва, в якій чітко і прямо обстоювалась ідея незалежної Української православної церкви: “Молимо Бога, – писалось у ній, – щоб скоро настав той час, коли б Україна здобула собі національно-територіальну автономію. Віримо і надіємось, що з автономією України настане й автокефалія її церкви”. Під телеграмою стояв підпис голови з'їзду священника М. Борецького, майбутнього митрополита УАПЦ [5, с. 26].

Варто зазначити, що на цьому форумі подільського духовенства також було піднято питання й про запровадження демократичних принципів управління єпархією через створення постійної ради при правлячому архієреї замість духовної консисторії, яка б щорічно оновлювалась на одну третину, водночас місця у такій раді розподілялись би порівну між духовними особами та мирянами [5, с. 54]. До речі, вже на

другому подільському з'їзді (грудень 1917 р.) була обрана нова рада при єпископі з двох священників, одного псаломщика і трьох мирян терміном на три роки. Рада мала вирішувати судові, адміністративні, просвітницькі, місійні, благодійні та господарські справи, їй підпорядковувалися всі церковно-громадські єпархіяльні заклади. Рішення ради визнавалися дійсними лише з резолюцією владики [8, с. 100-101].

Однак ідея автокефалії для Української Православної Церкви не знайшла належної підтримки на деяких інших єпархіяльних з'їздах (Київ, Полтава, Волинь, Чернігів, Харків, Херсон), хоча була підтримана ідея автономізації в складі Московського патріархату, який був відновлений 18 листопада 1917 року на II Всеросійському церковному соборі на якому на патріаршу кафедру було обрано Тихона, митрополита Московського – противника незалежної Української Церкви. Особливо відверту промосковську позицію зайняв Подільський вікарний єпископ Пимен (Пегов), якого в 1918 році було призначено правлячим архієреєм на Подільську кафедру (1918–1923). Патріарх Тихон і єпископ Пимен вживали всіх заходів, щоб не допустити українську мову в храми Поділля [3, с. 39]. Все це й привело до того, що в грудні 1917 року в Тульчині відбувся другий Подільський єпархіяльний з'їзд і прийняв суперечливу позицію щодо статусу православної церкви в Україні. На з'їзді було заявлено, що його делегати виступили за встановлення самоуправління церкви в Україні, але остаточне судження про це мав винести Всеукраїнський православний церковний собор. Однак форум визнав за необхідне зберегти духовну єдність з Російською православною церквою, очолюваною патріархом [7, с. 52].

До речі, в листопаді в Києві відбулися організаційні установчі збори, на яких було утворено тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР). Почесним головою ВПЦР обрано архієпископа Олексія (Дородніцина). Однак ця Рада не змогла перебрати на себе церковну владу в Україні через шалений опір старого

московського єпископату. Почався тривалий процес співіснування і протиборства національної церкви з Російською і тоді в січні 1918 року, у дні більшовицького нападу на Київ, до Кам'янця-Подільського переїхала Всеукраїнська Православна Церковна Рада і з її діячів там було сформовано Кирило-Мефодієвське братство. Рада поставила перед собою завдання відокремити Українську Православну Церкву від Російської, а Кирило-Мефодієвське братство виконувало роль оргцентру ВПЦР. Головою братства був обраний Василь Біднов. Його активними членами були, зокрема, В. Чехівський, протоієреї В. Липківський та Є. Сіцинський. Члени братства створили першу в Кам'янці-Подільському українську парафію, провели організаційну роботу щодо формування таких релігійних громад УАПЦ на Кам'яничині [3, с. 42].

У січні 1918 року в Києві відкрилась перша сесія Всеукраїнського православного церковного Собору. Він проходив у три сесії до жовтня 1918 року. В ньому брала участь й представницька делегація з Поділля, однак автокефалія на ньому так і не була проголошена через активну протидію РПЦ та нерішучу позицію державних органів влади.

У травні 1918 року в Кам'янці-Подільському відбувся з'їзд священників Подільської єпархії. На жаль, більшість з'їзду висловились проти автокефалії Української Православної Церкви та українізації богослужіння, однак погодилась на зміну деяких застарілих церковнослов'янських виразів і конструкцій [8, с. 106-108].

У серпні-вересні 1918 року в Кам'янці-Подільському проходив Третій єпархіальний з'їзд подільського духовенства, який засудив рішення Другого з'їзду стосовно реорганізації єпархіального церковного управління і ліквідації духовної консисторії. Заново були обрані 5 членів Ради при правлячому архієреї, котрі водночас стали членами консисторії, а також було обрано 5 кандидатів [8, с. 105].

22 жовтня 1918 року в Кам'янці-Подільському було засновано державний український університет з богословським

факультетом та відділенням Кирило-Мефодіївського братства. Деканом факультету було обрано професора В. Біднова. На цьому факультеті різні дисципліни читали І. Любарський, М. Васильківський, Й. Оксінок, протоієрей Є. Сіцинський, який водночас очолював кафедру загальної археології та історії Поділля. При факультеті було утворено комісію для перекладу церковно-богослужбових книг українською мовою. В. Біднов та Є. Сіцинський увійшли до складу створеної в уряді Директорії УНР Ради міністерства з віросповідань. В лютому 1919 року в університеті почав викладати архієпископ О. Дородніцин, прихильник українського церковного відродження [9, с. 122-131].

1 січня 1919 року Директорією був виданий закон “Про автокефалію Української Православної Церкви та її вищий уряд”. Цей закон передбачав не відокремлення церкви від держави, а тісний союз між ними, а також узаконював активну участь духовенства у державотворчих процесах. Однак реалізувати цей закон через створення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) не вдалося. Організаційне оформлення УАПЦ відбулося лише в жовтні 1921 року на першому Всеукраїнському Соборі [3, с. 44-45].

Водночас в цей період, в зв’язку з частою зміною влади проходили репресії тих, хто виступить за українізацію. Однак, незважаючи на це, прогресивне духовенство і громадські діячі краю продовжували справу українізації духовно-освітнього простору. Осередком цього процесу став Кам’янець-Подільський державний університет. Його ректор, Іван Огієнко, який водночас 1918–1919 рр. був міністром освіти і віросповідань, подав законопроект до Ради міністрів УНР про переклад святого Письма на українську мову. На підставі цього документу при міністерстві освіти і віросповідань 1 грудня 1919 року було утворено урядову комісію у справі перекладу Святого Письма. Згодом комісію було передано під управління богословського факультету цього університету, який тоді очолював професор В. Біднов, визнаний фахівець у галузі історії

церкви. Комісія працювала майже рік до 14 листопада 1920 року до евакуації уряду УНР за кордон [10, с. 23-24]. Безпосереднім результатом діяльності цієї комісії став переклад “Діянь Святих Апостолів” на українську мову. Варто також зазначити, що розроблений в університеті власний варіант навчального плану включав до кола обов’язкових предметів українознавчі дисципліни. Комплекс українознавчих дисциплін був обов’язковим для вивчення на всіх факультетах. Для цього спеціально створювалась доцентами та професорами україномовна навчальна література. Грошей на все заплановане не вистачало, однак вдалося надрукувати 25 лекційних курсів і підручників з різних дисциплін. Серед них – лекції з української мови І. Огієнка, посібники з фізики, джерелознавства, аналітичної геометрії, політичної економіки і демографії тощо [14, с. 15].

Важливе значення в житті структурного підрозділу університету, яким був богословський факультет, відігравала університетська церква, де богослужіння проводилося українською мовою і, як вже зазначалося, священнослужителем церкви з 10 вересня 1918 р. був Є. Сіцинський, який створив тут першу на Поділлі українську парафію [13, арк. 2]. Окрім того богословський факультет неодноразово виступав з ініціативою організації курсів українознавства для місцевого духовенства. Викладачі факультету часто виступали з публічними лекціями, особливо з історії Поділля, Української Православної Церкви, археології краю, часів Козаччини тощо [10, с. 12-13]. Так, наприклад, на курсах української вимови церковних текстів, що тривали тиждень, починаючи з 10 жовтня 1919 р., навчалось 55 осіб, з них основну частину складали протоієреї, диякони, церковні диригенти, а також 14 учнів Подільської епархіальної дяківської школи [15, арк. 1, 4-4зв.].

Необхідно також зазначити, що у Кам’янецьку добу були створені сприятливі умови для розвитку національної школи. В червні 1919 р. Міністерство освіти висунуло завдання перед освітніми закладами: дерусифікація, розробка нових програм,

забезпечення українськими підручниками, позашкільна робота, створення шкільних рад при земствах (головами шкільних управ були комісари освіти), працювали українські курси для вчителів. У 1919 році в Кам'янці-Подільському було 11 початкових шкіл, в деяких закладах дівчатка і хлопчики вчилися разом. Школи духовного відомства підпорядковувалися державним органам. Кам'янець-Подільська народна управа із вересня 1918 р. по лютий 1919 р. видала 444, 8 тис. різних книг та підручників українською мовою. В місті також функціонували і ремісничі школи, наприклад, 3-х річна ткацька інструкторська, комерційна школа, військова, телеграфна [14, с. 13].

У місті в зазначений період з великим напруженням працювало лише кілька невеликих друкарень і видавництв, які не справлялись з такою великою кількістю замовлень, що надходили з різних організацій, установ, освітніх закладів тощо. На той час в Кам'янці-Подільському виходило 16 видань, друкувалися паперові гроші Української держави, видавалися університетські наукові “Записки”. Так, наприклад, виходили такі газети й часописи “Життя Поділля”, “Україна”, “Трудовий шлях”, “Народна воля”, “Стрілець”, “Український козак”, “Робітнича газета”, “Трудова громада”, “Селянська громада”, “Галицький голос”, “Боротьба”, “Відродження” та інші. Всі вони друкувалися українською мовою, лише одна газета видавалась російською мовою – “Подольский край” [14, с. 32-33].

Відомі події визвольних змагань 1919 року привели до того, що останньою столицею УНР стало губернське місто Кам'янець-Подільський. Незважаючи на складну воєнно-політичну ситуацію, 7 жовтня 1919 року Директорія видає декрет, яким підтверджує свій курс на будівництво автокефалії Української Православної церкви, взятий на початку року. Вищою владою в УПЦ визнавався Церковний Собор, водночас було створено Український церковний Синод, перше засідання якого відбулося 14 жовтня 1919 року в Кам'янці-Подільському і його відкрив міністр віросповідань Іван Огієнко. На порядку

денному знову постали питання українізації православного життя в Україні, зокрема й на Поділлі. Однак у листопаді 1919 року більшовики розпочали воєнні дії на Поділлі, а правлячий подільський єпископ Пимен, використовуючи такий момент, заборонив священнослужіння протоієреям В. Липківському, Є. Сіцінському та священнику М. Крамаренку через те, що вони відійшли від Московського патріархату і визнали автокефалію Української Православної Церкви, а також стали членами Кирило-Мефодіївського братства, яке ратувало за українізацію церковного життя і автокефалію УПЦ.

29 листопада 1919 року міністр освіти і віросповідань Іван Огієнко усунув єпископа Пимена від керівництва Подільською єпархією за руйнування УАПЦ, за непослух законам УНР, за втручання у компетенцію цивільної влади і за агітацію на користь Денікіна. 11 грудня 1919 року відбулась передача єпархії єпископу Вінницькому Амвросію, а 14 грудня голова Директорії С.Петлюра затвердив ці рішення [12, с. 255-258].

Однак в липні 1920 року, коли більшовики захопили Кам'янець-Подільський, Пимен знову очолив Подільську єпархію. Він звинуватив членів Кирило-Мефодіївського братства у петлюрівщині і антибільшовизмі, університетська українська Свято-Миколаївська церква була закрита, а пізніше, коли Директорія була евакуйована з Кам'янця-Подільського, єпископ Пимен заборонив найкращим священникам Поділля – протоієреям Сіцінському, Борецькому, Старинкевичу і Якубовському священнодіяти “за вживання в храмі української мови”. В цьому ж році закривається Подільська духовна семінарія і Подільське духовне управління [3, с. 39-40].

Водночас нова влада була не спроможна зупинити процес українізації церкви на Поділлі, як і в Україні. Так, наприклад, 22-26 травня 1921 року проходив Церковний собор українських парафій Київщини. В роботі цього форуму брали участь представники подільських громад української церкви кількістю 45 осіб. На Соборі було обрано митрополита Київського. Ним став архієпископ Полтавський Парфеній, колишній

подільський єпископ. Серед осіб, обраних кандидатами на єпископів були і священники з Поділля: Василь Липківський (майбутній перший митрополит УАПЦ), Павло Погорілко, Костянтин Кротевич та протоієрей Євфимій Сіцінський. На Соборі було прийнято рішення про проведення Собору в жовтні 1921 року під егідою Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР). В більшості регіонів України, зокрема й на Поділлі, розпочалась активна робота щодо підготовки Собору і обрання делегатів. Прихильники Московського патріархату намагались протидіяти цим намаганням. Так, наприклад, 29-30 червня 1921 року за вимогою Пимена відбувся з'їзд благочинних Вінницького, Літинського і Брацлавського повітів на якому було вирішено делегатів на Собор ВПЦР не вибирати і не посилати. Однак вже у вересні 1921 року у Вінниці було створено губернську церковну Раду, після чого у всіх повітах виникають осередки національно-церковного руху, пропаганду яких здійснюють головноуповноважені ВПЦР на Поділлі, уповноважені в повітах, повітові та волосні церковні Ради [3, с. 53, 60].

14-30 жовтня 1921 року відбувся Всеукраїнський Православний Церковний Собор, на якому закріплюються рішення ВПЦР про утворення ним Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і формування свого єпископату. До речі, на одному із засідань ВПЦР в липні 1921 року, представники Кам'янець-Подільського Кирило-Мефодіївського братства запропонували орієнтуватися на власні сили у справі висвячення єпископату УАПЦ: "Єпископів треба обирати самим і висвячення робити передаванням благодаті від священників". Цей принцип і був використаний на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі. Першим єпископом-митрополитом було обрано Василя Липківського родом із Поділля. А 25 жовтня Собор обрав і висвятив ще двох єпископів, щоб утворити новий єпископат: Нестора Шараївського, законовчителя Вінницької гімназії, і священника з Волині Івана Теодоровича (майбутній глава Української Церкви

в США і Канаді), який став єпископом Вінницьким. В Соборі взяло участь 36 делегатів з Поділля. А в листопаді 1921 року єпископ Теодорович перебував на Поділлі (з резиденцією у Вінниці і Кам'янці-Подільському). Під час своєї діяльності в цьому регіоні він висвятив 60 священників, а в Кам'янці-Подільському утворилося 11 парафій УАПЦ [7, с. 56-57].

У 1922 році утворюється Кам'янець-Подільська округова УАПЦ. Єпископську кафедру тут обіймали Йосип Оксіук та Микола Пивоваров (з 1927 року). Кафедра проіснувала до початку 30-х років. 3-5 березня 1924 року у Вінницькому Казанському кафедральному соборі УАПЦ відбувся Подільський крайовий (губернський) церковний Собор, на якому було підведено підсумки роботи подільської УАПЦ за три останні роки. На Соборі було затверджено статут крайової церкви. У зв'язку з від'їздом І.Теодоровича, першого архієпископа Подільської крайової церкви, до Америки, на архієрейську кафедру було обрано полтавського єпископа Костянтина Кротевича. На той час на Поділлі налічувалось 310 парафій УАПЦ, що становило до 18% усіх християнських громад [7, с. 58].

Висновки. Отже, незважаючи на постійний тиск з боку влади і деяких церковних управлінських структур та їхнє негативне ставлення до УАПЦ, як до контрреволюційної організації, 1921–1924 рр. були часом зміцнення національної Церкви і зростання її впливу, особливо у Подільському регіоні. Водночас українізація охоплювала й інші сфери суспільного життя подолян.

Матеріали цієї статті можна використовувати у лекційних курсах і на семінарських заняттях з історії України, краєзнавства, релігієзнавства, у виховних заходах, науковій роботі студентів і членів МАН.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. Р-3333, оп. 1, спр. 33.

2. Лозовий В. Діяльність Подільської “Просвіти” у 1906–1923 рр. / В. Лозовий // Наук. зб. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923). – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 1999. – 198 с.

3. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу. Українська Церква на Поділлі в першій третині XX ст. [Текст] / А. Л. Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.

4. Приходько В. Під сонцем Подолії. Спомини / В. Приходько. – Львів : [б. в.], 1931. – 164 с.

5. Опря А. В. Єпархіальні з’їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р.: монографія / А. В. Опря ; Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 160 с.

6. Жилук С. І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні / С. І. Жилук. – Житомир : Полісся, 2000. – 164 с.

7. Смолінський В. І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Хроніка подій. Коментарі. – Кам’янець-Подільський : Абетка НОВА, 2002. – 116 с.

8. Ульяновський В. І. Церква в українській державі 1917–1920 рр.: (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / В. І. Ульяновський. – Київ : Либідь, 1997. – 198 с.

9. Завальнюк О. М. Польська громада Кам’янця-Подільського і місцевий державний український університет (1918–1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матер. міжнар. наук. конф., 23–24 черв. 1999 р. – Хмельницький, 1999. – С. 283–289.

10. Бойко М. Публікації відродженої Церкви 1917–1920 рр. / М. Бойко // Українське православне слово. – 1988. – № 4–5. – С. 34–42.

11. Адамський В. Р. Заснування та функціонування богословського факультету Кам’янець-Подільського державного українського університету (1918–1920): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Адамський Віктор Романович ; НДІ українознавства. – Київ, 2016. – 19 с.

12. Опря А. В. Проблема автокефалії української православної церкви і спроби реалізації її на Поділлі в 1917–1920 рр. / А. В. Опря // Матер. IX Подільськ. іст.-краєзн. конф. / редкол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський, О. М. Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 1995. – С. 255-258.

13. ДАХмО, ф. Р-302, оп. 2, спр. 444, 42 арк.

14. Кам'янець – остання столиця УНР. Путівник. – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2014. – 64 с.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України м. Київ, ф. 1072, оп. 1, спр. 20, 5 арк.

Л. О. Григоренко,
студентка
(м. Київ)

О. П. Григоренко,
доктор історичних наук, професор
(м. Хмельницький)

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ: 1920–1980 РОКИ

У статті аналізується українське селянство як об'єкт репресій і дискримінаційної політики радянської тоталітарної держави в 1920–1980 роках. Акцентується увага на передумови, хід, жертви і наслідки голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Ключові слова: село, селянство, сільськогосподарське виробництво, комуністична диктатура, радянський тоталітаризм, репресії, голодомор, геноцид, дискримінація.

На початку 1917 року ленінські гасла, потрапивши через пресу на вулицю, захопили свідомість мас насамперед своїм популізмом. Ленін говорив масам те, що вони хотіли почути. Селяни і солдати бачили в аграрній програмі більшовиків

вимогу ліквідації поміщиків як класу, що відповідало їх інтересам. Вимога націоналізації землі мало торкалася їх через свою зовнішню абстрактність, а в передачі земель (у т. ч. поміщицьких) у розпорядження рад батрацьких і селянських депутатів вони не побачили пастки, яка потім виринула у вигляді радянських і колективних господарств. Ця програма наближалася до вимоги солдатських рад: експропріювати поміщицькі маєтки разом із землею і поділити їх між селянами на зрівняльних засадах. У листопаді 1917 року більшовики проголосили Декретом про мир кінець війни, а Декретом про землю – передачу поміщицьких удільних та церковних земель селянству. Популістські документи замаскували сутність комуністичної доктрини, яку більшовики прагнули реалізувати з часом. “Декрет про землю” проголошував вільний вибір форм користування землею: подвірного, хутірського, артільного, общинного. Наприкінці 1918 року за безпосередньою участю Леніна було підготовлено проект нового декрету про користування землею, який цілком ревізував норми “Декрету про землю”. РКП(б) відмовлялася від уже проведеного зрівняльного поділу землі і поверталася до комуністичних гасел: “На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі і відживаючі” [1, с. 463].

Взявши владу у листопаді 1917 року під приводом нездатності Тимчасового уряду вивести країну зі світової війни і подолати економічну кризу, більшовики накиннули суспільству утопічну соціально-економічну систему, яка діяла лише під тотальним примусом держави і ставила суспільство в повну залежність від державних інститутів, а ще точніше – від державної бюрократії, номенклатури. Ця політика з особливо дивовижним цинізмом провадилася протягом 1918–1921 рр. і зрештою викликала неприхований опір суспільства, яскравим проявом якого стала громадянська війна. Особливо жорстокою вона була в Україні, де селянство складало переважну частину населення і до того ж, на відміну від російського селянства, схильного до общинних форм господарювання, віддавало

перевагу індивідуальним методам господарювання. Це і пояснює невдачі в утвердженні радянської влади в Україні, запеклий характер громадянської війни на її території.

Заволодівши Україною більшовики негайно включили її в орбіту комуністичного проекту. Компартійно-радянська диктатура не підпорядковувалася конституціям і звичайним законам, хоча в радянському суспільстві не можна було поскаржитися на їх відсутність. Воля ієрархічно побудованої державної партії якраз і була законом для позбавленого суверенності суспільства. А незабаром відбулося друге видання кріпосництва, уже в державно-комуністичному розливі. Тепер поміщика-пана замінила всевидюча держава, що діяла під гаслом “перший хліб – мені”. Правда про більш як 70-літнє перебування комуністичного режиму при владі жахає цивілізований світ. Український народ у XX ст. тричі пережив страшні роки голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр., однак другий був наймасовішим і найжорстокішим. Україна понесла неймовірні національні втрати, було знищено цілі пласти національної культури і духовності. Мета голодоморів була однозначною – знищити вільнодумство, прагнення до незалежності, встановити безмірну покірність і страх серед українців.

Радянська тоталітарна система, що існувала в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, жорстко переслідувала будь-які відступи від єдиної марксистсько-ленінської ідеології, тим самим обстоюючи своє по-насильницькому встановлене панування над народом. Тоталітаризм є однією з форм існування авторитарної держави, що характеризується абсолютно повним контролем з боку влади над всіма сферами життя суспільства. Тоталітаризм у науковому осмисленні даної проблеми виявився невіддільним від природи соціалістичного способу виробництва. В ньому панував державно-капіталістичний спосіб матеріального виробництва, волюнтаризм в застосовуванні законів, ігнорування їх верхами чи використання в егоїстичних цілях, найжорстокіша заборона

на інакомислення. Масові політичні репресії та різноманітні утиски прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств населення, обірвали та скалічили життя мільйонів громадян. Не обійшов стороною цей жакливиий смерч і долю сільських трудівників, нещадно ламаючи їх життя, практично з самого утворення радянської влади. Радянські голодомори були жакливиим нелюдським діянням компартійної верхівки, справжнім геноцидом проти селянства. На кістках мільйонів владоможці на чолі з “кормчим усіх мас” влаштували сатанинське діяство “соціалістичного будівництва” на селі.

Однопартійна система функціонування органів радянської влади витворила специфічний інститут комуністичної деспотії. Номенклатура, прикриваючись принципом колегіальності, безжално і систематично тероризувала різні соціальні прошарки населення, що, на думку тодішніх владоможників, навіть своїм існуванням суперечили новій природі суспільства. Від імені диктатури пролетаріату, влада центру, а за нею слідом і владні структури на місцях застосовують диктатуру жорстокості і в абсолюті – позаправове свавілля, що знаходилося поза законами і правом, поза межами цивілізованих форм суспільних відносин. З цією метою владою використовувалися соціальні кризи, голод, економічні деформації, антивладні вибухи різних категорій населення. Свавілля супроводжувалося жорстокістю і беззаконням, бо доступним вважалося все, що народжувалося у верхніх ешелонах влади. Протинародні акції тоталітарної держави в українському селі продовжувалися з більшою або меншою силою в усі роки радянської влади. Тоталітаризм спочатку освячувався лєнінізмом, а після смерті Лєніна – сталінським вченням, тобто сталінізмом. Після смерті Сталіна – марксизмом-лєнінізмом або, в іншій термінології, революційним вченням.

Ганєбна політика більшовицького керівництва тоталітарної держави щодо українського селянства переконливо простежується з початку 1920-х років, бо воно не вписувалося в проскрутове ложе уявлення про соціалістичне суспільство.

Українці як етнос з глибокою релігійністю, індивідуалізмом, приватновласництвом, прив'язаністю до свого клаттика землі не годилися для будівництва комунізму – і на це вказували високопоставлені радянські чиновники. З приходом до влади Сталіна партія фактично узурпує всю повноту влади. Він вважав своїм головним завданням приборкання селянства як “основної сили національного руху” [2, с. 152]. З такого розуміння селянства логічно випливав взаємозв'язок національної та селянської політики радянської влади. Початком трагедії українського народу, що закінчилася штучним голодомором 1932–1933 рр., був так званий “рік великого перелому”, як офіційно було названо в СРСР 1929–1930 господарський рік – примусової колективізації, ліквідації куркульства як класу, рік, коли колгоспи перестали бути кооперативними підприємствами, а їхня продукція перестала належати працюючим у них. Сталін добре розумів, що в українському селі внаслідок його авантюрної політики можливий соціальний вибух. “Повторюю, ми можемо втратити Україну” – писав він у конфіденційному листі до Л. Кагановича 11 серпня 1932 р. [3, с. 274].

Здійснена насильницькими методами колективізація і голодомор-геноцид 1932–1933 рр. були справжнім геноцидом проти українського селянства. Знищення мільйонів українських селян, свідомо здійснене владою Сталіна, мало вирішити кілька питань. Найважливіші з них такі: 1) загнати всіх селян в колгоспи; 2) отримати мільйони безкоштовних робочих рук селян для створення індустрії; 3) примусити селян працювати за наймізернішу платню; 4) зробити все населення покiрним, щоб воно беззастережно виконувало всі розпорядження влади; 5) налякати всіх українців так, щоб вони боялися навіть мріяти про свої національні проблеми. За цей період померло від 5 до 12 мільйонів, за різним джерелами, деє в середньому 10 мільйонів людей [4, с. 23-24]. Це означає, що було замороєно 10-25% населення. Щодня вмирало по 25 тисяч, щогодини по тисячі, щохвилини – по 17 чоловік. В роки голодомору жінки

трималися до останнього, намагаючись вберегти життя своїх дітей. А коли не ставало матерів, гинули осиротілі діти. А першими вмирили чоловіки. Якби Україна не переживала голодоморів, на сьогодні нас могло б бути близько 100 мільйонів чоловік. Це, мабуть, єдиний в світі випадок штучного голодомору в мирний час. Особливо постраждали східні та південні степові райони, які згодом були заселені росіянами. Ця “міна уповільненої дії” відчувається в державі особливо тепер.

Поета-неокласика, перекладача, літературознавця Юрія Клена (справжнє ім’я та прізвище Освальд Бургардт) без вагань можна назвати поетичним літописцем історії України. Пройнявшись болями і надіями української землі, де він народився і виріс, він – німець за походженням – пов’язав своє життя з її багатостраждальною долею. Кожна значна подія в рідному краї знайшла відгук в його поезіях і поемах. Не обминув поет і теми голодомору 1932–1933 років. Вона висвітлюється в його поемах “Україна”, “Прокляті роки”, “Попіл імперій”.

Так, у поемі “Україна” він стверджував, що до голодомору призвела воєнно-комуністична політика більшовиків, масові реквізиції і пограбування селянських господарств, руйнація усталених способів виробництва сільськогосподарської продукції. Звертаючись до України, він, зокрема, зазначав:

В нестями божевілля	Де порожньо і голо
Який страшний ясир	Сірів безбарвний лан,
З Полтавщини й Поділля	Шугав безчоллий голод
Стягав тоді Сибір!	За п’ятирічний план.
Розвіявши по нивах	Згадавши дні татарські,
Полову мертвих мрій,	За владу всіх рабів,
Гноїли в колективах	За “щастя пролетарське”
Весну твоїх надій ...	Твій темний люд згорів.

А куди ж дівся той хліб, якого в результаті хлібозаготівель, супроводжуваних репресіями, фізичним та

моральним знуцанням над селянами, було забрано? І на це питання поет дав відповідь:

Зерно у купах пріло під дощем,
Кудись у море, в безвість, за границю,
Щоб насадити скрізь цей наш едем.
Немов витріскуючи із криниці,
Переливаючись рідким вогнем,
Текло струмками золото пшениці.
Ми тільки бачили той тьмянний блиск,
На горлі ми ж відчули пальців стиск.

Пронизливі, жагучі до болю рядки поеми відтворюють картини апокаліпсису українського села:

Тоді дурні Грицьки і Опанаси
Вмирили, як у зливу комарі.
Тоді по селах ілось людське м'ясо,
І хліб пекли з потертої кори.
Дивилися голодні діти ласо
На спухле тіло вмерлої сестри.
Та ми, хоч і покинули печери,
В двадцятім віці стали людожери.

Такі історичні рядки творів Юрія Клена – це не нудний перелік подій, увібганих у клітку віршованих строф – це, говорячи словами І. Франка, “огонь в одежі”, це художній літопис драматичних подій 1932–1933 років.

Катастрофа штучного голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні була наслідком спеціального національно-політичного курсу Москви у відношенні України. Комуністична партія втратила моральне право керувати країною не в серпні 1991 р., а ще тоді, в 1932–1933 рр. Звичайно, вина не всіх комуністів за той злочин однакова. Організацією голодомору власного народу здійснювали задурманені компартійною ідеологією, безграмотні радянські і комсомольські активісти. Адже, згідно з переписом 1927 р., понад 90% комуністів були безграмотними, або мали тільки початкову освіту. Як справедливо зауважує сучасний український історик П. Слободянюк “чи не в цьому також

криється національна трагедія геноциду, підтриманого і здійсненого невігласами власної нації, адже високоосвічена, висококультурна, високодуховна людина ніколи не підніме руку на іншу безневинну людину, не поставить себе на службу ворогові, колонізаторові, загарбникові, не буде зрадником власного народу” [5, с. 15].

Нечуваний голодомор-геноцид був не тільки фізичним, а й духовно-релігійним, етнічним геноцидом українського селянства. Знищувались не лише одноосібні господарства та заможні і середні селяни, а й руйнувались багатовікові гуманістичні традиції землеробів, знищувалися їх сім’ї, які позбавлялися будь-яких засобів до існування, насильно висилались з насиджених місць у інші регіони. Під лозунгами за колективізацію оголошувалась справжня війна релігії, яка захищала віковічні традиції та одвічний уклад селянського життя, засуджувала антилюдську політику колективізації. Були випадки, коли церква оголошувала анафему колгоспним та сільрадівським активістам. Зрозуміло, церква стояла на заваді антиукраїнізму, антинародним методам колективізації, економічному розоренню, морально-політичному цькуванню, фізичному знищенню селян, як основи економічного добробуту, духовно-культурної й етнонаціональної стабільності України. Партійне керівництво було переконане, що колективізація буксує завдяки агітації ксьондзів і куркулів. Селяни довіряли своїм духовним пастирям більше, ніж представникам владних структур, які намагалися довести їм переваги колективної праці, шкідливість релігії тощо.

Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. для України мав сумні наслідки: 1) порушено демографічний баланс української нації, бо від голоду вмирали переважно селяни-українці; 2) голодомор-геноцид остаточно зламав опір українського селянства колгоспно-феодальній системі; 3) ця трагедія остаточно підірвала сили українського народу в національно-визвольному русі. А якщо врахувати, що після вбивства С. Кірова в грудні 1934 р. почалися масові репресії проти

інтелігенції та керівних кадрів, то стане зрозумілим, що генофонд української нації було пущено під ніж. Безпрецедентний етноцид 1932–1933 рр. зламав народ до такої міри, що будь-який спротив радянському тоталітарному режиму був унеможливлений.

Радянська пропаганда і в ці страшні роки продовжувала виконувати свою чорну справу, оббріхуючи свій власний народ і світову спільноту. Наприклад, в шкільних програмах з української літератури вчителі завдавали дітям вивчати напам'ять вірші, покликані продемонструвати торжество “мудрої” аграрної політики правлячої партії. Ось деякі уривки з них:

А сонечко сходить	У колгоспі добре жить –
Та все звідтіля:	Є що їсти, є що пить.
Від Сталіна-батька,	Чоловік чи молодиця,
З Москви, із Кремля	Як одне, – веселі лиця.

Селяни, які вже не мали сил чинити відкритий опір сталінським кампаніям, своє ставлення до влади передавали через усну народну творчість. Вони складали співомовки, частівки про реалії злиденного життя на рідній землі. В текстах відчувається відчай, безвихідь, туга, страх за своє майбутнє.

Комуністи на Вкраїну	Повстаньте, гнані та голодні,
Несуть чорну хмару,	Беріть кочерги й рогачі –
Безневинним	Женіть буксирів з України –
хліборобам	Щоб залишили нам харчі!
Голод – люту кару.	

*****

Ні корови, ні свині –	Голод косить Україну,
Тільки Сталін на	Голод гірше смерті,
стіні.	Нема села, нема хати,
Він указує рукою,	Де б люди не мерли.
Куди їхати за мукою.	

*****

На стіні серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Каральні протинародні акції держави в українському селі продовжувалися і в наступні роки. Сталінська тоталітарна машина продовжувала набирати обертів. Третій “радянський голод” 1946–1947 рр., що виник внаслідок комплексу причин, зокрема, посухи, повоєнної розрухи, політики пограбування села посилив душогубний прес на селянство України. Надзвичайно важким для сільського-господарського виробництва видався 1946 р. Неврожай у саме серце вразив більшість областей України. Критична ситуація, що склалася в сільському господарстві України, вимагала значного зменшення обов’язкових завдань щодо хлібозаготівель, які були доведені до колгоспів республіки ще навесні 1946 р. і були нереальними в обстановці, що склалася. Але сталінський уряд не хотів і слухати про це, хоча особисто М. Хрущов звертався до “батька всіх народів”. План не був зменшений ні на центнер. Хлібозаготівлі проводилися під надзвичайно жорстким контролем центральних властей. Фактично це була битва за вилучення з колгоспів та колгоспників усього вирощеного ними зерна, включаючи насіннєві фонди та зернофураж. До голів колгоспів, що намагалися утаїти хоча б невелику частку вирощеного врожаю, широко використовувалося судове переслідування. Кожний 16-й голова колгоспу України був ув’язнений. Їх дії розглядалися як саботаж, що кваліфікувалось як “зрада загальній справі колгоспу і допомога ворогу народу”. Постановами партійних і державних органів секретарі райкомів партії і голови райвиконкомів прямо попереджувалися, що в разі зриву хлібозаготівель до них будуть вжиті заходи як до саботажників. В одній з обласних газет у редакційній статті суворо попереджувалось, що “партія оцінює кожного керівника, кожного комуніста по тому, як він бореться за виконання хлібозаготівель”.

Зимовими місяцями 1947 р. голод поширився майже на всю Україну. Страшна мара 1933 р. огорнула республіку.

Голодне лихо окошувалося у селах значною кількістю смертей. Непоодинокими були випадки канібалізму. Надзвичайно високим був рівень дитячої смертності, особливо серед немовлят. У 1946–1947 рр. в сільській місцевості України від голоду померли більш як 900 тисяч чоловік. А всього загинуло в повоєнний голодомор в Україні близько 1,2 мільйонів осіб [6, с. 29]. Найбільше потерпіло від голодного лиха сільське населення південнестепових областей і частково навіть лісостепової частини України.

Трагічне становище села багатьох областей України державною допомогою ніяк не компенсувалося. Навпаки, владні структури робили все для того, щоб про голод не було ніякої інформації. Редакції газет і журналів мали сувору вказівку про голодуючі села і райони не повідомляти і про голод не писати взагалі. У жодній із політичних акцій – з'їздів партії, пленумів ЦК КПУ, сесій Верховної Ради – в документах даних інституцій про голод не йшлося. Звернення М. Хрущова пом'якшити становище в Україні Сталін назвав наклепницьким. Хліб з України, де люди гинули голодною смертю, експортували в сусідню Польщу. Ванда Василевська, що їздила на батьківщину, розповідала М. Хрущову, що варшав'яни незадоволені радянським урядом: він посилає їм не тільки білий, а й чорний хліб. Вони не знали, зітхала вона, що “українці, чий хліб посилають у Польщу, в цей час пухнуть з голоду і людодіють” [7]. В цей час зерно з СРСР експортувалося також до Франції, Болгарії, Чехословаччини та інших країн в обсязі 2,5 мільйонів тонн. Хліб у країні був, голоду можна було запобігти, але політика Кремля стосовно України мала злочинний характер. Тільки навесні сорок сьомого, коли люди вже падали від вітру, було організовано громадське харчування на польових роботах. Із загального котла можна було посьорбати затірку – супу з дрібними кльоцками.

На початку червня 1947 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна”. Згідно з цим

указом за зрізання колосків можна було отримати від 8 до 20 років позбавлення волі. За жнивний період 1947 р. “за колоски” було засуджено 7119 чоловік. Це в основному були виснажені голодом трудівники-колгоспники та їх діти. Такими драконівськими засобами правлячий режим намагався вплинути на голодуюче селянство, яке масово виходило на поля, коли зернові викидали колоски. Наприкінці 1947 р. становище з продовольством дещо покращилось. Комуністичний тоталітарний режим став використовувати створений запас зерна, щоб раніше, ніж західні країни Європи скасувати карткову систему, продемонструвати світові переваги створеного й керованого ним “соціалізму”, подати допомогу ряду європейських країн як майбутнім союзникам.

Наступ на сільських трудівників жорстокою державно-депортаційною машиною продовжувався і в подальший післявоєнний період. Нелегко жилося дітям репресованих, які також вважалися “ворогами народу”. З боку радянських органів їх людська гідність принижувалась, за ними був встановлений постійний контроль. У більшості випадків дітей репресованих не приймали на навчання до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, їх не висували на керівні посади, хоч багато з них володіли організаторськими здібностями. В таких умовах вони змушені були залишати рідні місця і вирушити за межі України по оргнабору. Селянство України було позбавлено права пересуватися в іншу місцевість, зокрема до міст, оскільки село було не паспортизоване, тоді як для міських жителів паспортна система була введена ще у 1932 р. Постійна прописка селян до села нагадувала закріпачення їх у колгоспи, з яких неможливо було вийти. Паспорти на селі вперше почали видавати на початку 1960-х років лише тим особам, хто поступав вчитися в середні спеціальні та вищі навчальні заклади. Фактично паспортизація села була завершена у другій половині 1960-х років. Колгоспники України, на відміну від робітників і службовців, до травня 1965 р. не забезпечувалися пенсією.

Праця українського селянства могла б бути ще значно ефективнішою, якби держава цю працю відповідно оцінювала. Хоч зовні держава ніби й піклувалася про людину праці. Наприклад, в 1971–1976 рр. понад 6 тисяч молодих трудівників села України були відзначені державними нагородами [8, с. 183]. Але це була лише одна сторона медалі. Протягом кількох десятиріч посилена тенденція до боротьби усього суспільства за піднесення продуктивності праці вела до зростання експлуатації трудящих. Все це призвело до того, що, наприклад, у 1980-ті роки в Україні фактично 70% заробленого трудівниками йшло в кишеню держави і тільки близько 30% – на оплату праці. Отже, соціалістична держава виявилася насправді експлуататором найширших мас трудящих. Автор повністю поділяє точку зору відомого історика-аграрника П. Панченка, що “селянство було насправді найексплуатованішою частиною населення з боку держави, перебувало у значній нерівності порівняно з іншими категоріями трудящих протягом тривалого періоду, включаючи і 80-ті роки”. В 1960–1970 рр. в ланках і бригадах колгоспів і радгоспів широко застосовувалася практика оплати праці лише за загальними показниками, суцільними списками, де виводилися середні і загальні цифри. Наслідки ж індивідуальної праці кожного у такому разі не враховувалися. Цей негативний досвід іржею в’їдався в життя всього українського суспільства.

Десятиліттями держава соціальним розвитком села не займалась. Як відзначав один з керівників країни, що питання це “... відкладалось, якщо вже так говорити, 50 років. Спочатку потрібно було провести індустріалізацію – відкладали, потім треба було відновити зруйноване, знищене війною – знову відкладали. І ось так все відкладали. І довідкладались до того, що багато людей просто покинули село і пішли з нього, а тепер ми думаємо, як відродити життя” [9]. Сільське господарство протягом багатьох десятиліть було інвестиційним донором для інших галузей народного господарства. Упродовж тривалого часу держава, наче липку, обдирала село, за рахунок якого здійснювалася більшість “соціалістичних перетворень”. І при

цьому нічого не давала взамін. Крім недосконалих знарядь праці. Іншими словами, національний доход, створений працею селян, перерозподілявся на розвиток промисловості, будівництва, транспорту, хоча саме на селі найбільше відчувалося відставання у розвитку виробничої і, особливо, соціальної сфери. У виробничій, трудовій і розподільчій сферах по відношенню до села довгі роки існували уявлення і директиви, які не відповідали реальній дійсності. У багатьох керівників країни склався певний стереотип мислення по відношенню до селянства. “Головне для нього – створити фронт роботи. Що ж стосується всього іншого – побуту, відпочинку, навчання, лікування, – то це не так вже й важливо, потерпить” [10, с. 14].

В колишньому радянському суспільстві всю увагу зосереджували на виробництві, а людина виявлялася на узбіччі. Вона розглядалася як продуктивна сила особливого роду, яка не вимагала турбот суспільства, навіть про її відтворення. Подібна політика – бездумна турбота про “загальні інтереси” і повне нехтування інтересів особистих, і привела до масової міграції, і перш за все молоді з села в міста, підірвала коріння селянського способу життя. Рівень життя і побуту українських селян в досліджуваний період значно відставав від міського, а також від ряду союзних республік колишнього Радянського Союзу [11]. Капітальні вкладення на одного мешканця сільської місцевості були майже в десять разів менші, ніж на одного міського жителя. В міру того, як погіршувалося економічне становище, держава все активніше використовувала “ножиці цін”, вистригаючи в централізовані фонди більшу частину доходів колгоспів і радгоспів. Це не давало можливості поліпшувати умови праці й культурно-побутове обслуговування трудівників села, підвищувати їх заробітки, нарощувати виробничий потенціал сільського господарства. Тому кількість бажаючих займатися сільськогосподарською працею зменшувалося. Протягом 1966–1985 рр. з українського села вибуло 4,6 мільйона чоловік, переважно молодь. У результаті вікова структура

самодіяльного сільського населення різко погіршилася. Якщо в 1960 р. сільські жителі України становили половину всього її населення, то в 1985 р. – тільки третину [12, с. 6]. Оскільки продуктивність праці не збільшилася, проблема постачання міських жителів продовольством стала ще гострішою. За 1976–1990 рр. соціальна сфера міст України поглинула 270 мільярдів карбованців. В той же час, на село направлено коштів учетверо менше. Соціальна запущеність на селі і пріоритетна увага місту привели до “старіння” села. Така була гірка дійсність. Один з керівників Павлоградського району Дніпропетровської області говорив: “Більше не витримаємо такого відпливу сільських жителів. Молодь прямо заявляє: праця гірника легша праці механізатора. А умови побутові в місті незрівнянні з сільськими”.

В радянському суспільстві колгоспи виступали своєрідними відділеннями райсоцзабезу на рівні села. Це знекровлювало колгоспну касу, стримувало подальший розвиток виробництва. В статті, надісланій з Ярмолинецького району Хмельницької області до редакції газети “Правда” говорилося: “Сьогодні сільський житель уже не той, яким був на початку вісімдесятих. Він справедливо каже: хіба я менше працюю, ніж робітник на заводі в місті? Чому ж він живе у квартирі з багатьма зручностями, має воду, газ? У нього під боком магазин, лікарня, Будинок культури, бібліотека, лазня. Він може викликати медичну швидку допомогу. А в наших селах не вулиці, а бездоріжжя. Немає водогону, елементарних умов праці та відпочинку” [13]. Якщо колгоспник вимушено переходив з якихось обставин працювати на промислове підприємство, колгоспний стаж для нарахування пенсії не зараховувався. Нижчим був і мінімальний розмір пенсії колгоспників. Тваринники виконували державні замовлення, а купити своїм дітям ковбаси, молока, сметани, сиру, масла не могли. А якщо вироблена їхніми руками продукція і продавалася в сільських магазинах, то в 4-5 разів дорожче ніж в містах. Для підтримки низьких цін на продукти харчування

держава виділяла дотацію в сумі 60 мільйонів карбованців щорічно. Але ця дотація обминала селянську кишеню.

Майже третина населених пунктів України в 1989 р. не мали закладів охорони здоров'я, близько половини сільських населених пунктів зовсім не мали шкіл, майже 60% – відділків зв'язку, закладів побутового обслуговування та дошкільних, 70% – лазень. Більш як 1100 сільських населених пунктів користувалися привозною водою. У сільській поетеси з Татарбунарського району Одеської області Г. Лисої є такі рядки: "І за які ж гріхи – скажіть, ні газу в нас, ні води не включиш? А якщо треба щось колись купить, поїздками в район себе замучиш. За що ж це нам в селі не повезло, ми ще й досі мисмося в мисках? А тому й пустіє з кожним днем село. Допоможіть! Допоки в ньому люди є".

Впродовж всієї радянської історії українське село було беззахисним донором для міста. За рахунок системи Держагропрому формувалося більше третини національних доходів республіки, а капітальних вкладень галузі виділялося у 2,5 рази менше, причому питома вага державних коштів складала лише 45% проти 70% по Союзу. Більшість цих коштів використовувалося на придбання техніки, меліорацію, будівництво тваринницьких комплексів, а не на поліпшення соціальних умов селян. Крім того, колгоспам і радгоспам України, у порівнянні з іншими республіками, менше виділялося добрив, металопрокату, труб і будівельних матеріалів, найменшою була оплата праці колгоспників, а суспільні затрати на виробництво продукції були серед найнижчих. У 1980-ті роки потреби господарств України в техніці і мінеральних добривах волею апаратних структур союзного уряду задовольнялися лише на третину, а інколи ще менше [14, с. 19]. Це було не що інше як залишковий принцип фінансування і постачання, продрозверстковий підхід до села і сільського жителя.

Суттєвим механізмом, який примушував людей кидати село, не давав їм можливості одержати необхідну кількість

коштів для власного розвитку, була непослідовність протягом багатьох десятиліть, а в кінці 1980-х років грубе спотворення еквівалентного обміну між містом і селом. В 1960–1980 рр. відбувалося прямо-таки глобальне подорожчання виробництва. Промислові колективи досить успішно намагалися вирішувати поліпшення свого добробуту за рахунок селян. Ціни на машини, добрива, будівельні матеріали, як справедливо говорили аграрники, стали рости “як на гідропоніці”. В кінці 1980-х років машинобудівні підприємства намагалися збувати селу продукцію за так званими договірними цінами. Для господарств придбання техніки за такими високими цінами стало розоренням. Комбайн “Дон-1500” спочатку коштував 13 тис. карбованців, а в 1989 році – 42 тис. карбованців [15, с. 29]. В деяких господарствах підраховували, що за таку ціну цей комбайн не окупить себе аж до списання [16]. Не дивлячись на різке подорожчання, багато комбайнів, тракторів, іншої техніки не витримували ніякої критики з надійності, продуктивності, енергоємності, естетичних вимог. Голова колгоспу ім. Суворова Павлоградського району Дніпропетровської області Н. Писаренко заявив, що ціна на техніку “... з’їдає всі наші прибутки, які до цих пір одержували. І як не збільшуємо виробництво продукції, встигнути за зростанням цін на техніку, добрива, будівельні матеріали ніяк не можемо”. Ціни на сільськогосподарську продукцію в 1960–1980 рр. по суті були символічними. Те, що держава робила вигляд, нібито вона не брала, а купувала, суті справи не міняло. Один голова колгоспу якось сумно пожартував: “Щоб купити підкову, треба продати корову”. Місто за давньою звичкою соціалізму жило за рахунок села.

До катастрофічної втрати трудових ресурсів, внутрішньогосподарського механізму і обезкровлення села привело насильне укрупнення колгоспів в 1960–1970-х роках. Якщо до укрупнення в селах були польові стани, ферми, кузні, стельмашні, інші виробничі підрозділи, то тепер все життя в новоспечених колгоспах клуботілося в центральних садибах, а

інші села стали називатися віддаленими або бригадними, неминуче занепадали. Заражені гігантоманією керівні особи, приймаючи рішення про укрупнення колгоспів з людьми не радилися, людського фактору за машинами й фінансами не бачили і через те фактично відбулося не укрупнення, а роз'єднання сил, волі і настроїв людей. В Буцацькому районі Тернопільської області, де було більше 100 сіл, гігантоманія довела до того, що у 1970-х роках залишилося тільки 9 колгоспів. Кожні 9 із 10 сіл були позбавлені господарського статусу, а приблизно половина – зараховані до категорії неперспективних [17]. В окремих зонах республіки такі катаклізми потрясли цілі області, як, наприклад, Кіровоградську. Стали “стягувати” на центральну садибу худобу, техніку. За десятки кілометрів перевозили туди ж контори, магазини, школи, медицину. Щоб папірець якийсь підписати, потрібно було цілісінький день на попутках до начальства добиратися. Так створювали великі господарства. Вся увага приділялася тільки селу, де знаходилося правління колгоспу. Були такі села, де протягом 20-25 років в їх виробничий і соціальний розвиток не вкладалося жодної копійки коштів [18]. Процес запустіння, як будь-який руйнівний процес, тривалий. Село позбулося господарської самостійності і ніби йшло приймакувати до заможного тестя. Малі села попали в розряд неперспективних. Неперспективні села необхідно було ліквідувати. Це була надзвичайно шкідлива політика, за помилки в здійсненні якої ще довго буде розплачуватися наша країна. Теорія неперспективності малих сіл була злочином проти селянства. Вона принесла йому багато бід, ввергнула в смугу нових страждань. При підготовці і обґрунтуванні цього рішення виходили з того, що у віддалених поселеннях складно створити належні умови для життя людей, що їх важко забезпечити вчителями, лікарями, бібліотекарями і клубними працівниками. Важливим доказом було бажання скоротити транспортні витрати. Відповідно до цих розрахунків в Україні з

32 тис. населених пунктів перспективними було визнано близько 20 тисяч [19, с. 63].

Владні структури на початку 1960-х років видали спеціальний циркуляр про те, що “існуючі населені пункти діляться на перспективні, які підлягають укрупненню та благоустрою, і неперспективні, які підлягають поступовій ліквідації в міру амортизації житлового фонду” [20]. Людям забороняли будуватися, селитися в неперспективних селах. Їх переконували в тому, що від малих сіл одні збитки й розорення для держави і для самої селянської сім’ї. Все довкола них було оприбутковано, інвентаризовано, обкладено різними обмежувальними інструкціями. Для бажаючих переселитися надавали житло, кредити, транспорт для перевезення речей. Але переселенців було небагато. Переважна більшість селян не бажали залишати свою малу батьківщину, пручалися до останнього подиху. Били об землю слізьми і прокльонами. Здоровий глузд, відчайдушні спроби оборонити себе, рід, землю, колективні петиції, навіть задобрювання районних начальників і чолобитні ходоків у найвищі інстанції в ті часи мало що давали. “Нас насильно не один раз виганяли з рідних місць, казали – йдіть, куди хочете, – говорив житель села Бережниця Волинської області Ф. Шевчук. – Лякали Сибіром, забороняли будуватися, обрізали землю попід самі вікна, штрафували... А як же його покинути, рідне село? Була в селі церква – спалили, працював водяний млин – зруйнували, знищили навіть ферми... Знущалися, кому як хотілося” [21]. Старі люди ставали на коліна, цілували черевики уповноважених і навіть кидалися під гусениці бульдозерів, щоб припинити їм шлях на своє подвір’я. Тоді чиновники відступали. Але в таких селах і хуторах закривали все “нерентабельне” – і школу, і медпункт, і ферму. Людям створювалися такі соціально-побутові умови, що їх, по суті, прирікали на вимирання. І їм нічого не залишалося, як змиритися і “добровільно” переселитися, самоліквідуватися, самим обривати всі коріння, що зв’язували їх з рідною землею.

Коли селянина вирвали з родових гнізд, рідних місць, змусивши його переселятися у великі селища, він не затримувався і там, втративши коріння, покотився далі – в міста. Очевидно, саме життя підготувало втечу молоді села в міста в 1960–1970-х рр., яка змушена була шукати свою “перспективу” далі від рідної домівки, від села, з якого витікали останні краплини життя. Дуже мало з них розраховували на легкий хліб і високі заробітки. Компанія по ліквідації неперспективних сіл лише підстобнула міграцію з села в місто. Цілі регіони обезлюдніли, ніби після чуми, і це принесло важковираховану шкоду як виробництву, так і повсякденному життю людей. В 1960–1980-х рр. з географічної карти України зникло понад 7 тис. сіл. Удавана турбота про місце проживання сільського населення обернулася втратою трудових ресурсів, великих коштів капіталовкладень. Селянин переставав бути селянином, “розселянився”, втратив якості, які завжди прикрашали сільського трудівника – його безмежну відданість землі, вірність непростій і важкій праці, гордість званням “годувальника” народу. Абсурдну політику штучного поділу сіл на перспективні та неперспективні було визнано помилковою лише наприкінці 1970-х років. У результаті того, що в аграрній політиці неправильно були розставлені акценти, це привело до масової міграції сільської молоді в міста, до втрати селянством багатьох глибоко народних і патріотичних рис в його відношенні з землею. Історія сільського господарства не тільки періоду колективізації, але і наступних періодів ще раз попередила, що невикористання людського фактору жорстоко мстить за прорахунки. Втрати – економічні, політичні, соціальні, демографічні, моральні – заповнюються з трудом, і на це потрібні вже не роки, а десятиріччя.

На початку 1990-х років в Україні нараховувалося понад 29 тисяч сіл, малих сіл – від 10 до 100 дворів у кожному – майже 10 тисяч, або кожне третє [22]. Малі населені пункти мають свої переваги. Тут повніше виявляється самостійність людей, розкриваються їхні творчі можливості, є простір для

застосування сил. В глибинці легше приживаються нові форми організації праці. Однак свого часу в багатьох малих селах не просто скоротили, а повністю згорнули виробництво, довкола – поля, а в самому селі буквально ні до чого докласти рук – ні ферми, ні кошари, ні майстерні. На невеликих фермах можна добитися високих економічних результатів, якщо здійснити їх реконструкцію, оснастити необхідним устаткуванням. На жаль, промисловість дуже мало виробляла для таких ферм техніки. Відсутні машини для дрібноконтурних полів. Не укрупнювати ж угіддя, витрачаючи на це великі кошти, тільки б вони годилися для застосування могутніх тракторів. Треба не поля підгонити під техніку, а, навпаки, техніку під поля.

Встановлені під час примусової колективізації виробничі відносини, стара, іржава до скрипу на зубах форма організації праці в колгоспах виявилася банкрутом. Колгоспи виявилися неспроможними нагодувати країну. Це та недолуга система господарювання, яка відлучила селян від землі, наплювала їм у душу, навчила красти, а в колгоспі відбувати повинність – ніби панщину. Система, що скомпрометувала себе, завела у тупик безхліб'я, спонукала сільських дітей шукати кращої долі подальше від батьківської домівки. Всезагальний дефіцит і напівголодна країна стали характерними прикметами радянської дійсності. У 1959 році під час зустрічі американського президента з радянським керівником М. Хрущовим Д. Ейзенхауер іронічно зазначив: “Ну що, пане Хрущов, провалились ваші колгоспи”. Сам факт довелось визнати, але Хрущов не здавався й доводив, що “сама ідея добра, добра ідея” [23, с. 106].

Протягом багатьох десятиліть в нашій країні в наукових працях, в підручниках з політичної економії соціалізму і з економіки сільського господарства безапеляційно стверджувалася теза про безперечну перевагу великих сільськогосподарських підприємств, які забезпечують необмежений простір для концентрації праці і техніки, що, за усталеним в радянській економічній науці постулатом, було

найважливішою умовою підвищення ефективності виробництва. Соціалістичні форми організації сільськогосподарського виробництва категоричним чином протиставлялись досвіду розвинутих капіталістичних країн. Їх успіхи в розвитку продовольчої справи або замовчувалися, або пояснювалися більш сприятливими зовнішніми стосовно виробничого процесу умовами і обставинами – кращим біокліматичним потенціалом, історично більш високим рівнем розвитку галузей, які випускають технічні і інші засоби виробництва. Відзначалась і велика зацікавленість сільських трудівників в кращому використанні землі, в інтенсифікації виробництва. Однак це зв'язувалося винятково з наявністю приватної власності на засоби виробництва, тобто з обставинами, повністю протилежними основам і цілям соціалізму.

З системи аграрного виробництва західних країн корисним визнавались і отримували право на широку експериментальну перевірку лише ті пропозиції, які не вибивалися з офіційно прийнятої концепції про соціалістичне сільськогосподарське виробництво як висококонцентроване, крупномасштабне, директивно кероване з єдиного центру. На всі інші сторони і елементи тривалий час було накладено табу. В першу чергу ігнорувався досвід фермерства [24]. Постулат про експлуататорську сутність фермерської системи не підлягав найменшому сумніву, здавався непорушним. Об'єктивна оцінка виробничих і економічних успіхів фермерів західних країн частіше всього замовчувалася. У відборі економічної інформації панував такий принцип: дрібні фермерські господарства не можуть ефективно використати наявні засоби виробництва, отже, за теорією, не можуть бути високопродуктивними. Факти високих результатів їх роботи суперечать теорії, є випадковими, тимчасовими, і тому їх не треба широко публікувати. Таке упереджене ставлення перш за все пояснювалося категорично негативною позицією ідеологів, які боялися, що об'єктивна інформація про фермерство ввійде в суперечність з курсом на зміцнення великого соціалістичного

господарства, на розвиток колективістських засад в організації сільськогосподарської праці, перешкоджатиме виховній роботі в колективах, буде сприяти відродженню низьких індивідуальних якостей, які витравлювалися в радянських селян протягом піввіку.

Принципові зміни в суспільній думці відбулися у 1980-ті роки. Цьому сприяло багато внутрішніх і зовнішніх обставин. Серйозною спонукальною причиною став затягнутий у часі застій в розвитку сільського господарства. Факти, дійсність переконливо показували неможливість повсюдно забезпечити на основі старих підходів до організації праці необхідну старанність і творчу ініціативу працівників колгоспів і радгоспів. Приклади успішної роботи окремих господарств, які знаходилися в особливих умовах і були очолювані талановитими керівниками, перестали переконувати в істинності старих постулатів. Істотно допомогло переосмислити принципи організації сільськогосподарської праці відродження особистих підсобних господарств, які показали свою високу ефективність. Починаючи з 1983 р., в країні розгорнулась широка робота зі створення підрядних ланок, бригад, ферм, різних форм оренди. Отримала певне поширення і сімейна форма оренди. В самому кінці 1980-х років почала утверджуватись багатоукладність сільської економіки, поруч з колгоспами і радгоспами стали набирати права громадянства і інші форми господарювання. Тим самим створювалися серйозні передумови для подолання відриву відчуження сільського трудівника від землі, яка перетворилася, по суті з загальнонародної в нічию, казенну власність. Головне в нових формах господарювання – перетворення селянина з поденника, з міфічного в реального господаря виробництва, де панує матеріальна і моральна зацікавленість, самостійність, вільна конкуренція.

На підставі Закону “Про селянське (фермерське) господарство” від 20 грудня 1991 року (зі змінами та

доповненнями) у нашій державі створено правову базу становлення і розвитку фермерських господарств. Однак це не означає, що закон започаткував розвиток фермерства в Україні взагалі, оскільки сімейний принцип обробітку землі був відомий здавна.

Селянське, земельне питання – це питання, що зачіпає інтереси не тільки безпосередньо тих, хто живе і працює на селі, а й усього суспільства. Більше того, це питання зачіпає інтереси майбутніх поколінь. Воно є фундаментальним для збереження і зміцнення державної незалежності, економічного суверенітету, національної безпеки країни. За умов, коли земля в Україні становить 80% національного капіталу, а її вартість, за твердженнями незалежних експертів, – 75-77 мільярдів американських доларів, “не можна допускати, щоб 82% людей жило за межею бідності” [24, с. 219].

Репресії, депортації, голодомори, знищення церкви, тотальна русифікація вибили український етнос із нормального русла розвитку. Він і досі не може від них оговтатися. Репресивна політика радянської тоталітарної держави щодо українського селянства була спрямована проти розбудови української державності та народу України в цілому. Сумнозвісна державна політика щодо селянства завдала величезної шкоди його моральному та інтелектуальному потенціалу, деформувала національний склад населення. Відновлення і розвиток продуктивних сил сільського господарства нашої країни є одним з найважливіших факторів розвитку молодої Української держави. Найкращою пам’яттю мільйонів невинних жертв радянських голодоморів є будівництво незалежної Української держави, яка спроможна гарантувати вільний розвиток українського народу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Литвин В. Історія України / В. Литвин. – К., 2009. – С. 463.

2. Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос / И. Сталин. – М., 1935. – С. 152.
3. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 274.
4. Щербак М. М. Україна в трансформаціях політики російського імпершовінізму / М. М. Щербак // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки ; матер. міжнар. наук. конф. – К., 1998. – С. 23-24.
5. Слободянюк П. Я. Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу / П. Я. Слободянюк // Голодомор 1932–1933 років в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – С. 15.
6. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П. П. Панченко. – К., 1995. – С. 29.
7. Стреляний А. Останній романтик / А. Стреляний // Радянська Україна. – 1988. – 6 жовт.
8. Григоренко О. П. Молодь і соціально-економічні відносини на селі / О. П. Григоренко. – Хмельницький, 1998. – С. 183.
9. Агропромышленному комплексу – приоритетное развитие // Правда. – 1988. – 5 нояб.
10. Строев Е. С. Возвращение к земле / Е. Строев. – М., 1990. – С. 14.
11. Ягольник О. Село згуртовується / О. Ягольник // Радянська Україна. – 1990. – 26 верес.
12. Кульчицький С. В. Новітня історія України / С. В. Кульчицький // УІЖ. – 1991. – № 12. – С. 6.
13. Тревога крестьянина: будет ли жить деревня? // Правда. – 1990. – 9 мая.
14. Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років / П. П. Панченко // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 19.
15. Руденко Г. К. Верное дело // Семейный подряд на арендной основе / Г. К. Руденко. – М., 1989. – С. 29.

16. Яцишин М. Декларація чи реальність? / М. Яцишин // Радянське Поділля. – 1989. – 9 верес.
17. Гайдучський П. Село і ринок / П. Гайдучський // Радянська Україна. – 1990. – 22 груд.
18. Островська А. Про нас забули / А. Островська, В. Сінько, М. Жук // Радянська Україна. – 1989. – 11 трав.
19. Петренко В. С., Шевченко Л. А. Шляхи культурного розвитку села в умовах розвинутого соціалізму / В. С. Петренко, Л. А. Шевченко // УІЖ. – 1975. – № 9. – С. 63.
20. Ягольник О. Забуті люди / О. Ягольник // Радянська Україна. – 1990. – 22 трав.
21. Берекета Б. Бережниця – село на ... полігоні / Б. Берекета // Голос України. – 1992. – 5 черв.
22. Ягольник О. Обірвані струни / О. Ягольник // Радянська Україна. – 1990. – 15 трав.
23. Газін В. П. Соціальний статус селянина і проблеми свободи й демократії // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан ; зб. наук. пр. за матер. всеукр. наук.-практ. конф. (22–23 квіт. 2003 року). – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 106.
24. Поняття “фермер” працівниками ідеологічного фронту асоціювалось виключно з поняттям “куркуль”.
25. Павловський М. Стратегія розвитку суспільства. Україна і світ / М. Павловський. – К., 2001. – С. 219.

К. В. Завальнюк,

кандидат історичних наук

О. О. Вітюк,

кандидат історичних наук

Т. Ю. Герасимов,

кандидат історичних наук

(м. Вінниця)

ПЕТРО ІВАНОВИЧ ЧЕЧЕЛЬ (1890–1951) – СОРАТНИК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Своєрідною сполучною ланкою між Подільським краєм та Великою Волиною є Козятинщина, регіон з багатими історико-культурними та духовними традиціями, який в минулому в адміністративному плані належав до Бердичівського повіту Київської губернії. Із цим неповторним краєм пов'язані життя та діяльність багатьох творців української державності. Скажімо, в с. Махнівка (нині – Комсомольське) народився відомий діяч Української Центральної Ради та партії українських есерів Ісаак Пугач. Ще один активний член Української Центральної Ради, Антоній Матеюк (родом з Холмщини), в листопаді 1919 р. був похований у Козятині. А ось із с. Сестринівка пов'язані дитячі та юнацькі роки голови Української Центральної Ради та неперевершеного українського історика Михайла Грушевського (до речі, його духовним учителем інший відомий український історик – професор Володимир Антонович із Махнівки). Із Сестринівкою були також пов'язані життя й діяльність Петра Івановича Чечеля, уродженця Волині, – одного з перших українських військовиків, членів Української Центральної Ради. На жаль, це

ім'я та його біографічні дані нині невідомі навіть широкому загалу професійних істориків, тому у запропонованій статті і ставиться за мету стисло познайомити краєзнавців, дослідників та всіх, хто цікавиться історією Бердичівщини, з його життям та державно-громадською діяльністю.

Народився Петро Іванович Чечель 27 червня 1890 р. в с. Вільня нинішнього Коростишівського району Житомирської області в сім'ї сільського дяка Івана Федоровича та його дружини Ірини Федорівни Чечелів. У 1900 р. батько з сім'єю переїжджає в с. Яроповичі Сквирського повіту Київської губернії, де невдовзі помирає (1905). Залишившись круглим сиротою (мати померла ще у 1904 р.), хлопець все ж зумів у 1907 р. закінчити Кривенську двокласну школу, а через декілька років скласти екзамен на звання учителя сільських шкіл грамоти (вчителював у селах Чупринівка, Вернигородок і Панасівка) [6, арк. 3-3зв.]. У 1914 р. він, до того ж, вступає у Волосько-Мехеринецьке сільськогосподарське училище (нині – с. Махаринці Козятинського району Вінницької області) [3, арк. 3]. Однак, на перешкоді подальшого навчання стала Перша світова війна, на яку здібного юнака забирають 8 листопада 1915 р. [5, арк. 47]. Спочатку він проходив військову службу у 495-й дружині, звідки у 1916 р. був прикомандирований у школу прапорщиків у м. Житомир. Після її закінчення був відправлений на Південно-Західний фронт в Карпати у розпорядження 404-ї пішої Могилівської дружини [6, арк. 3зв.]. Тут йому довелося стати учасником і свідком багатьох доленосних подій в житті нашого народу: знаменитого Брусилівського прориву, посилення антивоєнних настроїв у військових частинах та їх українізації, краху Російської імперії та пробудження національного життя, творення перших осередків української державності. Зокрема, П. Чечель був делегатом історичного I Всеукраїнського військового з'їзду (5-8 травня 1917 р.), на якому було ухвалено рішення про “негайну націоналізацію армії на національно-територіальному принципі”, затвердження назви першого українського полку та

утворення при Центральній Раді Українського Генерального Військового Комітету [8, с. 363-364]. Згодом прапорщик П. Чечель, як представник 404-ї пішої Могилівської дружини у складі Всеукраїнської ради військових депутатів, був кооптований до Центральної Ради [9, арк. 5зв.].

Водночас, після закінчення I Всеукраїнського військового з'їзду, прапорщик Петро Чечель виїздить в с. Сестринівку нинішнього Козятинського району Вінницької області, де 22 травня 1917 р. одружується з місцевою мешканкою Антоніною Мусіївною Федорук, 1898 року народження [2, арк. 39 зв.]. Проте в селі надовго не затримується, адже чекала військова служба, на якій одразу ж після прибуття його обирають взводним командиром. Однак ситуація на фронті змінюється і Петро Чечель з військової посади у червні 1917 р. потрапляє на державну службу: деякий час здійснює функції комісара Сквирського повіту Київської губернії, що, враховуючи соціальну напругу того часу, було досить непростою справою [6, арк. 3 зв.]. Ось лише один із документів цього періоду, які підтверджують зазначене (телеграма начальника постачання Південно-Західного фронту Київському губернському комісару від 6 серпня 1917 р.): “Из телеграмм, поступающих от землевладельцев и сахарозаводчиков Киевской губернии, усматривается бездействие уездных властей.

Благovolите принять энергичные и решительные меры [к] прекращению насилий [со] стороны крестьян, захвата ими урожая и возвращению ими всего захваченного. Для осуществления сего имеются [в] вашем распоряжении казачьи сотни” [1, с. 253].

Очевидно, що через свою “бездіяльність” у віковій суперечці селян з поміщиками Петро Чечель не затримався довго на посаді повітового комісара, адже вже на початку вересня 1917 р. зустрічаємо прізвище його наступника Криворучка [1, с. 291].

Після своєї відставки Петро Чечель повертається у Сестринівку, де перебуває аж до встановлення в Україні

гетьманської влади (за винятком короткотермінового перебування на посаді Сквирського повітового комісара в квітні 1918 р.). Варто зазначити, що нова влада не надто прихильно ставилась до колишніх урядовців та членів Української Центральної Ради, вважаючи їх (і досить часто не безпідставно) симпатиками лівих ідей. Через цю обставину Чечель зазнає ув'язнення спочатку у Бялій, а згодом у Кобрині. Звільнення до нього прийшло лише після падіння Гетьманату в грудні 1918 р. [6, арк. 4]. Деякий час після цього Чечель знову перебуває у тестя в Сестринівці, працює в Бердичівській повітовій міліції, а в квітні 1919 р. подає заяву до Волосько-Мехеринецької сільськогосподарської школи про зарахування його учнем 3 класу (нагадаємо, що попереднє його навчання у цій школі було перерване у зв'язку із мобілізацією в діючу армію) [5, арк. 47, 76]. Навчався у школі Петро Чечель добре, про що свідчать його оцінки у випускному атестаті від 28 листопада 1919 р., а з таких дисциплін, як Закон Божий, бджолярство, законодавство та практичні заняття із тваринництва в молочному господарстві, садівництва і городництва мав відмінні оцінки [7, арк. 102]. Крім цього, Петро Чечель завдяки своєму авторитету та життєвому досвіду обирався представником від учнів до складу педагогічної ради школи (31 травня 1919 р.) [4, арк. 17].

Набуті у школі знання невдовзі стануть Петру Чечелю в нагоді і за радянської влади. З 1920 по 1923 рік він служить у Бердичівському повітовому земельному відділі, з 1924 по 1928 рік – в Коростенському окружному земельному управлінні, а в 1928 році – Бердичівському буряковому союзі. З 1929 р. по 11 березня 1931 р. (до дня свого першого арешту) працює агрономом-учителем у Спичинецькій школі колгоспної молоді. На щастя, маховик більшовицьких репресій поки що не набрав своїх обертів і тому 4 жовтня 1931 р. Петро Іванович був звільнений на волю. Через деякий час він влаштовується на роботу агрономом-інструктором дільниці при Махаринецькому цукрозаводі.

Невдовзі (жовтень 1932 р.) його заарештовують через недогляд за копанням і чищенням цукрових буряків та засуджують до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна [6, арк. 4]. Після цього, 17 грудня 1932 р., йому ще й інкримінують звинувачення за ст. 54-11 КК УСРР, конкретно – участь в “активной контрреволюционной деятельности, направленной к свержению советской власти” [6, арк. 1]. Проте, у чому ж дійсно проявлялася ця діяльність, слідство так і не змогло дати переконливої відповіді. Через це постановою Вінницького обласного відділу ДПУ від 27 грудня 1932 р. звинувачення з П. Чечеля за ст. 54-11 КК УСРР було зняте. Цією ж самою постановою для відбуття попередньої міри покарання його переводять із Вінницького до Бердичівського ДОПРу [6, арк. 5]. Згодом, у 1933 р. Верховний Суд УСРР зменшив термін покарання до 3 років, і наступного року П. Чечель виходить на волю [7, арк. 59, 80].

Після відбуття покарання П.І. Чечель з 15 травня 1934 р. по 15 лютого 1936 р. працює агрономом в Народицькому ліспромгоспі, а з 8 лютого по 15 вересня 1936 р. – агрономом-викладачем Бабинецької райколгоспшколи. Потім на аналогічній посаді з 1 жовтня 1936 р. по 1 травня 1937 р. працює в Бориспільській райколгоспшколі, а після її ліквідації – агрономом із складання агроземпроектів у Бориспільському райземвідділі (до 15 грудня 1937 р.). З 1 лютого 1938 р. по 1 липня 1939 р. працює в Київській, а згодом (до 1940 р.) – в Чернігівській обласних конторах “Головшовку”. З травня 1941 р. П. Чечель перебував на посаді агронома Жашківської дільниці Київської обласної контори тресту “Союзроскаучук”, а з 2 червня того ж року аж до відступу Червоної армії з Києва виконував обов’язки завідувача цієї контори [7, арк. 59, 60, 102].

Війна застала П. Чечеля в Києві, де він мешкав на той час по вулиці Червоноармійській в будинку № 73/1, живучи на кошти, виручені від продажу особистих речей. Спроба ж дістати роботу в Києві не увінчалась успіхом і тому в грудні 1941 р. він повертається до сім’ї в Сестринівку [7, арк. 64, 65]. Там йому

вдається влаштуватись на роботу агрономом Козятинської райземуправи (працював на даній посаді з серпня 1942 р. по серпень 1943 р.) [7, арк. 89]. Коли ж до Сестринівки наблизився фронт, то довелося П. Чечелю послужити і в Червоній армії (з лютого 1944 р. був комірником польового армійського інженерного складу № 2945) [7, арк. 14].

Закінчення війни дало змогу знову повернутися до сім'ї в Сестринівку. Однак повернення виявилось не дуже радісним: із трьох синів (Модест, Анатолій і Юрій) останній загинув на полях війни. До того ж, 21 січня 1946 р. спокій сім'ї Чечелів порушили місцеві співробітники НКДБ, які пред'явили Петру Івановичу ордер на арешт і висунули йому звинувачення за ст. 51-1 "а" КК УРСР [7, арк. 4, 5, 9]. Згодом, в обвинувальному висновку від 24 квітня 1946 р. Петра Івановича було звинувачено у тому, що він "в період перебування у влади на Україні "Центральної ради" являвся комиссаром Сквирского уезда и вел активную борьбу против революционного движения. Занимался вредительством в сельском хозяйстве.

Находясь на территории, временно оккупированной немецкими захватчиками и будучи враждебно настроен к советской власти, занимался антисоветской и предательской деятельностью. Представил в Киевскую горуправу заявление и автобиографию антисоветского клеветнического содержания, в которых просил назначить его на должность комиссара полиции, указал известных ему сотрудников ГПУ-НКВД, а также клеветал на Советскую власть и коммунистическую партию.

Добровольно поступил на службу к немецким оккупантам на должность участкового агронома и оказывал им всестороннюю помощь в заготовке продуктов питания для фашистской армии" [7, арк. 100].

Вже під час судового засідання у травні того ж року Петро Іванович аргументовано довів абсурдність висунутих проти нього звинувачень. Зокрема, він заявив: "Будучи агрономом, я спалив молотарку, раздавал зерно гражданам села. Пользы я

немцам не сделал, а только вредил им. Хлеба я немцам не отдал. Я как агроном проводил апробацию зерна”. Крім того, продовжував далі Чечель, “будучи агрономом, я прятал у себя на чердаке свого ученика, єврея по национальности. Кроме того, у меня прятались 2 женщины, бежавшие из Германии” [7, арк. 110-110зв.].

Правдивість сказаного Чечелем підтверджували і численні свідки. Так, один із них, Борис Леонтійович Білоус, 1916 р. н., заявив: “В 1943 году, когда молотили хлеб, то люди, молотившие хлеб, брали понемногу себе в мешочки. Когда же увидели Чечеля, который подъезжал к молотилке, то они начали выбрасывать кульки. Тогда Чечель говорит: “Что вы бросаете! Нужно растаскивать весь хлеб, чтобы он не попал немцам”. Я тоже знаю случай, когда лично Чечель развозил на подводе хлеб жителям и вообще Чечель был настроен против немцев. Я слышал, что Чечеля за что-то избили в управе, а за что, я не знаю” [7, арк. 114зв.].

Ще один свідок, Наталія Яківна Левчук, 1915 р. н., в якій брат був у партизанах, стверджувала, що Чечель часто попереджував її про приїзд поліції, а коли їй було особливо важко, то дав три відра проса [7, арк. 115зв.].

Зрештою, ці та інші свідчення не могли змінити задалегідь вирішеного присуду радянської Феміди: 7 червня 1946 р. вироком Військового Трибуналу військ МВС Київської області П. Чечеля було засуджено до 10 років виправно-трудових таборів з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна [7, арк. 117-118]. Цей присуд для немолодої вже людини, доля якої була покалічена жорсткими лещатами тоталітарної системи, виявився останнім у її житті. 4 вересня 1951 р. тюремні лікарі констатували, що у відділені № 2 Лугового табору МВС, що у Карагандинській області, від “інтоксикації, викликаной дизентерією при наявності дистрофії печінки і злоякісної пухлини шийних залоз” помер ув’язнений Петро Іванович Чечель [7, арк. 137].

Такою або подібною була доля усіх українських самостійників, які щиро бажали добра своєму народу та хотіли бачити його вільним, заможним та щасливим. Тому-то й не дивно, що лише після здобуття Україною незалежності у 1991 р. з мороку забуття почали повертатись її вірні сини. І одним із них був колишній член Української Центральної Ради та Сквирський повітовий комісар П. Чечель, реабілітований лише 25 грудня 1991 р. висновком прокурора Вінницької області [7, арк. 142-142зв.].

Список використаних джерел та літератури:

1. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.) // Сборник документов и материалов. – К. : Госполитиздат, 1957. – 660 с.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Д-904, оп. 2, спр. 340.
3. Там само, ф. Р-3747, оп. 1, спр. 14.
4. Там само, спр. 17.
5. Там само, спр. 19.
6. Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 10885.
7. Там само, спр. 26349.
8. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського Війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Львів, 1936.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1115, оп. 1, спр. 51.

О. М. Завальнюк,
доктор історичних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)

А. М. Трембіцький
кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)

РОЗВИТОК І НИЩЕННЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В 20–30 РР. XX СТОЛІТТЯ

Історію знищення викладацько-професорського складу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту в 20–30-х рр. XX століття розкрив у своїх спогадах “Знищення сільськогосподарських науковців у Кам'янці-Подільському” (Чікаго, 1962) [1], колишній завідувач робітничо-селянського університету ім. Т. Шевченка в Білій Церкві [2], професор і завідувач кафедрами Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, Луганського кооперативного інституту, Житомирського інституту технічних культур, птахо-промислового інституту у Воронежі, Новочеркаського сільськогосподарського інституту, Ростовського і Київського університетів, ректор Київського політехнічного інституту, директор Наукового інституту економіки, статистики і географії при Українській академії наук у Києві, професор сільськогосподарських наук і статистики Української вищої економічної школи в Мюнхені, директор Університету Українознавства при НТШ в Нью-Йорку (до речі, саме він змінив на цій посаді Володимира Січинського – авт.) [3], професор Українського інституту Америки в Нью-Йорку [10], член УВАН, Товариств Подолян при УВАН, НТШ і голова Економічної Комісія НТШ у США, президент Всеукраїнської Національної Ради в Києві в 1941–1942 рр., редактор науково-популярного журналу “Український Господарник” [3; 4; 5], автор 112 праць з економіки, політики, сільськогосподарської

статистики і топографії [6] Микола Величківський (*01.02.1882, Житомир – †01.07.1976, Ірвінгтон, США).

Відгуком на публікацію Миколи Величківського стали спогади колишнього студента сільськогосподарського інституту, званого громадського діяча української діаспори Павла Покутського “Кам’янець-Подільський сільськогосподарський інститут” (Мюнхен, 1966) [7].

П. Покутський в спогадах зазначає, що “перебував у Кам’янці з осені 1918 р. до кінця 1925 р.” [7, с. 89] і краще ознайомлений з життям сільськогосподарського факультету – пізніше Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту в 1921–1934 рр., тому історію творення і діяльності державного українського університету в 1918–1921 рр. та “інституту народної освіти я заторкуватиму, – зауважує автор, – тільки побіжно, щоб доповнити картину, і то зупинятимуся в цьому випадку на 1918–1922 рр.” [7, с. 91-92].

Він пише, що до Кам’янця-Подільського приїхав восени 1918 р., щоб “продовжувати освіту в середній школі”. В цей час у місті йшла підготовка до відкриття українського державного університету, про що на сторінках місцевої преси майже щоденно подавалися нові відомості про хід підготовчих робіт з пристосування відповідних будинків для наукової та навчальної праці. Все це було “виконано передусім завдяки здібностям першого ректора університету проф. І. Огієнка (пізніше митрополит Іларіон) і напруженим зусиллям органів української влади». При цьому «місто та губерньська влада робили все можливе, щоб організувати потрібну базу для високої школи. Місто подарувало великі земельні площі, де мали будуватися університетські будинки, і віддало для користування університетові свої будинки: середньої технічної школи, гімназії Славутинського, будинки на Лагерній вулиці та інші. Завдяки зусиллям центральної української влади в Києві спроваджувалося потрібне лабораторне устаткування (переважно з Німеччини та Австрії), засновувалися бібліотеки

з багатим книжковим фондом, зорганізувалася університетська друкарня” [7, с. 89-90].

Поруч з цим проводилась велика робота щодо комплектування професорських кадрів, адже “притягти видатних науковців до Кам’янця не було легкою справою, бо в місті до того часу не було відповідної бази для успішної наукової праці”. Проте університетові пощастило, “відгукнулися і прийняли запрошення кращі наукові сили, деякі навіть з-поза меж України”. Серед них такі відомі професори, як: Михайло Хведорів – з Катеринославського гірничого інституту, який викладав вищу математику та механіку і був проректором університету; Павло Бучинський – відомий зоолог з Одеського університету, який очолив природничий відділ фізико-математичного факультету; Микола Геращенко – фізіолог із Саратовського університету, перший декан сільськогосподарського факультету; Олексій Полонський – професор хімії; Андрій Малиновський – професор фізики; Микола Вікул – професор хімії та інші. “Особливо задовільно були обсажені кафедри історико-філологічного, богословського й юридичного факультетів”, де читали такі видатні професори, як: історики – Пилип Клименко та Павло Клепатський, літературознавці – Михайло Драй-Хмара, Степан Гаєвський (*пізніше архієпископ Сильвестр*) та Леонід Білецький (*згодом президент УВАН у Канаді*), мовознавці – Іван Огієнко та Олена Курило. “Взяті разом вони відразу високо піднесли науковий рівень” Кам’янець-Подільського державного українського університету, адже навколо цього “наукового “кістяка” гуртувалися наукові кадри – приват-доценти, асистенти та інші наукові співробітники” [7, с. 90].

Учні середніх шкіл, майбутні кандидати на студентів університету, з великим хвилюванням чекали на офіційне відкриття університету тим більше, що “на цю урочистість мав приїхати гетьман Павло Скоропадський. Уже ранком того дня почали формуватися колони середньошкільників та різних організацій, які потім вирушили вітати свою “альма матер”.

Море прапорів, безліч транспарантів з написами “Щиро вітаємо гостей” і тисячні маси людей” [7, с. 90]. Проте гетьман не прибув на свято, але приїхав заступник міністра освіти Петро Холодний, який в “оточенні визначних представників науки та урядових кіл прийняв дефіляду маніфестантів”, “виголосив бадьору вітальну промову і з окремими закликами звертався до кожної колони демонстрантів”. Участь в урочистому відкритті взяли представники вищих навчальних закладів з багатьох регіонів України, навіть з Буковини і Галичини, що тоді перебували в складі Австро-Угорщини. Всі вони “палко вітали заснування першого українського державного університету” [7, с. 91].

Зважаючи на те, що не всі бажаючи вступити в університет мали атестат зрілості за середню школу, для них були відкриті підготовчі “матуральні курси, на яких професори приготувляли кандидатів на студентів університету” [7, с. 91].

Але нормальне життя університету тривало не довго, вже в березні 1919 р. Кам’янець-Подільський зайняли більшовики [7, с. 91]. Проте з їх приходом “політичне становище кардинально не змінилося, в університеті все ніби залишилося “постарому”: у школі далі панував український дух, а студентство та професура, пов’язані традицією перших років існування університету, стали, так би мовити, “внутрішніми емігрантами”, хоч відкрито ніхто цього не виявляв; але всі розуміли один одного” [7, с. 93]. В червні місто знову опинилося в українських руках і стало “тимчасовою столицею” УНР та ЗОУНР. Чимало вояків УГА та західноукраїнської молоді вступило в університет, а разом із ними в університет прийшли нові професори: Т. Геринович – професор економічної географії, Н. Гаморак – професор ботаніки та інші [7, с. 91]. Але при відступі більшовики вивезли більшість лабораторного устаткування та університетську друкарню [7, с. 95]. Через листопадову катастрофу 1919 р. Кам’янець-Подільський “опинився у “сфері впливів” Польської Республіки” і тому “важко було налагодити нормальне академічне життя” [7, с. 91].

У травні 1920 р. до державного українського університету “завітав Головний отаман армії УНР Симон Петлюра, якому студентство та громадянство зробили щиру овацію, чим задемонстрували свою відданість ідеї боротьби за незалежну УНР”. З його появою, незважаючи на важкі наслідки піврічного “господарювання” поляків на Кам’янецьчині, “знову віджили надії на відновлення самостійної української держави у формі УНР”. Проте ці надії, на жаль, не здійснилися, бо вже в липні 1920 р. знову повернулися більшовики. Лише після звільнення армією УНР у вересні частини Поділля, університет зміг “відновити свою працю при своїй національній владі” [7, с. 91], а П. Покутський стати студентом університету. Він склав іспит з української мови та вніс “номінальну оплату” за навчання у сумі “50 чи 75 крб. за півріччя”, “яка не відігравала жодної ролі в бюджеті університету”, адже “за ці гроші можна було купити тоді не більше, ніж 2-3 фунти хліба” [7, с. 92]. В листопаді 1920 р. українське військо було змушене відступити за Збруч і університет знову опинився під більшовицькою владою [7, с. 91].

Розкриваючи деякі аспекти навчального процесу в університеті, П. Покутський зауважує, що “на всіх факультетах не було багато студентів, порівнюючи мало було їх на сільськогосподарському факультеті”. Тому студенти, більшість яких, за незначним винятком, були українців, у т. ч. “декілька студентів з Галичини, більшість яких студіювала гуманістичні дисципліни”, досить швидко познайомилися і “стали жити однією родиною”. Ці “перші місяці в університеті належать до найкращих спогадів мого життя” – згадує П. Покутський [7, с. 92].

Професори, серед яких М. Геращенко (*декан сільськогосподарського факультету*), М. Хведорів (*математика, механіка*), П. Бучинський (*зоологія*), Н. Гаморак (*ботаніка, фітопатологія*), А. Малиновський (*фізика*), О. Полонський (*хімія*), Т. Геринович (*економічна географія України*), І. Олійник (*загальне хліборобство, організація*

сільськогосподарських підприємств), В. Храневич (*ентомологія, кормові рослини, меліорація*), М. Баср (*геодезія, землеустрій, пізніше ректор*), М. Бернадський (*мікробіологія*), знали усіх студентів персонально. Всі вони після листопада 1920 р. залишилися в Кам'янці-Подільському і продовжували працювати. Разом з урядом УНР виїхали за кордон: Б. Іваницький (*лісоводство*), М. Вікул (*хімія*), Л. Білецький (*літературознавство*) та багато інших [7, с. 92].

Лекції на першому і частково на другому курсах слухали українською мовою “разом із студентами природничого відділу фізико-математичного факультету з таких основних дисциплін: фізика, хімія, зоологія та ботаніка”. Зважаючи на те, що лекції відбувалися в різних місцях, розміщених як правило на віддалі більше одного кілометра, для студентів, завжди було великою проблемою, як на ці лекції не спізнитися, адже в місті “не було трамваїв чи інших засобів сполучення”. Часто студентам доводилося “марафонським бігом” добиратися з вулиці Лагерної на Високу, де був розміщений природничий факультет університету [7, с. 92]. Проте, не зважаючи на це, рівень лекцій “був на належній висоті”, хоча на лабораторних заняттях студенти “були на початку тільки спостерігачами, бо всі “препарати” приготувляли асистенти та лаборанти”, лише згодом їх допустили до самостійних занять. Через брак українських підручників, професори видавали свої лекції різними способами, так “Анатомія рослин” і “Морфологія і систематика рослин” Н. Гаморака були видрукувані в університетській друкарні. Крім того, студенти користувалися німецькими, польськими і російськими, підручниками [7, с. 93].

Кам'янець-Подільський державний український університет як науковий осередок відродженої української держави зазнав з перших днів свого існування аж до кінця 1920 р. різних змін, що “відповідали несприятливій долі наших визвольних змагань 1917–1921 рр.” Проте, не зважаючи на всі перипетії, університет завжди був “осередком науки і ніколи не втрачав свого національного обличчя”, чим і “відрізнявся від

інших університетів на Україні, де ще досить міцно панувала стара атмосфера” [7, с. 89]. Згідно з рішенням колегії Укрголовпрофосвіти від 26 лютого 1921 р., при реорганізації університету було організовано два самостійних навчальних заклади: інститут народної освіти і сільськогосподарський інститут на базі сільськогосподарського факультету, що був першим вищим закладом аграрної освіти на Поділлі [8]. За період існування факультету, функціонувало 13 кафедр, було зроблено вагомі кроки для створення власної наукової, навчальної, методичної і дослідної бази з метою підготовки спеціалістів сільського господарства Поділля [9, с. 6]. Наукова і освітня діяльність факультету мала величезне значення для створення самостійного сільськогосподарського інституту, адже майже весь викладацький склад факультету перейшов у нововідкритий інститут [8].

Осінній набір студентів у 1921 р. відбувався вже за “новим положенням”, тобто “головне значення мало соціальне походження кандидата, а не його знання”, що призвело до збільшення кількості партійців у сільськогосподарському інституті, яких до того часу майже не було. Більшість нових студентів була розміщена в гуртожитках, а старшокурсники “залишилися в приватних квартирах, дуже пристойних як на тодішні умови”. Водночас радянська влада створила “досить поважну матеріальну базу” для сільськогосподарського інституту, передавши йому будинки колишньої духовної семінарії, архієрейський хутір з ґрунтами на захід від міста, свічкову фабрику з землею, декілька млинів, а на ділянці перед будинком інституту “закладено “дослідні поля” для різних кафедр” [7, с. 94].

У навчальному 1921–1922 рр. для обох вищих навчальних закладів був призначений політичний комісар Сава Чалий (*псевдонім*), “який почав заводити нові порядки”. При цьому П. Покутський пише, що “на початку місцева радянська влада формально мала обличчя українське і жадних репресій щодо викладавчої мови не застосовувала”. Комісар Сава Чалий, що до

свого призначення учителював на Ямпільщині і навіть “брав участь в українських повстанських загонах”, а перейшовши на сторону “переможців”, “аж із шкіри вилазив, щоб довести свою відданість комуністичній партії і радянській владі”. “Його перші кроки, – згадує П. Покутський, – були спрямовані на розклад студентства, щоб прищепити йому нові форми “трудового принципу”. З ініціативи комісара було “організовано колектив із студентів та професорів, і всі включилися у “виробничий процес”: студенти та професори були поділені на групи, яким приділено окремі ділянки землі, де вирощувалися передусім овочеві культури. Вся продукція мала йти на покращення харчування, яке в той час було дуже мізерне. Щоб пообідати в студентській їдальні, треба було бути на списку працюючих і працювати на полі”. При цьому варто зауважити, що спільна “праця на полі дуже зблизила професорів та студентів у їхній прихованій опозиції до “нових порядків”, а також сприяла тому, що видатні професори М. Хведорів і М. Безбородько, передавали при цьому студентам “найновіші агрономічні знання” [7, с. 93]. Політкомісару С. Чалому “допомагали в його діяльності деякі “безпартійні”, яких студенти і викладачі “зненавиділи, бо вони були більш “ортодоксальні”, ніж він сам” [7, с. 94].

У тому ж навчальному році в інституті значно збільшився склад професорів, зокрема прибули такі нові сили: М. Безбородько (*мінералогія*), О. Красовський (*гідрологія, ґрунтознавство*), С. Городецький (*дослідна справа, спеціальне хліборобство*), Є. Сташевський (*політекономія*), С. Плюйко (*спеціальна зоотехніка*), О. Мельник (*загальна зоотехніка*), О. Городецький (*сільськогосподарська технологія*), Волощун (*городництво, садівництво*), Дудолькевич (*статистика*). Також збільшився склад асистентів і лаборантів [7, с. 94].

На жаль, бракувало сільськогосподарських машин, тому всі роботи виконувалися кінями. В 1922 р. в інституті не було навіть сівалки для посіву конюшини та інших трав, тому довелося шукати “фахівця”, який умів би руками рівномірно

розсіяти трави. Проте ентузіазм та молодеча завзятість студентів та викладачів “допомагали долати всілякі перешкоди”, адже внаслідок часткої зміни фронтів у 1919–1920 рр. майже все устаткування тодішнього сільськогосподарського факультету університету вивезли більшовики чи поляки [7, с. 94-95].

На навчальний процес сольо впливала відсутність власної друкарні, адже існуюча в місті друкарня Свято-Троїцького братства “була націоналізована і тому майже цілковито не працювала”. Щоб вийти із такого скрутного становища, професор Т. Геринович, який підготував до друку “Курс економічної географії України”, разом із студентами “із скупих харчових приділів склав невеликий “видавничий фонд” для того, щоб “заохотити” механіка та складачів скласти текст книжки”. Але не було “електричного струму, щоб пустити в рух друкарську машину”, тому “приробити корби, щоб руками крутити колесо, яке приводило в рух машину”. Професор і студенти “приносили звідкись грубий папір, механік встановляв машину з матрицею на 16 сторінок друку”, студенти крутили корбу, Т. Геринович “власними руками змашував матрицю друкарською фарбою, а я [П. Покутський – авт.] підсовував аркуші чистого паперу у друкарський стан”. Таким способом удалося надрукувати 200-300 аркушів. Згодом за допомогою адміністрації ІНО-СГІ було закінчено друкування першої частини підручника [7, с. 95].

П. Покутський в своїх спогадах звертає увагу на те, що в навчальних програмах сільськогосподарського інституту “досить багато часу було відведено на екскурсії” в яких брали участь “ботаніки, зоологи, ентомологи, географи, історики, археологи, геологи та інші адепти науки”. Це були, – стверджує автор, – “надзвичайно цікаві мандрівки, які значно поширювали коло наших знань”, адже “крім наукового значення, екскурсії знайомили нас з чарівними околицями Кам’янця”. Екскурсії проводили професори та асистенти інституту – М. Безбородько, Н. Гаморак, Т. Геринович, П. Клепатський, Є. Сіцінський, В. Храчевич та інші. Студенти з великим зацікавленням слухали

розповіді історика про Кармелюкову схованку в лісі біля Шатави і про самого Кармелюка, геолог розкривав “історію постання пасма “Товтрів”, тих коралових утворень, які надають своєрідного кольору цій частині Поділля”, цікавими були лекції географа про поверхню та краєвид краю [7, с. 96].

В 1922 р. в інститут було призначено окремого політичного комісара – студента Парфена Коренева, що походив з Таврії. Особливих неприємностей студентам він не робив, але почалися репресії проти професорського складу. Так, в цей час був заарештований професор І. Олійник, у 1923 р. його звільнили і він продовжував працю в інституті, але в 1924 р. знову заарештували, і про його подальшу долю нічого не відомо. В 1923 р. був заарештований ректор інституту професор М. Баєр і тільки завдяки втручанню голови окружного виконавчого комітету А. Буценка його звільнили. Цього ж року політичним комісаром інституту став галичанин Кіндрат, “імені якого я вже не пам’ятаю”, – пише П. Покутський [7, с. 96]. Серед студентів набору 1918-1920 рр. було “досить багато активних учасників визвольних змагань; але ніхто не робив доносів на них. Лише після того, як ДПУ збільшило кількість своїх “інформаторів” з-поміж партійців та комсомольців”, почалися репресії. Було “заарештовано тоді багато осіб, і декого з них розстріляно. Частина студентів робила спроби перейти кордон і продовжити навчання в Українській господарській академії в Подєбрадах, декому з них це вдалося, але “більшість була затримана в Польщі і повернута назад в УРСР” [7, с. 97].

У 1923 р. студенти сільськогосподарського інституту вперше поїхали на практику в радгоспи, зокрема в радгоспи Подільського тресту на Вінниччині [7, с. 98], де ціле літо вивчали природничі та історичні умови центрального Поділля. Зокрема, П. Покутський “встиг зібрати достатній матеріал, який мав лягти в основу при складенні організаційних планів для радгоспів”, а також “зібрав комплект шкідників сільськогосподарських культур”, “гербарій буряків та пошкоджень, викликаних бактерійними і грибовими

хворобами”, “зразки ґрунтів, як окремих шарів ґрунту, так і цілих монолітів”. Така успішна праця практиканта сприяла тому, що значно зріс його престиж в інститутських колах і прийняли аспірантом науково-дослідної кафедри [7, с. 99].

Восени 1923 р. в інституті було відкрито “робітничий факультет” (*робфак* – *авт.*) для підготовки до вступу в інститут “недостатньо освічених членів партії та комсомольців, людей, які мали “заслуги” перед революцією”. З відкриттям робфаку різко змінилася атмосфера в інституті, адже робфаківці “принесли з собою не тільки отруту “класової боротьби”, але також спеціальну ворожість до студентів-“основників”, тобто до тих, що в перші роки вступили в інститут”. При цьому робфаківці були “на привілейованому становищі: вони діставали стипендії, мали свою власну кращу їдальню”, “створили сильну партійну організацію, яка опанувала всі галузі інститутського життя”. У цей же час почалася підготовка до т. зв. “соціально-академічної чистки” студентства, яка була проведена впродовж літа 1924 р., що призвело до втрати інститутом свого попереднього обличчя і він “ставав типовим “радянським вузом” [7, с. 99-100].

Влітку 1924 р. П. Покутський відбував практику в радгоспах Гніванської цукроварні, але у вересні отримав листа від одного із своїх приятелів про те, що П. Покутського “вичистили” з інституту як “соціально чужий елемент”. Перервавши практику, він повернувся в інститут, де йому видали довідку про складені іспити і, що “звільнений по соціально-академічній перевірці” за те, що “під час перебування в інституті “був пасивним” і пробував дістатися... в Європу”. П. Покутський, як і всі “вичищені” “мали право на оскарження до обласної комісії в справах чистки” яку очолював товариш Шекера, а потім до республіканської. Але звернутися до комісії, – як згадує автор, – “означає боротися без надії виграти і повернутися до інституту, щоб закінчити свою освіту. Програти означало йти в життя з печаттю “соціального ворога”. Комісія розглянувши звернення “вичищених” студентів нікого не

відновила в правах студентів, але тільки декому, в т. ч. й автору спогадів, дала “право умовно залишитися студентом”. Більшість “вичищених” поїхали до Харкова, а дехто закінчив життя самогубством. Повернувшись до інституту “на правах умовних студентів”, “ми всі аж із шкіри вилазили, щоб якнайшвидше скласти решту іспитів та виконати приписані вправи і в той спосіб закінчити навчання в інституті”. Зима 1924–1925 рр. була дуже жакливою, адже “крім дуже інтенсивних студій, треба було якось прожити, бо як “соціально-ворожий елемент” ми були позбавлені будь-якої допомоги з боку інституту”. В серпні 1925 р. П. Покутський закінчив інститут і “виїхав на працю” [7, с. 100].

Впродовж 1924–1925 рр. було заарештовано таких професорів, як В. Храневич, Н. Гаморак, С. Плюйко та інші. Зокрема, про арешт професора Ф. Панасюка П. Покутський довідався від його дружини, яка спершу повідомила його, що професор “хворий”, а через деякий час з іншого місця інші повідомили, що “його забрали” й заслали без права повертатися в Україну [7, с. 101].

В 1927 р. П. Покутський приїхав до Кам’янця-Подільського, щоб відвідати своїх друзів, які залишилися працювати в інституті. “Атмосфера там була ще гіршою, – згадує він, – інститут було поділено на два відділи – фітотехнічний і зоотехнічний”, фактично це “був початок ліквідації інституту”. Невдовзі зоотехнічний перенесли до Херсону, а фітотехнічний – до Житомира [7, с. 100].

П. Покутський в своїх спогадах також описує окремі аспекти взаємовідносин студентів з Українською Автокефальною Православною Церквою, які не приховували своїх симпатій до УАПЦ і “всією громадою підписувалися під проханням до окривиконкому в справі передачі міського собору УАПЦ. Завдяки їхній організованості та їхньому тискові собор передано в руки українців”. Багато студентів і професорів, серед них професор М. Васильківський, протоієрей Є. Сіцінський, були членами Кирило-Мефодіївського братства, брали активну

участь у житті УАПЦ, поширювали мережу її парафій в околицях Кам'янця-Подільського, масово відвідували богослужіння, брали участь у релігійних дискусіях і у висвяченні 4 червня 1924 р. єпископа Йосипа Оксіюка, професора Кам'янець-Подільського ІНО, на єпископа Лубенського та Миргородського [7, с. 97].

Згадує П. Покутський і “про теплі стосунки студентів з театром під керівництвом Гната Юри, який у той час гастролював” у Кам'янці-Подільському. Цей “молодий колектив ентузіастів українського театрального мистецтва” мав у своєму репертуарі українські і європейські п'єси, зокрема п'єси “Чорна Пантера і Білий Ведмідь” В. Винниченка та “Украдене щастя” І. Франка [7, с. 97]. Зважаючи на те, що студент Олекса Губа був особисто знайомий з Г. Юрою, це сприяло тому, що студенти мали змогу відвідувати театр за зниженими цінами. Студенти “всі були зачаровані грою акторів і “заочно” закохані в молодих акторок – в Ужвій, Блакитну та інших”, а “студентки в більшості закохалися в Бучму”. Добрі взаємовідносини студентів та акторів театру стали підставою для влаштування спільної прогулянки до Панівецького лісу, де студентки, більшість яких походила з міста та його околиць, “наготували при допомозі своїх матерів багато доброї як на той час їжі”, а хлопці-студенти придбати для “пікніка” досить вина та пива. “Пікнік” відбувся на весні, коли все навколо розцвіло та зазеленіло, і як гарно було студентам та акторам на лісових галявинах, все ж треба було вечором повертатися до Кам'янця. “Які ж то були неповоротно щасливі дні!” – згадує П. Покутський [7, с. 98].

У 1938 р. П. Покутському випала нагода знову побувати в Кам'янці-Подільському, що був тоді “прикордонною зоною”. “Я, – згадує автор, – “з великим боєм відвідав ті місця, де колись були СГІ та ІНО”, де замість “бурхливого юнацького студентського життя”, “залишилися тільки “мертві місця”, де із “спеціальних середніх шкіл залишилися тільки акушерська школа”. Кам'янець-Подільський перетворився “у відстале,

провінційне прикордонне містечко”, з безлюдними вулицями без “майже жодного руху...” [7, с. 101].

Наприкінці спогадів, П. Покутський подає “декілька слів про “стару гвардію”, тобто про тих студентів, які вступили в 1919–1921 рр. в університет, а закінчили вже сільськогосподарський інститут, адже вони, на його думку, “були піонерами молоді сільськогосподарської високої школи, які мусіли завойовувати в житті авторитет та визнання для себе і для своєї “альма матер”, їхнє становище різнилося від тих студентів, що кінчали старі, традиційні високі школи”. Досить швидко “значна частина їх вибилася на чолі місця в різних галузях праці” [7, с. 101].

Серед них значними науковцями та викладачами стали: В. Ардатов (ур. с. Ісаківці, доцент кафедри городництва та садівництва інституту, опісля науковий співробітник Української академії наук, ботанік), Ф. Панасюк (ур. с. Закупне, біля Гусятина, здібний ботанік та фітопатолог, доцент інституту, репресований), П. Лехнович (науковий співробітник Ленінградського інституту рослинництва і член редакції журналу “Природа”), В. Силенко (науковий співробітник Всесоюзного інституту кормів, Москва), В. Громик (з Бессарабії, відомий селекціонер бобових культур, науковий співробітник Ленінградського інституту рослинництва та Московського інституту консервної промисловості), Ю. Медведів (науковий співробітник у галузі фізіології рослин, Ленінград), М. Білошицький (ур. Кам’янець-Подільського, професор, завідувач кафедри городництва закритого ґрунту сільськогосподарської академії ім. Тімірязєва, Москва), Л. Лисенко (викладач Кам’янець-Подільського сільськогосподарського технікуму), І. Процак (лектор вищих курсів в Одесі), А. Гутникович (з Галичини, викладач сільськогосподарського технікумі на Запоріжжі), Корчинський (з Поділля, лектор Херсонського сільськогосподарського інституту), Наливайко (доцент Житомирського сільськогосподарського інституту) [7, с. 101-102].

У виробничій сфері себе проявили: В. Гарбар (з Поділля, головний агроном Кавказького овцетресту), Д. Філонєць (з Полтавщини, головний агроном Господарсоюзу, репресований в 1937 р.), О. Чуприна (з Бессарабії, головний агроном цукрового комбінату Подільського цукротресту, в 1942-1943 рр. директор Шатавського цукрозаводу), О. Дзендзюк (з Чернігівщини, головний агроном комбінату цукротресту). При цьому варто “відзначити, що ті, хто під час Другої світової війни емігрували на Захід”, як правило “спрямовували свій шлях через Кам’янець, де 15-18 років тому вони були студентами СГІ. І там наприкінці 1943 р. вони зустрілися, щоб згадати своє студентське минуле” [7, с. 102].

П. Покутський, описуючи історію сільськогосподарського інституту, вказує, що й досі він не може забути “ті приємні, хоч дуже важкі часи, коли ми, студенти і професори, ділили, як одна родина, всі труднощі життя. Не знаю, чи багато учасників ще залишилися при житті, але ті, хто ще живе, можуть краще, ніж я, розповісти про наші юнацькі пориви, якими ми долали жорстку дійсність перших років радянської влади” [7, с. 95-96].

Список використаних джерел та літератури:

1. Величківський М. Знищення сільськогосподарських науковців у Кам’янці-Подільському / Микола Величківський // Записки НТШ ім.Шевченка. Т. 173; збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. – Париж; Чикаго: Накладом осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. – С. 347-354.
2. Величківський Микола // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з титул. екрану.
3. Біда М. Пам’яті проф. Миколи Величківського / М. Біда // Свобода (Нью-Йорк). – 1976. – Ч. 162. – 2 верес. – С. 4.
4. Коваль В. С. Величківський Микола [Електронний ресурс] / В. С. Коваль. – Режим доступу:

http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Velychkiyskyj_M&abcvar. – Назва з титул. екрану.

5. Сліпушко О. Повернення з забуття / Оксана Сліпушко // Свобода (Нью-Йорк). – 2003. – № 42. – 17 жовт. – С. 19.

6. Ювілей проф. Микола Величківського відзначено конференцією НТШ в Нью-Йорку // Свобода (Нью-Йорк). – 1965. – Ч. 118. – 24 черв. – С. 1.

7. Покутський П. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. Спогади / Павло Покутський // Сучасність (Мюнхен). – 1966. – Ч. 6. – черв. – С. 89-102.

8. Пашківська О. А. Розвиток ґрунтознавства в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті в 20-х роках XX століття / Оксана Анатоліївна Пашківська // Історія науки і біографістика. Електронне наук. фах. вид. – 2010. – № 2.

9. Завальнюк О. М. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.) : дослідження, документи, матеріали / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка Нова, 2004. – 552 с.

О. С. Ковтун,
кандидат соціологічних наук
(м. Хмельницький)

С. С. Баранова,
аспірант
(м. Київ)

ГЕНЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЇЇ СУЧАСНЕ ЗВУЧАННЯ

Визначне місце в українській культурі посідає Михайло Грушевський. Як науковець, Грушевський більше відомий в якості історика. Менш відомим є Грушевський як автор оригінальної і насамперед актуальної теорії, яку сам він назвав

“генетичною соціологією”. Варто одразу зауважити, що сучасні соціологи постійно намагаються адаптувати, зокрема класичні концепції, до реалій сучасного суспільства, що є природним рухом науки. Але що стосується генетичної соціології Грушевського, то такі спроби практично відсутні у сучасному українському суспільствознавстві. Наукова спадщина автора розглядається як свого роду культурний артефакт, а не дієва теорія, що здатна забезпечити науковців ефективними аналітичними інструментами. Між тим, основоположні ідеї соціологічної розвідки Грушевського не втрачають і сьогодні своєї актуальності.

Сам Грушевський як соціальний теоретик сформувався під впливом пануючого тоді позитивізму, зокрема французької соціології О. Конта, Е. Дюркгейма. Але у своїй роботі він намагався подолати обмеженість позитивізму, яка вже на той час розумілась багатьма дослідниками. Хоча Грушевський – історик був досить соціологічним, все ж базовою працею стали “Початки громадянства (генетична соціологія)”.

Загалом, генетична соціологія Грушевського переслідує декілька цілей:

1) виконання наукою її просвітницької функції, а саме ознайомлення українського суспільства із досягненнями тогочасної європейської соціальної науки. Це співзвучно із сучасними концепціями публічної соціології, згідно з якими соціологія і соціологи повинні брати активну участь у перетворенні суспільства;

2) здійснити критичний аналіз основних методологічних проблем дослідження суспільства. А також запропонувати адекватні соціологічні підходи до вивчення української дійсності;

3) запропонувати та обґрунтувати цілісну соціологічну концепцію, яка розкривала б основні соціальні механізми становлення суспільства та інтегрувала б у собі теоретичні

здобутки соціалізму (як наукової концепції) та позитивізму [1, с. 60].

В цілому, Грушевський, стоячи на позиціях соціологічного об'єктивізму, вказував на необхідності вивчення об'єктивних соціологічних законів, які визначають логіку соціального процесу. Крім цього, він наполягав на універсальному характері цих законів. Грушевський вказував, що необхідно знайти “типові для людського соціального розвою становища [...], які ілюструють загальні напрями і тенденції людського соціального життя” [2, с. 42].

Загалом, генетична соціологія Грушевського була рефлексивною роботою, у якій теоретик на базі великого соціально-історичного матеріалу намагався віднайти рушійні сили та закономірності соціальних перетворень. Це було надзвичайно співзвучно часу, і Грушевський був у науковому тренді. Приблизно у цей же період свої спроби осмислення перехідних станів соціокультурних систем здійснює такий класик світової соціології як П. Сорокін.

Одним із важливих аспектів для сучасної науки в генетичній соціології Грушевського є розуміння ним соціального розвитку. Соціальний процес у логіці його наукового мислення являє собою боротьбу протилежних соціальних тенденцій: колективізму, який характеризується *солідарністю, альтруїзмом, безкорисливістю по відношенню до інших* та індивідуалізму, на основі якого виникають такі соціальні структури як класи та держава [4, с. 121]. Таким чином, в діалектиці Грушевського *фаза колективізму* змінюється *фазою індивідуалізму і навпаки*. Сам процес зміни типів соціального устрою у Грушевського є циклічним, на відміну від панівних на той час лінійних концепцій суспільного розвитку, наприклад, О. Конта і К. Маркса.

Згідно з Грушевським, сучасні західні суспільства знаходяться в індивідуалістичній фазі. І з цього приводу варто зазначити, що саме у цій фазі виникає серйозний науковий та публіцистичний дискурс “атомізованого суспільства”, для якого

характерними є явища соціальної відчуженості, конфліктності, низького рівня соціальної солідарності. Явище соціальної атомізації найбільш яскраво проявляється у перехідні періоди суспільного розвитку, коли старі моделі соціальних зв'язків уже не працюють, а нові ще не сформовані. Крім цього, можемо говорити і про те, що на індивідуалістичній фазі розвитку суспільства сам індивідуалізм, заснований на філософії свободи індивіда та особистості, поглиблюючись, може призводити до виникнення нових форм залежності. В умовах індивідуалізму, людина, отримуючи значну свободу дій, відривається від традиційних соціальних груп, для яких була притаманна досить жорстка система культурної детермінації поведінки. Так людина позбавляється впливу традиційної культури, потрапляючи у культурний вакуум. Саме він стає причиною драми сучасної європейської людини. Культурний вакуум заповнюється продуктами масової культури, яка перетворює суспільство у масу, характеристики якої описав ще Г. Лебон. Він також вказував, що для її створення не обов'язковою умовою є фізичний контакт, який у сучасних умовах замінюється включенням у масову культуру і масове споживання [3, с. 233]. Такий характер суспільства природним чином викликав досить жорстку інтелектуальну реакцію у вигляді теорії масового суспільства і людини маси Х. Ортеги-і-Гассета, теорій нав'язаних цінностей і авторитарного капіталізму німецько-американських соціологів М. Хоркхаймера, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромма та їх послідовників.

Таке виродження індивідуалізму призводить до того, що людина, яка відірвавшись від спільності, часто у деструктивній формі, намагається позбутися своєї свободи. Е. Фромм вказував: "Напевно, для середньої людини немає нічого тяжчого, ніж відчувати себе самотньою, такою, що не належить ні до якої великої групи, з якою вона може себе ототожнити" [5]. Таким чином, заслугою Грушевського було розуміння загальної логіки соціальної динаміки, але генетична соціологія все ж не могла "схопити" межі індивідуалізму, його деструктивних форм,

які стали доступними для соціологів у майбутньому. Звичайно, Грушевський не мав необхідного матеріалу для вироблення відповідних ідей, хоча його розробки багато в чому були не просто актуальними, але й випереджали свій час, розкриваючи деякі універсальні закономірності розвитку суспільства.

Крім цього, Грушевський дає досить ґрунтовний опис конкретних засобів збереження панівною групою свого положення у суспільстві, до яких належать психологічна обробка підвладних груп, різного роду спекуляції на цінностях рівноправності і суверенності народу, короткочасне і несуттєве поліпшення умов життя суспільства, використання в ідеологічній роботі мистецтва, а також патріотичних почуттів, якими панівні групи заповнюють “моральну порожнюву”. Варто відзначити, що деякі із цих ідей передують відомим неомарксистським концепціям культурного панування, що розроблялися вже у працях засновника цього напрямку у сучасній соціології А. Грамші та інших представників критичної традиції у соціології.

Це свідчить про те, що Грушевський намагався подолати той редукаціонізм, який був притаманний позитивістській парадигмі, не боячись давати обґрунтовану оцінку тим явищам соціального, економічного та культурного порядку, що перешкоджають соціальному прогресу.

Таким чином, генетична соціологія М. Грушевського займає визначне місце не тільки в історії соціологічної думки в Україні, але й загалом в українській культурі. Багато соціологічних поглядів Грушевського залишаються актуальними і сьогодні, адже відображають деякі універсальні закономірності суспільної динаміки, що робить цю теорію актуальною і для сучасних теоретиків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бичук І. Початки громадянства (генетична соціологія) М. Грушевського [Електронний ресурс] / І. Бичук. – Режим доступу:

http://papers.univ.kiev.ua/1/sociologija_psychologija_pedagogika_do_2007_r_/articles/bychuk-i-o-the-origin-beginning-of-citizenship-genetic-sociology-of-m-grushe_16470.pdf. – Назва з титул. екрану.

2. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) [Електронний ресурс] / М. С. Грушевський. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/politologiya/880-grushevskiy-m-rochatki-gromadyanstva>. – Назва з титул. екрану.

3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2010. – С. 232-234.

4. Черниш Н. Соціологія. Конспект лекцій [Електронний ресурс] / Н. Черниш. – Режим доступу: http://www.sociology-lnu.org.ua/resursy.files/Chernysh_Soc_04.pdf. – Назва з титул. екрану.

5. Фромм Э. Бегство от свободы [Електронний ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступу: http://insiderblogs.info/wp-content/uploads/2011/10/Э.Фромм_Бегство_от_свободы.pdf. – Назва з титул. екрану.

Б. С. Кузіна,
*кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)*

УЧАСТЬ ПОДІЛЬСЬКИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ І ПІДГОТОВЦІ АКТИВІСТІВ

Огляд періодичної преси і джерел Центрального історичного архіву України, а також Хмельницького, Вінницького, Луцького обласних державних архівних установ, документів споживчих товариств XIX–XX ст., надали переконливі свідчення про участь подільського духовенства у розвитку кооперативного руху.

З'ясувалося, що протягом 1912 року у селах та містечках Вінницького, Кам'янецького, Проскурівського повітів було зареєстровано 84 новоутворених споживчих товариств. У 27 із

них ініціаторами та засновниками виступили священики, диякони, вчителі церковнопарафіяльних шкіл та інші духовні особи. Серед кращих представників українського духовенства, прихильників кооперативної ідеї на Поділлі були: Олександр Маричев, настоятель села Гуків, Іоан Гуревич – диякон містечка Збриж, Онисим Місевич – настоятель села Біла, а також священнослужителі – С. Дідевич, П. Зелінський, М. Ковальчук, П. Лотоцький, Г. Пілін, С. Якубович, сцендз В. Вольський.

Серед інших духовних пастирів того часу особливо помітна постать настоятеля с. Гуків Кам'янецького повіту – Олександра Михайловича Маричева. Він був ініціатором організації споживчих та кредитних товариств у багатьох селах не лише в Кам'янецькому, а й іще в кількох повітах губернії. Крім того він багато їздив по селах, виступав із лекціями, агітував за кооперативи, допомагав у складанні й оформленні документів для нових товариств. Через це він невдовзі став широко відомим громадським діячем. Олександр Михайлович брав участь у підготовці і проведенні всіх перших з'їздів, виступав з доповідями, розробляв пропозиції та резолюції. Не раз за дорученням з'їздів він звертався з клопотаннями у кооперативних справах до губернських та земських властей. Отець Олександр поєднував свою пастирську діяльність із громадськими дорученнями, ретельно виконував обов'язки інструктора Кам'янецького району губернії, куди входили такі повіти, як Летичівський, Проскурівський та Ушицький. Майже всі друковані документи-зразки Статутів споживчих і кредитних товариств, сільськогосподарських гуртків (сільські виробничі кооперативи – примітка Б.К.), а також рахівничі книги, інструкції для прикажчиків споживчих товариств, прибутково-витратні книги акуратно доставлялись ним та його помічниками безпосередньо у товариства району, що простягся на сотні кілометрів.

Авторитет отця Олександра особливо зріс після вдалого проведення ним у 1911–1912 рр. організаційних заходів. Суттєву користь кооперативному руху губернії принесли

організовані ним збори діячів сільських кооперативних осередків 10 лютого 1911 року у своєму селі Гуків на Кам'янецьчині. Тут вперше зібрались представники Гуківського, Мар'янівського, Жабинецького, Збрижського, Сокиринського, Чаговецького, Білецького, Чорнянського споживчих товариств. У ході ділового спілкування були вирішені питання про утворення агентства по постачанню товарів з м. Одеси, про організацію подільського кооперативного союзу, про розповсюдження кооперативної преси, а також створення музею товарних зразків, дослідження роздрібних цін.

Добре відомою в Подільській губернії була громадська діяльність на користь кооперативного руху священиків Михайла Ковальчука та Григорія Піліна. Вирушаючи в поїздки у села, вони поширювали серед місцевих жителів кооперативні газети, інструкції, брошури, виступали з лекціями, допомагали створювати в селах кооперативні товариства. Обидва протоієреї, крім організації кооперативних заходів, брали активну участь в обговоренні питань на організаційних зборах, вносили ділові пропозиції. Крім того, подолянам запам'ятались їхні публікації у масових виданнях. Наприклад, у складі однієї делегації Михайло Ковальчук в 1912 р. взяв участь у зарубіжній поїздки. Згодом його велика стаття, що узагальнювала досвід закордонних кооперативів у містах Рочдейл (Англія), Бреслау, Дрезден, Лейпциг, Гамбург, Берлін (Німеччина), Брюссель, Гент (Бельгія). В ті часи стаття жваво вивчалась читачами краю в усіх повітах та й по сьогодні вона становить чималий інтерес для істориків.

У 1913 році ідея кооперації стала популярною серед значної кількості священнослужителів. Подільський часопис "Економічний листок" вмістив навіть серію статей, присвячених участі в кооперативному русі подільського духовенства. Зокрема, в одній з них повідомлялось про те, що серед священиків Ямпільського повіту виникла думка про відкриття позичково-ощадного товариства, членами якого могли би бути лише священики, псаломщики, вчителі церковних шкіл та інші.

Діяльність цього товариства ініціатори пропонували поширити на всю Подільську православну єпархію. Хоча пропозиція не знайшла підтримки у духовного керівництва імперії, але сам факт, що подібна думка мала місце і була досить поширеною, свідчить про велику зацікавленість духівниками різних конфесій у кооперативних справах. Це проявилось у численних організаційних просвітницьких заходах, які вони на початку XX ст. проводили на теренах краю.

Але не всі у той час знали, і сьогодні – у XXI ст. знають, що за ту велику роботу священнослужителі не отримували ніякої матеріальної винагороди, вважаючи що просто чесно виконують свій моральний обов'язок. Їхня участь у кооперативному русі не завжди полегшувалась духовним саном і приналежністю до офіційно визнаної державою православної релігії. Більше того, на жаль, громадська думка того часу, у деяких селах була упередженою до тих людей, що брали на себе сміливість пропагувати кооперативні ідеї.

Інструктор Балтського району В. Ворніков у статті “Кооперація і духовенство” навів приклади, коли на долю священнослужителів випадало чимало інсинуацій, образ, зневаги за те, що вони мужньо і чесно відстоювали кооперативні принципи. Автор статті підкреслив, що у більшості випадків критикували і ображали кооперативних активістів не прості селяни, а представники “середнього класу”: нечесні прикажчики, крамарі, лихварі, чиновники і торгівці. Зустрічались серед них і деякі представники інтелігенції, інтереси яких зачіпали новостворені кооперативи. Противники кооперації часом підбурювали неосвічених селян приймати на сільських сходах ухвали про виселення споживчого товариства з громадського приміщення або оголошення йому бойкоту. Не зважаючи на таку запеклу протидію, православні священники та пастирі католицької церкви продовжували розпочату справу. Аналіз показав, що у кооперативному русі Подільського краю брали участь сотні відданих кооперативним ідеалам священнослужителів. Не завжди їхня важка і благородна праця

зустрічала розуміння і підтримку у парафіян і серед колег, не всі вони стали такими широко відомими, всіма поважаними громадськими діячами, як О. Маричев, М. Ковальчук, Г. Пілін, П. Лотоцький, В. Вольський. Переважна більшість не потрапила у центр громадської уваги, про них не повідомляли газети. Але їх подвижницька діяльність позитивно вплинула на прискорення кооперативного руху і на покращення матеріального і культурного рівня подолан.

Підготовка кооперативного активу. На Першому і Другому з'їздах (1909, 1911) було вирішено питання про організацію спеціального цільового навчання кооператорів. У 1906–1908 роках, у період підвищення інтересу селян та інших верств населення до кооперативних ідей, масова економічна безграмотність стала однією з головних перешкод кооперативного будівництва. У 1909 році, як повідомляла “Світова Зірниця”, в кожних трьох із чотирьох створених споживчих товариств Гайсинського та Брацлавського повітів, взагалі не було заведено рахівництва. Така ж картина спостерігалась по всій губернії. Про це складали акти, повідомляли в газетах. Але цього було не досить.

Тому перші активісти-професіонали кооперації, сприймаючи такі звістки про ці недоліки, посилено працювали над їх усуненням. Так, в кінці 1909 р. редакція губерньського тижневика “Кооперативний листок” здійснила одне з перших соціологічних обстежень споживчої кооперації, направивши в товариства спеціальну анкету. Підсумки були сумними. Редакційна стаття з прикрістю повідомила, що велика кількість відповідей з місць була складена невірною. З 110 відповідей у 34 (33%) були відсутні дані про валовий та чистий прибуток, річний грошовий обіг, численні граматичні помилки, похибки щодо змісту відповідей тощо.

Отже, проблема навчання кооперативного активу вимагала негайно вжити необхідні заходи. Частина їх вже була заявлена у рішеннях губерньських з'їздів. Насамперед вони

стосувались ліквідації прорахунків у теоретичній і організаційній роботі. Губернських інструкторів, як організаторів вищого рівня, запрошували на навчання в Москву. Вони здійснювати поїздки за кордон для вивчення досвіду передових європейських країн. Підготовкою організаторів низового складу: голів наглядових рад, бухгалтерів, службовців, прикажчиків для повітових товариств та крамниць мусили опікуватись на місцях повітові земства.

На цю потребу у підготовці спілчан ще у 1894 році звертав увагу один із найперших організаторів подільських крамниць Петро Іванович Окулов, написавши та видавши для них за свій кошт спеціальну книгу “Громадські селянські споживчі крамниці”. У 90-х роках разом із відомими книгами М. Зібера та М. Балліна вона відіграла визначну роль. Але всі перераховані книги були малодоступні для широкого загалу. До того ж вони не враховували зміни умов. Після суспільно-політичного піднесення і революційних подій 1905 року, царизм був змушений піти на значні демократичні поступки, в тому числі дозволити навчання кооперативних службовців. Суспільна атмосфера дозволяла розширити роботу по роз’ясненню кооперативних ідей, організації навчання активу.

Після 1905 року, завдяки зусиллям таких подвижників кооперативного руху, як Р. Ренінг, Й. Волошиновський, В. Доманицький, М. Трублаєвич, В. Дамберг та представників духовенства, як О. Маричев, Г. Пілін, П. Лотоцький, були створені і видані брошури, довідники й інша література, в якій у доступній формі висвітлювались ідеї кооперативізму і подавалися практичні поради з спілкової справи. В популяризації кооперативної роботи тепер брали участь численні активісти. В губернії почали активно діяти десятки споживчих, кредитних, закупівельних, ремісничих та інших товариств. До того ж, у зв’язку з відміною низки “драконівських законів” про заборону демократичних видань були видрукувані і поширені десятки найменувань загальнотеоретичних та методичних книг і посібників для кооператорів.

Так, у постійній боротьбі і подоланні перешкод були забезпечені умови для запровадження багатьох нових форм підготовки активу. Тому рішення Першого (1909) і Другого (1911) з'їздів про спеціальну курсову підготовку і навчання службовців для споживчих товариств почали активно втілюватись у життя. Вже у квітні 1910 року губернським земством були організовані регулярні курси, на яких лекторами стали такі відомі організатори кооперації, як А. Кулижний, Й. Волошиновський, С. Лехнович, інспектори дрібного кредиту при Кам'янецькій конторі державного банку: Яковлев, Ветвинський, Глуценко. Восени того ж року організовані більш тривалі курси, на яких виступали земські інструктори В. Ворніков, П. Сиверинчук, священнослужителі: В. Вольський, О. Маричев. М. Ковальчук, П. Зелінський, С. Якубович. Окрім того, за дорученням губернського земства, на виконання резолюцій Першого з'їзду, з 31 травня по 7 червня 1911 року, у приміщенні Вінницького Народного дому, член земської управи М. Трублаєвич організував курсову підготовку великої групи сільських активістів.

Цей захід відзначався рядом позитивних сторін, новацій, що стали знаковими на довгі роки. У ньому взяло участь найбільше число курсантів – 132 активісти. Важливо відмітити різницю у кількості курсантів від повітів. Якщо з Брацлавського повіту на них прибуло 12 представників, з Гайсинського Літинського, Ольгопільського по вісім чоловік, то з Балтського, Проскурівського, Ушицького, Ямпільського менше – по шість, Летичівського – чотири, з Кам'янецького лише два. А з Вінницького повіту прибула майже половина всіх, аж 57 курсантів. Цілком природно, що саме Вінницький повіт невдовзі став показовим в губернії, одним із таких, що по кількості кооперативів і якості роботи значно випереджав інші повіти.

Великою перевагою Вінницького осередку було те, що роботу по організації споживчих, кооперативів тут проводили такі видатні діячі кооперації того часу, як О. Маричев,

Й. Волошиновський, О. Довнарівч, М. Цихоцький, П. Сиверинчук. Завдяки їм товариства цього повіту довгі роки служили зразком для багатьох кооператорів не тільки Подільської губернії, а й України.

У навчанні тут уперше застосовувалися численні принципово нові методичні прийоми. Теоретичною глибиною і масштабністю відзначалась навчальна програма цих курсів. Зокрема вона містила такі питання: загальний нарис стану кооперації у Західній Європі, у Росії та Подільській губернії (лектор Й. Волошиновський); об'єднання кооперативів, з'їзди, союзи, гуртки, порайонні об'єднання (лектор В. Ворніков); організація й особливості діяльності споживчої кооперації (лектори С. Лехнович, П. Сиверинчук); утворення і діяльність артільної кооперації (лектор М. Левицький); підтримка земством, державним банком, управлінням у справах дрібного кредиту роботи кредитної кооперації (лектор П. Глущенко). У ході вінницьких курсів (1911) на практичних заняттях вперше використовувались бланки документації та облікові книги по формах споживчої кооперації. Після завершення навчання слухачі склали заліки і отримали свідоцтва. Досвід проведення курсів у Вінниці, в травні-червні 1911 року якнайкраще прислужився справі поширення ідей кооперації. Це був перший подібний захід такого плану. Частина лекцій Реннінга та Волошиновського, прочитана тут, пізніше була опублікована у вигляді брошур і використовувалась як теоретичне джерело. Згодом подібні курси з метою наближення навчання до місць проживання кооператорів земство організовувало у багатьох повітових центрах: Кам'янці-Подільському, Балті, Могилеві-Подільському, Гайсині, Проскурові. Всього протягом 1911–1912 років було проведено 8 короткотермінових курсів у різних містах губернії. На них були підготовлені сотні активістів. Організація дієвого курсового навчання згодом стала важливим фактором поліпшення організаційно-методичної роботи, швидкого поступу кооперативного руху в краї.

У зв'язку з нагальною необхідністю розширення і поглиблення діяльності по створенню нових товариств, виникла потреба повернутись до цього питання. Тому після Другого з'їзду робота у справі підготовки активу була поставлена по-новому. Курси проходили частіше, в них охоче брала участь значно більша кількість спілчан. Крім того до читання лекцій залучались спеціалісти губернії, Києва, Харкова, Катеринослава, Полтави й інших міст. Як позначилось покращення підготовки активу і участь у цій справі духовних осіб на процес розвитку кооперативного руху? Про це, по-перше, засвідчили вдячні відгуки учасників курсів, що надсилались у редакції періодичних видань та в земські органи. А по-друге, їх позитивний вплив красномовно показали справи споживчих товариств.

Зокрема, у травні 1912 року В. Ворніков отримав можливість попрацювати в архіві Подільської казенної палати. Опрацювавши обширний масив документів, він відзначив на основі аналізу 184 звітів споживчих товариств, що порівняно з 1909 р. в 73 відсотках із них відбулось зростання економічних показників, збільшення прибутку. Підвищилась культура обслуговування покупців. Позитивні наслідки проведення перших кооперативних навчальних заходів виявились у наступні роки досить швидко.

За даними газети “Кооперативний листок” (1911) автор статті “З'ясування становища споживчих товариств Подольської губернії” констатував: “Стало очевидно, що професійний рівень подільських кооператорів після з'їздів 1908–1909 рр. та проведеної курсової підготовки значно підвищився. Збільшилась кількість членів у товариствах. Прийшли повідомлення і про їх фінансове зміцнення. Зростанням загальної кількості членів у споживчих товариствах особливо визначилось у таких повітах, як Брацлавський – 694 чол., Вінницький – 562 чол. У шести повітах, таких як: Балтський, Гайсинський, Кам'янецький, Могилівський, Ольгопільський та Проскурівський кількість членів кооперативів теж зросла.

Лише чисельність пайщиків Митковецького товариства Летичівського повіту залишилась на попередньому рівні, нараховуючи всього чотири особи”.

Таким чином, як бачимо, подільські священнослужителі різних конфесій масово виступили як активісти поширення прогресивної кооперативної ідеї на Поділлі. Незважаючи на перепони, наругу, часом знущання реакціонерів, мракобісів і невігласів, вони твердо дотримувались взятого напрямку, присвятивши своє життя організації перших товариств, активному просуванню і впровадженню кооперативних знань серед усіх верств населення краю. Все це позитивно позначилось на пришвидшенні розвитку кооперативного руху в усій Подільській губернії, суттєво вплинуло на зростання кількості товариств і пожвавлення діяльності всіх їх основних форм. А це, в кінцевому рахунку, сприяло підвищенню життєвого рівня подолян.

Список використаних джерел та літератури:

1. Захарко І. Вільгельм Райфайзен. Його життя і значення / І. Захарко. – Чернівці : Народна б-ка. Руська Правда, 1907. – 21 с.
2. Десятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных кассах и товариществах / Под ред. В. Н. Хитрово. – СПб, 1885.
3. Ивашенко А. О развитии кооперативного движения на Подолии / А. Ивашенко. – Хмельницкий : Облполиграфиздат, 1989. – 78 с.
4. Васильчук М. П. Крізь нашарування століття / М. П. Васильчук. – Хмельницький, 1997. – 239 с.
5. Кузіна Б. У великій мірі батько подільської кооперації. До 135 річчя від дня народження Й. Волошиновського / Б. Кузіна. – Хмельницький : ХІЕП, 2004. – 60 с.
6. Кузіна Б. Історія споживчої кооперації Поділля 1861–1914 рр. (підручник, схвалений правлінням Укоопспілки) / Б. Кузіна. – Хмельницький : А. Цюпак, 2010. – С. 177.

7. Кузіна Б. Виникнення перших позичково-ощадних кас і товариств на Поділлі у 70–80-х рр. XIX ст. / Б. Кузіна // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький, 2003. – С. 387.

8. Никлевич И. Состояние счетов кооперативных кредитных учреждений района Каменец-Подольского государственного банка на 1 июля 1913 г. / И. Никлевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 18.

9. Число первых кредитных кооперативов в Подолии // Экономическая жизнь Подолии. 1913. – № 17. – С. 23.

10. Вісник відділу дрібного кредиту // Світова Зірниця, 1909. – № 12. – С. 7.

Г. Г. Кучеров,

*кандидат історичних наук
(м. Кам'янець-Подільський)*

В. Д. Коцюк,

*кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)*

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ФАКТОРІВ НА ВИНИКНЕННЯ “ПРОСВІТ” У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У сучасних умовах політичне, економічне і духовне відродження України неможливе без ґрунтовного вивчення її минулого, зокрема того, що стосується суспільно-політичного та культурно-просвітницького руху. Нині ми все частіше звертаємося до маловідомих і призабутих сторінок історії, намагаємося знайти відповіді на ті запитання, які постають перед українцями сьогодні.

Питання діяльності просвітницьких товариств знайшло широке відображення в українській історіографії. До 1917 р. дослідження з теми обмежилися нечисленними публікаціями у часописах “Рада”, “Слово” та ін. Із падінням самодержавства

інтерес дослідників до діяльності “Просвіт” зростає. У процесі дослідження проблеми ставлення вчених до ролі і місця просвітницьких товариств у державотворчих процесах 1917–1920 рр. спостерігалось неоднозначне. Свідки тих подій у цілому позитивно характеризували місце “Просвіт” у культурно-освітній сфері. Більше того, окремі з них безпосередньо взяли участь у поширенні просвітництва серед населення. Так, очевидець національно-визвольних змагань Т. Верхола був переконаний у тому, що діяльність “Просвіт” сприяла поширенню освіти серед народу. Дослідник опублікував невелику брошуру “Про “Просвіти”, у якій виклав кілька порад щодо заснування сільських та містечкових товариств, зазначаючи при цьому, що “товариство повинно бути серцем селян і до його повинні горнутись всі наші люди, бо воно велику користь усім дасть” [1, с. 2]. Подібних суджень придержувалися В. Приходько [2], С. Перський [3], Д. Дорошенко [4] та інші дослідники.

Суттєво розширюється наша уява про діяльність “Просвіт” регіону після ознайомлення з брошурою “Два з’їзди “Просвіт” Васильківського повіту 4-го і 25 червня 1917 р.” [5]. З неї видно, що головною метою цих форумів було поширення просвітництва у регіоні та об’єднання товариств. Під час роботи делегатів з’їзду від 25 червня було зачитано універсал Центральної Ради. У зв’язку із цим важливим актом учасники форуму привітали українську владу і висловилися на її підтримку. Матеріали брошури свідчать про те, що було вирішено вжити всіх заходів для організації просвіти селян. Крім цього, підтверджується факт підтримки просвітянами дій українського уряду. Таким чином, “Просвіти” вважалися необхідним атрибутом державотворчих процесів. Це ми бачимо і з інших джерел [6].

Проте, крім схвальних тогочасних відгуків щодо діяльності “Просвіт”, ми знаходимо і критичні зауваження на їх адресу. П. Темченко на сторінках часопису “Нова Рада” прискіпливо підійшов до характеристики діяльності

просвітницьких товариств у 1917 р. Автор відзначає факт виникнення багатьох осередків, у тому числі й таких, що мали по 300-400 членів. Ці товариства не мали коштів і відповідно літератури і газет. “Вся мета таких “Просвіт”, – зауважує П. Темченко, – понадівати широкі штани, зелені пояси, сиві шапки, ходять по вулиці, курити люльки й удовати з себе запорожців” [7, с. 3].

Інший очевидець тих подій В. Торський, аналізуючи умови становлення державності на українських землях, у роботі “Українська державність і нова роля “Просвіт”, відзначав, що “Просвіти” утворювалися випадково, були “чинником консервативним”, абсолютно не розвивалися, навіть гальмували розвиток українського руху і ніяких конкретних планів щодо українізації вони не проводили. Разом із тим, автор висуває припущення, що товариства йдуть до занепаду у своїй діяльності, якщо не реорганізуються [8, с. 44-47].

Радянські історики через існуючі на той час ідеологічні стереотипи подавали діяльність “Просвіт” спрощено. Їх називали “петлюрівськими”, “буржуазними”, “націоналістичними”, “контрреволюційними”. І. Золотоверхий, аналізуючи становлення української культури у 1917–1920 рр., зазначав, що діяльність “Просвіт” була “виявом українського буржуазного націоналізму” [9, с. 216]. Власне кажучи, на яку іншу оцінку могли розраховувати просвітяни, які дбали про розвиток національної свідомості, громадської активності населення, піклувалися про виховання почуття любові до України та її славного минулого, дбали про піднесення культури тощо.

Діяльність “Просвіт” привертала увагу багатьох сучасних учених. Серед них можна виділити А. Середяк [10], О. Лисенка [11], Л. Євселевського [12], С. Фарину [12], О. Германа [13], Л. Кравчука [14], С. Масюк [15], Т. Осташко [16], О. Малюту [17], Р. Гарата [18], І. Зуляка [19] та ін. Усі зазначені науковці головну увагу приділяли губернським та іншим міським

просвітнім товариствам, мало торкаючись питання передумов виникнення осередків у тому чи іншому регіоні України.

Не зважаючи на наявність змістовної літератури з теми дослідження, її не можна вважати вичерпаною. З огляду на це, метою дослідження є з'ясування політичних передумов утворення просвітницьких товариств на території Правобережної України.

У другій половині XIX ст. в Західній Україні, яка належала Австрійській імперії українці мали певні конституційні права: політичні свободи, рівність громадян, видавалися журнали, газети, книги тощо [20, с. 418]. Українська мова і культура офіційно не заборонялися. Ось чому саме цей регіон стає центром національного відродження.

Пошук шляхів кращої долі привів до ідеї утворення товариства, яке займалося б просвітою населення, піднесенням його культурно-освітнього рівня. Ініціатором почину виступив священик О. Качала [21, с. 38]. На початку 1868 р. було утворено організаційний комітет, до якого увійшли професори гімназії й учительської семінарії А. Вахнянин, Ю. Романчук, О. Партицький, О. Борковський, урядники К. Сушкевич, М. Коссак, студенти А. Січинський, О. Огоновський. 8 грудня 1868 р. у Львові скликано перший загальний збір товариства “Просвіта”, на якому було фактично започатковано діяльність цієї заслуженої для України громадської організації. Серед її засновників найбільше було молодих людей, студентів, урядовців, учителів.

Представники української інтелігенції об'єднувалися в товариства “Просвіта” із метою запобігання насильної колонізації, онімечування та русифікації свого народу, для збереження етнічної свідомості українців. Підставою для такого об'єднання було, за словами М. Грушевського, “визнання української народності окремою й самостійною національною одиницею, якій не повинні ставитись ніякі обмеження ..., а надані такі права, свободи і можливості розвитку, які мають на

своїй території інші народи, поставлені в ліпші обставини” [22, с. 42].

Навколо “Просвіт” гуртувалася більша частина західноукраїнської інтелігенції. В основі такого об’єднання було визнання того факту, що українці – це окрема нація, яка проживає на терені від Кавказу до Карпат. Головну національну ознаку розділених державними кордонами українців просвітяни вбачали в єдиній мові і культурі. Першими подвижниками національного руху Східної Галичини, засновниками українських видань були професор учительської семінарії О. Партицький, який опублікував низку підручників з української мови і літератури для народних шкіл, редагував львівську “Газету школьну” та заснований ним журнал “Зоря” [23, с. 775], син М. Шашкевича, засновника “Руської Трійці”, В. Шашкевич, буковинський письменник Ю. Федькович та інші.

На початку 90-х років XIX ст. “Просвіт” отримала можливість відкривати власні осередки. За даними на 1898 р. товариство мало 20 філій, 300 читалень, понад 7 тис. членів. Погляди українських просвітителів Галичини, крім свого краю, були спрямовані на Наддніпрянщину. Це виразилося передусім у поширенні на її територію літератури. За 30 років діяльності товариство видало близько 200 назв видань [24, с. 23]. Із 1904 р. “Просвіта” видавала серійні видання, зокрема, “Руську письменність”. Для поширення просвіти серед населення не тільки Галичини, але й України в складі Росії, започатковано такі періодичні видання: “Письмо з “Просвіти” (1876–79, 1891–94, 1907–14, 1921–33), “Читальня” (1894–96) [25, с. 426-427] та ін.

Як у Західній, так і в Наддніпрянській Україні з другої половини XIX ст. розгортався процес українського національного руху. Його важливою ознакою було те, що він розвивався в умовах насильницької русифікації українського народу із боку самодержавного уряду. Майже все XIX ст. було для українців часом боротьби за збереження власної національної культури, в якій царат вбачав небезпечну основу

самовизначення нації. Уряд перешкоджав формуванню верств україномовних фахівців: учителів, інженерів, лікарів, військових, підприємців, які могли б стати основою відродження нації. Все зводилося до того, щоб, за словами І. Франка, “найкращі українські сили тонули в общеросійськiм морі” [26, с. 76].

Проти русифікації українського народу, яка проводилася в поєднанні з економічною експлуатацією та політичним диктатом із боку царської адміністрації, виступав відомий український письменник, громадський діяч Б. Грінченко (1863–1910). Він писав: “Відберіть у дитини рідну мову, і ви зробите її духовною калікою, духовно глухим і сліпим. Ви відберете в неї образи, котрими дитина жила і думала” [27, с. 241].

Аналізуючи таку ситуацію, передові українські діячі вважали, що школа повинна не руйнувати творчі сили нації, а, навпаки, розвивати їх на користь суспільства, не псувати ініціативу і самодіяльність народу, а покласти на національну психологію і старанно культивувати кращі риси особистості [28, с. 891]. Але урядова система народної освіти не бажала використовувати багатий національний педагогічний досвід. Підготовка кадрів мала на меті формування “імперської людини.” Представники такої генерації, українці за походженням, як вважав М. Грушевський, “працювали для культури і для письменства російського, збагачували їх своєю працею, допомагали їм піднятися, а про своє письменство і мову не дбали, бо тут нічого не можна досягти, ніякої фортуни, а тільки біди від уряду” [29, с. 74].

Безумовно, важливим фактором для полегшення освітнього життя населення Правобережної України стало б утворення постійного видавництва друкованої продукції. Такі кроки були здійснені ще Кирило-Мефодіївським товариством, яке поставило собі за мету утворення товариства для видавництва українських творів. Члени братства особливо цікавилися освітою селян у сфері сільського господарства.

Біля витоків боротьби українського народу за своє національне відродження в цей період стояли члени Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та інші. Основними документами Братства, що складали програму його діяльності, були наступні: “До братів українців”, “Закон Божий (Книга буття українського народу)” та ін. У них йшлося про те, щоб кожний народ склав окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій [30, с. 508]. Український поет Т. Шевченко (1814–1861) підняв свій голос на захист всіх пригноблених народів, у своїх творах закликав усі слов’янські народи до дружби і співробітництва. Значну увагу він приділяв ознайомленню з минулим українського народу і, зокрема, Правобережної України. Одержавши доручення Київської археографічної комісії, Т. Шевченко збирав у регіоні записи народних переказів, легенд і пісень, відомості про могили, місця, де колись боролися козаки гетьмана Б. Хмельницького тощо.

Перебуваючи у Кам’янці, Т. Шевченко зустрівся з просвітницькими діячами міста, зокрема, із учителем місцевої гімназії П. Чуйкевичем, який ознайомив його із своїми колегами І. Данильчиком, П. Гліщинським, братами А. і І. Коціпінськими та ін. [31, с. 230-231]. Т. Шевченко разом із ними оглянув церкви, собори, костьоли міста, стару фортецю, збудовану подільсько-литовськими князями Коріатовичами [32, с. 176]. Поет цікавився стародавніми документами з історії краю, ознайомився з архівом Кам’янця-Подільського та губернії. У цілому, поїздка по губерніях України ще більше наповнили Т. Шевченка рішучістю боротьби проти кріпосницького гніту, за просвіту народу.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго, не встигло ще розвинути якоїсь практичної роботи, як уже на початку 1847 р. члени його були заарештовані. Проте ідейне

значення братства було величезне. Його ідеї і програма надовго визначили головні напрямні віхи національного відродження.

Після смерті Миколи І зменшився тиск на українських діячів, не такою прискіпливою до українських видань стала цензура. Тимчасова “відлига” сприяла видавничій справі у Петербурзі, який у другій половині 50-х років став чи не найважливішим центром українства. Тут у 1861 р. П. Куліш заснував свою друкарню і розпочав випуск серії “Сільська бібліотека”, друкуючи у ній твори українських письменників і свої “Записки о Южной Руси” [33, с. 371]. Таку активну творчу діяльність українців у Петербурзі прихильно зустріла російська інтелігенція столиці. Тамтешні часописи друкували твори українських прогресивних поетів. Завдяки матеріальній допомозі батька й сина Тарнавських і Г. Галагана Т.Г. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров заснували в Петербурзі у 1861 р. журнал “Основа”, провідною ідеєю якого, за словами І. Стешенка, “буде просвіта – в народньому дусі” [34, с. 44]. Видавцями журналу були В. Білозерський (редактор), П. Куліш, М. Костомаров. Окрасою “Основи” стали, в першу чергу, твори Т. Шевченка, М. Костомарова, Марка Вовчка, Л. Глібова, С. Руданського, А. Свидницького. В “Основі” почали свою літературну діяльність такі українські діячі, як В. Антонович, О. Кониський та ін. Журнал став виразником патріотичних думок кращих людей України, їх демократизму.

У другій половині XIX ст. зріс інтерес до національного фольклору, звичаїв українців. Були опубліковані “Народные южнорусские сказки” І. Рудченка, “Записки о Южной Руси” П. Куліша, “Збірник українських пісень” М. Лисенка та ін. Для збору зразків фольклору, звичаїв, обрядів українського народу створювалися експедиції. Серед них виділялася етнографічна експедиція у Правобережну Україну, здійснена в 1869–1870 рр. під керівництвом П. Чубинського [35]. Її результати були видані у семи томах. Просвітницька діяльність П. Чубинського справила великий вплив на духовне відродження краю, відкрила завісу часу на маловідомі скарби недослідженої матеріальної

культури регіону. Поступово робота діячів українського руху на початку 70-х років зосередилась у Києві.

У цей період велику роль у розвитку українського національно-культурного руху відіграв український історик, професор Київського університету В. Антонович [36, с. 114], який у 70-ті роки XIX ст. сконцентрував свою діяльність у “Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів Південно-Західної Росії”. Головним її завданням було історичне вивчення Правобережної та інших регіонів України. Дослідження лягли в основу створення “Архиву Юго-Западной России” (1859–1914), що містив 9 томів актів з історії православ’я, унії та протестантизму, 5 томів актів про козаків та гайдамаків, 2 томи актів провінційних сеймиків тощо. У цьому архіві відображена історія Поділля, Волині і Київщини XIV–XVIII ст. У 1883 р. В. Антонович разом із своєю дружиною археологом і істориком Катериною Антонович-Мельник здійснив наукову подорож по середній течії Дністра від м. Жванця Кам’янецького до Буші Ямпільського повітів Подільської губернії. Здійснені ними археологічні дослідження, згодом у 1890–1891 рр. розкопки скельного монастиря над Дністром XII ст. у с. Бакоті, заклали початок наукового вивчення історичного Пониззя XII-XIII ст. і Поділля загалом [37, с. 7].

До видатних діячів українського культурного руху, чия праця сприяла появі просвітницьких осередків, належить також М. Драгоманов (1841–1895) – відомий український історик та громадський діяч, член нелегальної української “Громади”. “Не самі книги, – зазначав він, – але й старі пісні навчають, що робилось в старовину. І через те тепер письменні люди дуже поважають старі кобзарські та мужицькі пісні...” [38, с. 182]. У своїх творах “Малоросія в її словесності” (1869), “Про українських козаків, татар та турків” (1876) М. Драгоманов доводив велике значення української культури у духовній історії слов’янських народів, підкреслював, що національна

мова і культура повинні бути “засобами поширення гуманітарних або загальнолюдських ідей в народних масах” [39, с. 14].

У процесі визрівання політичних передумов виникнення “Просвіт” на території Правобережної України варто згадати і представників православної церкви, які а дбали про захист української культури, стали фундаторами краєзнавчого руху й регіональних досліджень просвітництва. При цьому церква намагалася звести діяльність учених-краєзнавців до суто конфесійних завдань, спрямувати їх на боротьбу із католицизмом. З іншого боку, життя постійно вносило свої корективи, що спричинило активність дослідників у краєзнавчому русі. Серед них у другій половині XIX – на початку XX ст. найактивнішими були на Поділлі протоіереї М. Орловський, П. Гліщинський, М. Сімашкевич, А. Павлович, М. Яворовський, Є. Сіцінський, на Волині – С. Барановський, Л. Рафальський, А. Сендульський, М. Теодорович, на Київщині – Л. Похилевич та ін. За свідченням О. Кошеля, “розбудова краєзнавчих осередків на Поділлі й Волині позитивно впливала й на саму церкву, якісно підвищувала її просвітницьку функцію” [40, с. 104].

Сприяла визріванню у майбутньому просвітницьких товариств і діяльність українського проповідника, громадського діяча Поділля В. Гречулевича. Члени його сім’ї розмовляли українською мовою. В. Гречулевич навчав української грамоти селян, захищав їх права від свавілля поміщиків тощо. Під час підготовки відміни кріпосного права в країні, він брав активну участь у комісіях зі складання уставних грамот зі звільнення кріпаків та проведення аграрної реформи. Всупереч розпорядженням уряду та єпархіального начальства, священник правив службу Богу лише українською мовою, а у 1849 р. видав “Проповеди на малороссийском языке протоиерея и кавалера Василия Гречулевича”, що містили 50 текстів українською мовою [41]. Збірка проповідей привернула до себе увагу представників православного духовенства. Вони прагнули

використовувати досвід В. Гречулевича, проте переслідувалися офіційною владою.

У цей період не лише священики, але й студентство активно включилося в український рух. У другій половині XIX ст. чимало студентів пішли працювати в українські села вчителями, ставали писарями, продавали на ярмарках українські книжки. На території Правобережної України місцева адміністрація, а також поміщики польського походження, із недовір'ям ставилися до просвітницької діяльності серед народу, до поширення українських брошур і підручників. Вони засипали царську владу доносими на “хлопоманів”, звинувачуючи їх у соціал-революційній пропаганді, й добилися того, що українськомовну літературу було заборонено продавати у краї, в той час, як її можна було вільно купити в Лівобережній Україні [30, с. 521].

Вже влітку 1862 р. уряд почав одержувати від місцевих адміністрацій донесення про розвиток української пропаганди не тільки серед селян і міщан, але й серед війська. Влада вважала, що метою цієї пропаганди є відокремлення України від Росії. За таких обставин у 1863 р. у Правобережній Україні вибухнуло польське повстання. У своїй агітації до українських селян повстанці критикували реформу 1861 р., викривали свавілля й насилля із боку чиновників, показували політичне безправ'я і тяжке економічне становище селян. Повстання збурило українське населення. Ці події дали російській реакційній пресі, на чолі якої стояв впливовий публіцист М. Катков, привід стверджувати, що за польським повстанням вибухне колись і українське, якщо уряд заздалегідь не застосує необхідні заходи. Поширилася вигадка, нібито український рух унаслідок “польської інтриги” прагнув ослабити Росію. У 1863 р. українофілів було запідозрено у зв'язках із польськими повстанцями. Все це разом було використано для боротьби із українським рухом [42, с. 319].

Під впливом публіцистів, що обвинувачували українські кола в намірі послабити Росію, 20 липня 1863 р. міністр

внутрішніх справ, граф П. Валусь видав циркуляр проти українського друкованого слова. У документі зазначалося: “Ніколи не було, немає і не може бути окремої малоросійської мови. Існує єдина російська мова, зіпсована в даному випадку впливом, якого зазнала від Польщі” [43, с. 85]. Циркуляр супроводжувався закриттям недільних шкіл, розгромом громад, проведенням арештів серед української інтелігенції, її засланням. Так, були вислані у північні губернії Росії П. Чубинський, О. Кониський, В. Лобода, П. Єфименко, Ст. Ніс та інші. Усіх, хто захищав українську мову, П. Валусь звинувачував у “сепаратизмі”. За таких умов видавати літературу українською мовою було майже неможливо. Проте окремі російські письменники були солідарними із освітніми прагненнями українців. Так, М. Чернишевський відзначав, що українці мають повне право на свою мову [44, с. 10].

Для розслідування справи “малоросійської пропаганди” цар направив в Україну свого флігель-ад’ютанта Мезенцева. Як наслідок, було припинено видавництво “Чернігівського Листка”. У 1874 р. із Києва до Петербурга шовіністично налаштовані антиукраїнські кола подали меморандум, де звинуватили українських діячів у тому, що ті ніби то хочуть “вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі” [45, с. 316]. Розпочалися репресії.

Здійснення репресивних заходів до “малоросів”, переслідування, арешти провідних діячів українського руху ослабили просвітницьку діяльність як у центрі, так і в регіонах України. Припинення друку українського слова боляче вдарило також по національно-патріотичних силах Правобережної України. Дальшим кроком російської влади, що посилював заборони українського друку, було підписання 18 травня 1876 р. Олександром II Емського указу про заборону українського письменства. Згідно указу заборонено українське письменство, українську літературу з-за кордону, друкувати рідною мовою книжки й навіть тексти до нот, ставити українські вистави й

виконувати пісні. За висловом В. Антоновича, мотиви заборони зводилися до таких тез: “малоруської мови не існує..., малоруська література не потрібна..., не має майбутнього..., існування малоруської літератури веде до політичного сепаратизму” [46, с. 204-206]. Переслідувалися активні члени Київської “Громади” – М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський, М. Зібер, які змушені були емігрувати за кордон. Припинив свою роботу Південно-Західний відділ Географічного товариства, заборонялися українські книжки для дітей.

Отже, як бачимо, із наведених вище даних царські заборони українського слова свою справу зробили. Знизилася політична активність українських громад. Під ударами уряду вони були змушені відступити, щоб зібратися із новими силами, поповнити свої лави новими патріотами, виробити тактику дій відповідно до тих обставин, які склалися в Україні.

Свідченням цього стало заснування у 1882 р. у Києві журналу “Киевская Старина”, який протягом 26 років діяльності перетворився на форпост українознавства. Його співробітники приділяли особливу увагу дослідженню політичної, соціальної і культурної історії козацької України. В роботі журналу брали участь найвидатніші українські, російські та польські вчені, серед яких Д. Антонович виділяв О. Лазаревського, що спеціалізувався на історії соціальних і культурних відносин періоду Гетьманщини [47, с. 33].

Саме тепер настає новий період у розвитку українського руху. Він характеризується насамперед консолідацією усіх наявних сил українства. Так, на Волині виникла ідея створити товариство дослідників краю. Фундатором почину став український літературознавець, етнограф М. Коробка. Завдяки його зусиллям, а також інших дослідників С. Грамченка, П. Сидорова був складений статут “Товариства дослідників Волині”. Згідно документу, організація могла вивчати різноманітні сфери краєзнавства: географію, етнографію, демографію, палеонтологію, сільське господарство, археологію,

історію, нумізматику та ін. У 1902 р. товариством був виданий перший том праць [48, с. 80]. Діяльність волинських краєзнавців, безперечно, викликала цікавість до історичного минулого краю.

За ініціативою українського письменника та відомого громадського діяча О. Кониського (1836–1900) і В. Антоновича, у 1897 р. у Києві відбувся всеукраїнський з'їзд громад, на якому було засновано “Загальну Українську Безпартійну Демократичну Організацію” (далі ЗУБДО), обрано її центральний виконавчий орган. Ця організація об'єднала в єдину мережу всі українські громади. У роботі з'їзду брали участь представники 20 громад, у тому числі з міст Правобережної України – Києва, Умані, Житомира, Вінниці та Кам'янця-Подільського. За даними поліції у цьому об'єднанні налічувалося близько 450 чоловік, серед яких своєю активністю відзначалися Б. Грінченко, М. Міхновський, В. Антонович, П. Житецький, Є. Чикаленко, М. Грушевський, С. Єфремов, О. Русов та ін. [49, с. 27]. Існування громад свідчило про те, що, незважаючи на хвилю репресій царського уряду проти українського руху, все ж таки у згаданих містах не припиняли активної діяльності патріотичні національні сили, вплив котрих поширювався на весь край.

Із 1904 р. ”ЗУБДО” перетворилася на Українську Демократичну Партію, об'єднавшись згодом з Українською Радикальною Партією, прийняла назву Української Демократичної Радикальної партії. 1908-го року партія влилася в безпартійну організацію ТУП (Товариство Українських Поступовців), котра проіснувала до революції 1917 р. Партія мала програму, що виражала інтереси українського руху, зокрема, у ній передбачалося запровадження на території України автономного конституційного ладу, української мови в усіх державних установах, а також у навчальних закладах [50, с. 64].

На рубежі XIX–XX ст. посилюється діяльність Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, особливо після того, як

на чолі його у 1898 р. став М. Грушевський. Із 1892 до 1914 рр. було надруковано 110 томів “Записок” товариства, присвячених питанням української історії, літератури, етнографії, зокрема, 35 томів етнографічних збірників. НТШ видавало 13 різних видань. Діяльність товариства позитивно сприяла вихованню у його діячів почуття національної гідності.

Таким чином, майже все XIX – і початок XX століть стали для українців Правобережної України періодом протистояння із владою за збереження національної культури. Перебіг цієї боротьби свідчив про зростання національної свідомості населення краю. Тому головним суспільно-політичним фактором, який вплинув на виникнення “Просвіт” у регіоні було піднесення національно-культурного відродження у 60-90-х роках XIX ст., що включало розвиток організованого просвітництва в західноукраїнських землях та розповсюдження у царській Україні “заборонених” українських видань, творів діячів національно-визвольного руху, боротьбу з антиукраїнськими указами та заходами самодержавства, гостру потребу у розвитку і реформуванні освіти та поширенні культурно-освітніх знань серед українського населення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Верхола Т. Про “Просвіти” (Порада, як засновувати сільські та містечкові “Просвіти”) / Т. Верхола. – Проскурів: Вид. т-ва “Просвіта”, 1917. – 7 с.
2. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В. Приходько. – Нью-Йорк; Мюнхен: Криниця, 1967. – Ч. 1. – Вид. 4. – 184 с.
3. Перський С. Популярна історія товариства “Просвіта” у Львові з ілюстраціями / С. Перський. – Львів: “Просвіта”, 1932. – 256 с.
4. Дорошенко Д. “Просвіта”, її заснування й праця (короткий історичний нарис з додатком про “Просвіти” в інших країнах) / Д. Дорошенко. – Філадельфія: Вид. “Молода Просвіта” ім. Митр. А. Шептицького, 1959. – 103 с.

5. Два з'їзди “Просвіт” Васильківського повіту 4 і 25 червня 1917 р. – Біла Церква: друк. Рапопорта, 1917. – 20 с.
6. Яку користь дають товариства “Просвіта” та Народній Дім і як їх закладати. – Полтава: Електрична друк. І. Л. Фрімберга, 1918. – 31 с.
7. Темченко П. Червиві гриби / П. Темченко // Нова Рада. – 1917. – № 180. – 8 листоп. – С. 3.
8. Торський В. Українська державність і нова роля “Просвіт” / В. Торський. – Вовча: Друк. каси дрібного кредиту, 1918. – 76 с.
9. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.) / І.Д.Золотоверхий. – К.: Вид-во Акад. наук Української РСР, 1961. – 424 с.
10. Середяк А. Товариство “Просвіта” за межами Галичини / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – С. 64-74.
11. Лисенко О. В. “Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Лисенко Олександр Васильович. – К., – 1998. – 169 с.
12. Євселевський Л. І. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні: історичний нарис / Л.І.Євселевський, С.Я.Фарина. – К.: Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 1993. – 128 с.
13. Герман О. М. Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Герман Олег Михайлович. – Чернівці, 1995. – 228 с.
14. Кравчук Л. В. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період Української державності 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. В. Кравчук. – Чернівці, 1996. – 23 с.
15. Масюк С. О. Діяльність товариств “Просвіта” в Україні (березень 1917-1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Масюк Світлана Олександрівна. – Київ, 1997. – 143 с.

16. Осташко Т. Товариство “Просвіта” – осередки українського національно-освітнього руху за доби Центральної Ради / Т. Осташко // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матер. наук. конф., 20 березня 1997 р. / В. А. Смолій (ред.), НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 272–280.

17. Малюта О. В. “Просвіта” у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук / О. В. Малюта. – К., 2005. – 20 с.

18. Гарат Р. М. Діяльність товариства “Просвіта” в Галичині (1868-1921 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / Р. М. Гарат. – Чернівці, 2004. – 17 с.

19. Зуляк І. С. Діяльність товариства “Просвіта” у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук / І. С. Зуляк. – Чернівці, 1997. – 24 с.

20. Рибалка І. К. Історія України. Частина 2. Від початку XIX ст. до 1917 року: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів] / І. К. Рибалка. – Х. : Основа, 1997. – 480 с.

21. “Просвіта” до українського народу. – Львів: з друкарні “Діла”, 1921. – 72 с.

22. Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905–1906 р. / М. Грушевський. – К. : З друкарні С. В. Кульженка, 1907. – 130 с.

23. Український Радянський Енциклопедичний словник : в 3-х т. – Т. 2. К. : АН УРСР, 1967. – 856 с.

24. Чорноморський П. “Просвіта” в Галичині / П. Чорноморський // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 21-24.

25. Довідник з історії України. – К. : Генеза, 1995. – Т. 2. / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – 440 с.

26. Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів: МП “Слово”, 1991. – С. 71-77.

27. Вартовий П. Яка тепер народна школа на Україні / П. Вартовий // Життє і слово. – 1896 – Кн. IV. – С. 241-258.

28. Дмитриев Н. Нужды средней школы на Украине / Н. Дмитриев // Украинский вестник. – 1906 – № 13. – С. 890-897.

29. Грушевський М. Про старі часи на Україні: коротка історія України / М. Грушевський // К.: АТ “Обереги”, 1991. – 93 с.

30. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко // Львів: “Світ”, 1991. – 572 с.

31. Федоренко С. Т. Шевченко у Кам’янці-Подільському (вересень – жовтень 1846 року) С.Т. Федоренко // Шевченко і Поділля: Зб. наук. пр. за матер. другої всеукр. наук. конф. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський держ. пед. ун-т, інформ.-вид. відділ, 1999. – С. 229-235.

32. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман // Каменец-Подольский, Типография Подольского губернского правления, 1901. – 401 с.

33. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних відносин / П. Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.

34. Стешенко І. Українські шестидесятники / І. Стешенко // Записки Наукового Товариства в Києві. – Кн. II. – К.: 3 друк. Першої Київської Друкарської Спілки, 1908. – С. 39-83.

35. Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / П. П. Чубинський // СПб: тип. Майкова, Трубникова, 1872–1878. – Т. 1-7.

36. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов // Кам’янець-Подільський, Кам’янець-Подільська міська друкарня. – 1993. – 480 с.

37. Щур О. Т. Голосків (Село на Поділлі: історія і сучасність) / О. Т. Щур // Кам'янець-Подільський : Рідний край, 1998. – 366 с. іл.

38. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків // М. П. Драгоманов // К. : “Либідь”, 1991. – С. 175-203.

39. Хатченко А. М. М. Драгоманов и вопрос о самостоятельности украинской культуры / А. М. Хатченко // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 10-35.

40. Кошель О. М. Православне духовенство в краєзнавчому русі та історико-регіональних дослідженнях Правобережної України XIX – початку XX ст. / О. М. Кошель // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. – С. 102-108.

41. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Василия Гречулевича. – СПб., 1849. – С. I-V; 222 с.

42. Грушевський М. С. Начерк історії українського народу / М. С. Грушевський // 2-е вид. – К. : Либідь, 1991. – 400 с.

43. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 336 с.

44. Василько А. Російська критика і українське письменство / А. Василько // Світло. – 1911. – Кн. 4. – С. 3-15.

45. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2-х т. / Д. І. Дорошенко // К. : Глобус, 1992. – Т. II (від половини XVII століття). – 349 с.

46. Історія української культури: Зб. матер. і документів [упоряд.: Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін.]; за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К. : Вища шк., 2000. – 607 с.: іл.

47. Українська культура. Лекції за ред. Дм. Антоновича. – К. : “Либідь”, 1993. – 588 с.

48. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія / Л. В. Баженов // Хмельницький : Доля, 1995. – 256 с.

49. Євселевський Л. І., Фарина С. Я. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис / Л. І. Євселевський, С. Я. Фарина // К. : Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 1993. – 128 с.

50. Самостійна Україна : Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ управління по пресі, 1991. – 82 с.

А. Ю. Матвєєв,

кандидат історичних наук, доцент

О. М. Свідерська,

кандидат історичних наук, доцент

(м. Хмельницький)

ГОЛОДОВИЙ ТЕРОР ТА ОСТАТОЧНЕ УТВЕРДЖЕННЯ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОДІЛЛІ (1932–1934 РР.)

Голодовий терор сталінського режиму, як з'ясувалося, використовувався “з метою покарати селян голодом за погану роботу в колгоспах і невиконання державних зобов'язань” [1, с. 158].

Дослідник у жодній мірі не ставить під сумнів цей висновок, проте, на наш погляд, це більше стосується тих регіонів України, в яких у жовтні 1931 р. було завершено колективізацію: Лівобережжя, Степ. Стосовно Правобережної України, зокрема Поділля і Південно-Східної Волині, голодовий терор мав свою власну специфічну страхітливую причину.

Зважаючи на потужний селянський опір суцільній колективізації, її до осені 1932 р. на Поділлі не було завершено [2, с. 87-100]. Виходячи з цього, формою тиску на селян-одноосібників продовжували бути надмірні хлібозаготівлі. Їх ціллю було тотальне пограбування селян-одноосібників, залишення їх без будь-яких продовольчих, фуражних і насінневих фондів, з метою прийняти колгоспно-радгоспну систему ведення сільського господарства.

Так, в інформації Деражнянського райкому партії від 6 березня 1930 р. наводилися такі методи хлібозаготівлі: “Райком зажадав від місцевої влади доведення твердих завдань до кожного заможного двору. Виконуючи їх, середнякам Л. Князюку з с. Шелехова, О. Кухаруку з с. Шийнці давали завдання в такому розмірі, що при його виконанні не залишилося хліба, щоб прогодувати сім’ю. З подання голови сільради с. Кринична забрали у бідняка І. Нича 16 пудів хліба вже після того, як він здав призначених 35 пудів зерна. Сім’я залишилася без хліба. В господарстві Г. Залевського залишено тільки насіння. На запитання, чим годувати сім’ю, голова сільради порадив “молотити околоту”. В с. Богданівці уповноважений райкому партії Будяк зібрав підводи в “червоний обоз”. Обходячи всі господарства, забирали необмолочені снопи і звозили на “Червоний тік”. В с. Яблунівці представник окружкому партії Калинов дав розпорядження голові сільради, щоб у куркулів конфіскували продукти харчування. Забирали сало, борошно, крупу, сметану, м’ясо та інше. Все звозили в сільраду: “Хай куркуль не об’їдається” [3, арк. 5, 11, 31].

Хлібозаготівельні кампанії проводилися методом продовольчої розкладки із застосуванням насилля, адміністрування, погроз і призвели до втрати селом значної частини необхідних харчових запасів. Про це свідчить інформація Проскурівського окружкому партії про підсумки хлібозаготівлі в 1930 р. План її було виконано на 119 %, але при цьому мало місце таке: “Здатчиків хліба часто скликали до

сільрад опівночі, при цьому складали акти на нездатчиків із передачею кримінальних справ до суду. В с. Мазники Михалпільського району і в с. Скотиняни Городоцького району хліб вилучали вночі при відсутності господарів. У Вовковинецькому районі члени комісії сприяння хлібозаготівлі били селян, навішували “чорні” дошки на шиї нездатчиків, одягали на голову грамофонну трубу і під звуки похоронного маршу вигукували “смерть ворогам”. В с. Кориченцях Деражнянського району нездатчиків середняків і бідняків ставили до стіни, били і, наставляючи рушницю, погрожували розстрілом. В с. Гелетинці Фельштинського району селян-нездатчиків закривали у відхіднику і заставляли цілувати стіни” [4, арк. 1, 3].

Про методику проведення хлібозаготівель можна судити із доповідної записки спецкора газети “За пищевую индустрию” наркому землеробства Яковлеву про становище у Вінницькій області від 16 червня 1932 р.: “Хлібозаготівлі продовжувалися до кінця березня, причому у лютневій і березневій дні заготівлі виражалися небагатьма пудами в день на весь район, хоча було очевидно, що хліба вже немає. В березні було вивезено насіннєвий фонд, а в квітні в голодуючі райони почали завозити продовольство і насіннєву допомогу. План було виконано на 50–60 %” [5, с. 388].

Про всеосяжне насилля над селянами під час хлібозаготівлі йдеться у інформаційних довідках, оглядах органів ОДПУ про становище у селі. Оскільки вони були таємними і не призначалися для друку і розголошення, то містили більш об’єктивну інформацію про факти і події, які відбувалися на селі під час проведення хлібозаготівель. В інформації ДПУ про проведення хлібозаготівлі у Деражнянському районі від 12 липня 1931 р. наводилися такі факти: “Уповноважений райвиконкому Вайнберг довів до сім’ї бідняка у селі Карачинці додаткове завдання на здачу хліба (53 пуди), хоча цей селянин вже раніше здав 19 пудів. В результаті на харчування сім’ї із семи осіб залишилося

10 пудів. У селі Божикивці сільрада продала корову бідняка Рилука в рахунок покриття контракції хлібозаготівлі. В селі Копачівка голова колгоспу Прокопів бив селянина Гасюка, який не здав хлібних лишків. У побитті допомагав голова сільської ради Кулінич. Забрали прядиво, часник, цибулю, полотно і весь хліб, відгодованого кабана” [6, арк. 31].

30 жовтня 1932 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У “Про заходи щодо посилення хлібозаготівель”, в якій вказувалось, що в Україні виконано лише 39 % річного плану заготівлі хліба [5, с. 515].

Хлібозаготівельний план було дещо зменшено, але його виконання стало ще більш жорстоким і безкомпромісним. ЦК КП(б)У ухвалив декілька постанов, які фактично прирікали селян на голодну смерть. Так, 18 листопада 1932 р. з’явилась постанова ЦК КП(б)У “Про заходи з посилення хлібозаготівлі”. Сільські активісти отримали право вилучати в одноосібників зерно, вирощене на присадибних ділянках для виконання хлібозаготівлі. За невиконання плану одноосібників штрафували завданням з м’ясозаготівель в обсязі 15-місячної норми. До цього додавалось право продавати господарства, які не виконали завдань із хлібозаготівлі [7, с. 115]. Таким чином, відбувався своєрідний комбінований наступ на одноосібників.

До того ж штучно збільшувались плани хлібозаготівель для одноосібного сектора. Так, у доповідній записці начальника Вінницького обласного відділу ДПУ Левоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву від 9 серпня 1932 р. відмічались багаточисельні факти перевищення планів хлібозаготівлі для одноосібників: “Виявлено факти перебільшення планів для індивідуального сектора у порівнянні з колгоспами. В індивідуальному секторі, де процент вилучення дорівнює 68,7 %, зовсім не залишилося продовольчих і фуражних ресурсів” [8, с. 337]. В результаті, чимало селянських родин було розорено.

Непоодинокими були випадки ліквідації господарств за невиконання плану хлібозаготівлі. Так, пленум Піддубецької

сільської ради Ганнопільського району 16 січня 1933 р. прийняв рішення: “Господарства громадян Кузьмича Івана та Сороки Степана, які не справились із хлібоздачею, продати, а громадянку Степчик Мотрину за невиконання хлібозаготівлі вислати із села” [9, арк. 15].

Про те, як працювали заготівельні бригади в одноосібному секторі, дає певне уявлення анонімний лист із с. Зінкова Затонського району в редакцію газети “Вісті”: “Сільрада забирає весь хліб, не лишаючи навіть на посів, забирають насіння до зернини. Чим будемо сіяти – бригада каже, що це не їх діло, коли їм кажуть, що це незаконно, то вони відповідають, що вони самі закони й сама власть. Забирають мішанку, сіно, ярину й селяни випродують і нищать скотину... Наші селяни не бояться праці..., але нас хотять голодом примусити іти в колгосп” [8, с. 344]. Аналізуючи такі документи, приходимо до висновку, що селянство розцінювало систему хлібозаготівель як тотальний тиск на одноосібників з метою змусити їх вступити до колгоспу.

Широко використовувалася практика покарання сіл і районів, які не справилися з планами хлібозаготівлі, через занесення їх на т. зв. “чорну дошку”, тобто припинення продажу будь-яких промислових товарів. 23 листопада 1932 р. бюро Затонського райкому партії порушило питання про занесення на “чорну дошку” в області, як саботажників з хлібозаготівлі, села Осламово, Курники (українські), Пирогівку, Стару Гуту, Старі Нетечинці; колгоспи “Боротьба” (с. Малий Олександрів), ім. Артема (с. Адамівка), ім. Леніна (с. Крутибороди), “Комунар” (с. Карачаївці). “Вважати за потрібне, – йшлося у рішенні – припинити з 24 листопада всю торгівлю крамом у споживчих товариствах цих сіл, як і колгоспну торгівлю, (для) колгоспників і селян-одноосібників, аж до того часу, поки ці села не почнуть чесно виконувати свої зобов’язання перед робітничим класом та Червоною Армією по хлібозаготівлі. Доручити райспоживспілці під особисту відповідальність тов. Коробського протягом одного дня вилучити з споживчих

товариств, означених вище сіл, весь без винятку промірам” [10, с. 116]. В результаті такої політики у переважній більшості одноосібників склалося вкрай важке продовольче становище. Про це свідчить доповідна записка секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського від 17 березня 1933 р.: “В селі Сальники Калинівського району одноосібник Рабинчук, 8 душ, посівне завдання не виконав, засіяв 0,15 га, хлібозаготівлі не виконав. В сім’ї померло 6 душ. Дітям їжі не давали. Перспектив ці одноосібники не бачать. Одноосібник Яків Зубко – 6 осіб дітей, троє ходять в школу і живуть винятково гарячими сніданками. Все, що було в господарстві, – продано. Корову з’їли. Коли не було що їсти, зарізали коня і їли конину. За це Зубко засуджений на 8 років. Але був звільнений і, повернувшись додому, не маючи протягом тижня харчів, помер. Дружина його говорить: “Я не бачу виходу, так чи інакше я повинна померти. Тому, що насіння немає і я не засію. В колгосп я б пішла, але громадське харчування розпочнеться через тиждень-два, а я до цього часу не доживу” [8, с. 242].

Про те, що голод насамперед вразив одноосібників Поділля, йдеться у зведенні інформаційного сектора Вінницького обкому КП(б)У про голодування населення області від 21 лютого 1933 р., де вказувалося: “Факти голодування зафіксовані у всіх районах області. Серед них основна частина припадає на одноосібників, які не засіяли свої землі в 1932 році, та колгоспників, які зовсім не працювали в колгоспі і мали незначну кількість трудоднів” [8, с. 152].

Значну роль у залученні одноосібників до колгоспу мав штучно створений перепад у наданні продовольчої допомоги голодуючим. У постанові бюро Вінницького обкому КП(б)У “Про заходи допомоги колгоспникам і одноосібникам, що не мають засобів харчування” від 18 березня 1933 р. прямо зазначалося: “Допомога насамперед повинна бути скерована у відношенні тієї частини колгоспників, які, маючи багато трудоднів, через погане господарювання в колгоспах або неправильний розподіл наслідків господарювання, опинилися у

важкому продовольчому стані” [8, с. 362, 393].

У грудні 1932 – січні 1933 рр. хлібозаготівлі вступили в завершальну стадію. Більшість одноосібних господарств повністю втратили прихований насінневий фонд [11, с. 40].

Сільські активісти з великою запопадливістю вилучали останні зернини у голодних односельчан. П. Твердій із смт Летичева згадував, що у с. Рожни Летичівського району було “створено комісію, яка мала виявляти приховане зерно, її члени ходили з хати в хату і спеціальними шпичками (шупами – дослідники) вишукували закопане зерно. Зайшли в хату Явдохи Ф. Стомившись шукати, голова комісії ліг на ліжко перепочити. Раптом помітив вузлик, прихований серед поפרаної одежі, яка сушилась біля груби. Він весело скрикнув: “Є, заховане!” Щасливий шукач квапливо перерахував зернини. Там було 24 квасолини, потім сказав зі злоби, що за таку кількість прихованого зерна господареві пахне 24 нагайки. На щастя, обійшлося без нагайок, але квасолню комісія забрала” [12, с. 63]. Мешканець с. Свіршківці Чемеровецького району Олексій Аполлонович Чешньовський теж свідчив про аналогічну запопадливість сільської номенклатури у відбиранні хліба: “З хати в хату ходили бригади так званих у народі “буксирів”, забираючи все до квасолини чи кукурудзяного качана. Якщо хтось у селян приховував у горщику чи ще де-небудь хоч трохи зерна, бригада знаходила його і відбирала. При цьому викривала таких селян, тавруючи їх “куркульськими саботажниками”. Траплялося, що відібране зерно не потрапляло і в державу, бо, відчуваючи повну безкарність, “такі хлібозаготівельники” кидали збіжжя на землю і топтали ногами. Так на зиму 1932–1933 рр. село залишилося без зерна” [13, с. 41].

У скаргах селян Капустянської (Миньковецького), Книжинської (Солобковецького), Рихтецької (Кам’янець-Подільського), Супруньківської (Китайгородського), Мар’янівської і Кочубієвської сільрад Оринінського районів наведено факти обшуків у господарствах з метою виявлення

товарних лишків, арештів селян, які не справилися із планом хлібоздачі. Зокрема, в с. Михайлівка Дунаєвського району секретар райкому партії викликав до сільради селян, кричав на них, вимагав здати хліб. Сапасєв Григорій сказав, що в минулому році здав 85 пудів, але в цьому році хліба в нього немає. На це Цуканов заявив: “Якби в минулому році ми вас покликали сюди, то душа, кишки з вас геть, а хліб би взяли б”. Голова Чаньківської сільради того ж району погрожував селянам: “Гади, я вас всіх в бупр посаджу, а сам через вас туди не піду. Розстріляти треба гадів. Не маєш хліба – купи, продає його Макар Олійник. Марш додому! Через дві години принести квитанцію, що хліб здав скільки в списку зазначено”. Марія Кушнір попросила довідку про те, що здала пуд хліба, на що голова відповів: “Видам великого листа, коли помреш” [14, с. 314]. В результаті таких дій владних структур у подільських та волинських селах розпочався голодомор, який тривав з осені 1932 до серпня 1933 рр.

На республіканському рівні факти голодомору на Поділлі було визнано постановою політбюро ЦК КП(б)У “Про додаткову продовольчу допомогу районам, які перебувають у найбільш тяжкому становищі” від 21 червня 1932 р. У ній йшлося про голодування у 9 східних районах області: Уманському, Бабанському, Оратівському, Плисківському, Погребищенському, Липовецькому, Іллінецькому, Тростянецькому, Томашпільському [10, с. 160, 388]. Останнім документом, який зафіксував голод на Поділлі, було повідомлення Вінницького обласного прокурора в прокуратуру республіки про випадки людодіства в с. Нове Місто Монастирищенського району, яке датується не раніше 17 липня 1932 р. [15, арк. 142].

Першим повідомленням про голодування у 1933 р. стала доповідна записка ДПУ УСРР Центральному комітету КП(б)У про тяжкий продовольчий стан в ряді районів Вінницької та Київської областей від 16 лютого. В ній відмічено факти смерті на ґрунті голоду у Тростянецькому, Чуднівському,

Станіславчицькому, Бердичевському районах. Про значно більшу географію голодомору йдеться у листі Вінницького обкому в ЦК КП(б)У “Про розширення масштабів захворювання та смертності від голодування та заходи надання допомоги населенню” від 17 лютого 1933 р. Зокрема, вказується: “Наявність голодної смерті і опухання відмічено в цілому ряді районів. До цих пір таких випадків (по декілька десятків на район) ми маємо по Копайгородському, Липовецькому, Любарському, Літинському, Чуднівському, Станіславчицькому, Піщанському, Махнівському, Держинському, Могилевському, Джулинському, Лінецькому і Вінницькому районах” [10, с. 378-386]. Як бачимо, звістки про голодну смерть надходили і раніше, і лише тоді, коли їх накопичувалось “по декілька на район”, ДПУ доповідало обкому партії.

Починаючи з весни 1933 р., смерть від голоду ставала масовою. Майже всі органи ДПУ реєстрували випадки від голоду, людодіство і труподіство. Тоталітарна держава жорстоко карала селян за небажання ретельно працювати в колгоспах. Терор голодом був своєрідним “виховним заходом” для непокірних колгоспників та одноосібників. 15 березня 1933 р. С. Косіор підписав адресовану ЦК ВКП(б) доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. В ній є страхітлива фраза, яка пояснює все: “Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз у найбільш неблаготвірних районах” [10, с. 210, 380, 383].

Із доповідної записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) “Про хід підготовки до весняної сівби і продовольче становище в ряді районів областей і районів республіки” від 15 березня 1933 р. видно, що за кількістю охоплених голодом районів на третьому місці після Дніпропетровської і Київської – Вінницька. Незважаючи на це, в документі обвинувачено керівництво області в намаганні отримати продовольчу допомогу із центру, хоча тут є “всі можливості справитися з голодом власними силами, проте в цьому напрямі робота належним чином не

ведеться” [5, с. 657]. Отже, фактично керівництво КП(б)У покинуло Поділля напризволяще, перекинувши на плечі голодуючих боротьбу із голодом.

У вкрай важкому становищі перебували одноосібники, які внаслідок податково-пільгового перепаду були повністю розорені, втратили будь-які засоби існування, не мали жодної можливості знайти заробітку поза власним господарством.

Станом на 30 квітня голод лютував у 385 населених пунктах, а на 15 травня – у 400 селах 34 районів області. Пік голодомору на Поділлі зафіксувала доповідна записка обласної оздоровчої комісії про стан продовольчих труднощів у Вінницькій області 18 травня 1933 р. В ній відмічалось, що голодом охоплено 38 районів, 431 сільрада, 26895 господарств, 120 903 особи. Райони за ступенем враженості голодом комісія розподілила на декілька груп. До першої віднесено райони, в яких відмічено суцільну враженість голодом: Калинівський, Немирівський, Ільїнецький, Теплицький, Липовецький, Брацлавський, Літинський, Вороновецький, Махнівський. Другу групу становили райони, де голод охопив переважну більшість сіл, зокрема, Жмеринський, Любарський, Козятинський, Гайсинський, Станіславчицький, Бердичівський, Копайгородський, Тульчинський, Хмельницький і Тростянецький. В третю групу були віднесені райони, в яких голодомором було охоплено меншість сіл. До них належали Держинський, Уланівський, Чуднівський, Тиврівський, Джулинський, Янушпільський. Четверту групу складали райони, де було відмічено факти голодомору в селах окремих господарств колгоспників та одноосібників. Це Деражнянський, Грицівський, Меджибізький, Полонський, Летичівський, Могилівський та Вінницький райони [10, с. 382, 394, 510], [7, с. 130], [16, с. 118].

У результаті терору голодом владним структурам вдалося колективізувати переважну більшість селян, припинити масові виходи з колгоспів. Одноосібні господарства, повністю позбавлені продовольчих, фуражних, а також насінневих

фондів, змушені були вступати до колгоспу в надії врятуватися від неминучої голодної смерті, сподіваючись отримати право на громадське харчування під час польових робіт.

Колгоспи Вінницької області у 1933 р. об'єднували вже 85 % селянських господарств [17, с. 47]. Все це дає підстави стверджувати, що суцільна колективізація в регіоні була завершена.

Незважаючи на те, що переважна більшість одноосібників Поділля вступила до колгоспів, у регіоні продовжував використовуватися голодовий терор проти тих селян, які залишилися поза колгоспом. Про це, зокрема, свідчать: доповідна записка заступника голови Вінницького облвиконкому С. Смолянського про голодування населення Копайгородського району від 14 квітня 1934 р.; доповідна записка голови Брацлавського райвиконкому Н. Єремчука про голодування населення району від 23 травня 1934 р.; доповідна записка секретаря Піщанського райкому КП(б)У Ралюка про голодування населення району від 5 червня 1934 р.; доповідна записка секретаря Калинівського райкому КП(б)У Сазонова про голодування населення району від 29 березня 1935 р.; доповідна записка члена бюро Вінницького обкому ЛКСМУ І. Глуценка про голодування жителів села Сучани Могилів-Подільського району від 6 квітня 1935 р. [8, с. 450-453, 469-472].

На відміну від голодомору 1932–1933 рр., голод 1934–1935 рр. мав вибіркового адресного характеру, вразивши переважно одноосібників. Так, у спецповідомленні заступника голови ДПУ УСРР З. Карлсона генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору від 4 січня 1934 р. вказувалося, що в 52-х селах Поділля виявлено 750 одноосібних господарств, які відчувають продтруднощі: “Це в основному сім’ї одноосібників-бідняків, які складаються із людей похилого віку, інвалідів, сім’ї – голови яких виїхали із сіл. Частина одноосібників через відсутність посівного матеріалу зовсім не здійснювала посівів. Зараз вони харчуються гарбузами, буряками і різними сурогатами”. Зазначимо, що кількість голодуючих

одноосібників у деяких районах значно переважала колгоспників. Наприклад, у Новоушицькому районі на 15 лютого 1934 р. не мало зовсім продовольства 116 сімей колгоспників і 453 родини одноосібників, у Староушицькому районі відповідно 145 і 487, Городоцькому – 125 і 40, Теофіпольському – 276 сімей одноосібників [8, с. 445-449].

Під впливом голодового терору селяни-одноосібники змушені були не лише вступати до колгоспу, але й прийняти колгоспно-радгоспну систему ведення сільського господарства. Вже VII з'їзд рад Кам'янець-Подільського району, який відбувся 29 грудня 1934 р., констатував, що: “Великих перемог ми домоглися в сільському господарстві. Значно зріс процент колективізації, що видно з таких цифр. До VI районного з'їзду рад (1931 р.) було колективізовано 26 % господарств, сьогодні ми маємо 96 % колективізованих господарств. Цього року весняну сівбу проведено колгоспами за 15 днів – проти 26 днів у 1933 р. Вперше в 1934 р. питання боротьби за якість робіт та підвищення врожайності стало першочерговим завданням у кожному колгоспі. Врожайність зернових в колгоспах Вінниччини становила в 1934 р. 10,4 цнт з одного га, по одноосібному сектору – 7,3 цнт з одного га. План осінньої сівби виконано з перевищенням: посіяно 24079 га проти 24035 га за планом. Сівбу закінчено на місяць раніше проти 1933 р. Значних успіхів досягнуто у тваринництві. Якщо на 1 січня 1933 р. у колгоспах району було 6228 коней, 1534 великої рогатої худоби, 2636 свиней, то 1 грудня 1934 року відповідно: 7065; 3272; 5058” [18, с. 14].

Таким чином, під час завершення колективізації на Поділлі центральні й місцеві владні структури використали голодовий терор проти селян з метою змусити їх вступити до колгоспу і прийняти колгоспно-радгоспну систему ведення сільського господарства. Цього було досягнуто шляхом постійного і надмірного вилучення продовольчих, насінневих і фуражних ресурсів у одноосібників для того, щоб позбавити їх будь-яких засобів до існування. В цих умовах вступ до колгоспу

був єдиною альтернативою для одноосібників, можливістю отримати хоч якийсь шанс на виживання під час голодомору 1932–1933 рр. і голоду 1934 р. Завдяки таким методам у 1933–1934 рр. було завершено суцільну колективізацію на Поділлі.

Завдяки таким діям центральних і місцевих органів влади до середини 30-х років подільське село було суцільно колективізовано. В краї утвердилась сталінська колгоспно-радгоспна система ведення сільського господарства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
2. Матвеев А. Ю. Здійснення політики розселяювання на Поділлі та Південно-Східній Волині (друга половина 20-х – перша половина 30-х рр. XX ст.): Монографія / Андрій Юрійович Матвеев, Іван Васильович Рибак. – Кам'янець-подільський : ФОП Сисин О. В., 2011 – 196 с.
3. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО), ф. П-112, оп. 1, спр. 64, 78 арк.
4. Там само, ф. П-301, оп. 1, спр. 212, 22 арк.
5. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939 : Документы и материалы : В 5-ти т. / Т. 3 : 1931–1933. – М. : Росспэн, 2001. – 1051 с.
6. ДАХМО, ф. П-112, оп. 1, спр. 90, 36 арк.
7. Веселова О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К.-Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 271 с.
8. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. докум. та матер. ; ред. І. С. Гамрецький та ін. / І.С. Гамрецький. – Вінниця : ДП “Державна картографічна фабрика”. – 2007. – 704 с.
9. ДАХМО, ф. Р-659, оп. 1, спр. 797, 72 арк.

10. Голод 1932–1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів / упоряд.: Р. Я. Пиріг та ін. / Руслан Якович Пиріг. – К. : Політ. видав. України, 1990. – 607 с.
11. Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / Станіслав Владиславович Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 31-50.
12. Твердій П. Я. Голод 1933 року на Летичівщині у спогадах мешканців с. Рожни / П. Я. Твердій // Голод 1932–1933 років на Хмельниччині : Матер. республікан. наук.-практ. кон. – Хмельницький, 1993. – С. 63.
13. Кундис М. В. Голод 1933 р. на Чемеровеччині / М. В. Кундис // Голод 1932–1933 років на Хмельниччині : Матер. республікан. наук.-практ. конф. – Хмельницький, 1993. – С. 41.
14. Трагедия советской деревни...: В 5-ти т. / Т. 1 : май 1927 – ноябрь 1929. – М. : Росспэн, 1999. – 985 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 8, спр. 236, 178 арк.
16. Шульга І. Г. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.) / Ілля Гаврилович Шульга. – Вінниця : Континент-Прим, 1993. – 220 с.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область // Гол. ред. кол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. / Петро Тимофійович Тронько : в 26-ти т. – К. : Ін-т історії Акад. наук УРСР, 1972. – 816 с.
18. Кульчицький С. В. Причини трагедії 1933 р. в Україні / Станіслав Владиславович Кульчицький // Золоті ворота. – 1993. – № 4. – С. 34-42.

В. О. Микитишин,
кандидат історичних наук
(м. Львів)

ПЕРСОНАЛІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX – XXI СТОЛІТТЯ: МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ

Стаття присвячена українському філософу, академіку, директору Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України Мирославу Володимировичу Поповичу.

Ключові слова: *філософ, учений, громадська діяльність.*

Мирослав Попович народився 12 квітня 1930 квітня 1930 року в м. Житомирі. Батьки були вчителями. З 1930 року працювали в школі № 1 м. Ізяслава на Хмельниччині. В цій же школі розпочав навчання і Мирослав. Але вибухнула війна, яка сильно змінила долю родини і завдала непоправних втрат. Батько пішов на фронт і загинув у бою з фашистами, захищаючи столицю України. Мати з двома малими дітьми вимушено залишилася в окупованому місті.

Після війни сім'я переїхала в м. Народичі, що на Житомирщині, де проживав його дід. Тут Мирослав закінчив середню школу і в 1948 році поступив на відділення логіки філософського факультету нині Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка. Вибір спеціальності, яка визначила сенс усього життя, не був випадковим. Виростаючи в інтелегентній родині, де панував високий інтелектуальний дух, Мирослав з дитячих років долучився до серйозної літератури і виробив у собі смак до розмірковувань, глибоку вагу до знань.

Здобувши в 1953 році університетську логіко-філософську освіту і отримавши диплом з відзнакою, він вирушає на роботу в середню школу села Золотий Потік, що на Тернопільщині, – викладати історію, яка не була для нього базовим фахом.

В середніх школах філософію, зрозуміло, не викладали, а логіку незабаром було вилучено з навчальних програм.

Показавши себе з якнайкращого боку, Мирослав Володимирович невдовзі стає директором школи, а потім вступає до аспірантури Інституту філософії НАН України і відтоді на все життя залишається його працівником.

3 грудня 2001 року Мирослав Володимирович очолює Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Тут він здобув свої наукові ступені, професорське й академічні вчені звання, створив солідний науковий доробок, який приніс йому світове визнання, згуртував навколо себе творчий колектив науковців, здатний розв'язувати найскладніші проблеми науки. За свою успішну діяльність заслужив високих державних нагород і авторитетних наукових премій, міжнародних відзнак.

Працюючи над осмисленням ідей, що їх висувала світова філософія, М. Попович починає все більше й більше зосереджувати свій пізнавальний інтерес на актуальних проблемах логіки, методології та філософії науки, що поставали у зв'язку з бурхливим розвитком математики і природознавства середини і другої половини двадцятого століття. Цьому, безперечно, сприяла і так звана хрущовська відлига, яка помітно послабила ідеологічні зашморги. Для М. Поповича починається період наукової зрілості, коли він позиціонує себе самодостатнім дослідником, який здатен творчо аналізувати реалії, що складаються в науковому пізнанні і в соціальній практиці, вбачати в них актуальні філософські проблеми, висувати їх і вирішувати.

Незабаром він видає окрему працю “Про філософський аналіз мови науки” (1966) і на її основі 1967 року захищає докторську дисертацію. Доробок українського філософа стає помітним не тільки в Радянському Союзі, а й за його межами. У зв'язку з цим в середині 60-х років з'являється бренд “Київська філософська школа”. Його поява символізувала, що на філософській карті Радянського Союзу з'явився ще один центр, де пульсує творча, жива думка.

За цей період Мирослав Попович разом з колективом науковців, який він очолює, виношує і реалізує низку науково-

дослідних проєктів. Серед усього різноманіття особистих публікацій М. Поповича помітним явищем були його монографії “Логіка і наукове пізнання” (1971) і, особливо, “Філософські питання семантики” (1975).

У середовищі українських філософів і тих учених із конкретних наук, які творчо працювали над осмисленням проблем, що їх висувала сучасність, діалог відбувався на принциповій основі неупередженості і взаєморозуміння. Що ж до взаємовідносин з публічною владою, то ситуація складалася напружена і загрозлива. Мирослава Володимировича Поповича компартійна влада, м’яко кажучи, не любила і не сприймала оригінальних новаторських досліджень, вважаючи їх небезпечними для комуністичної ідеології та існуючого ладу. Вона пильно стежила за роботою гуманітаріїв і рішуче боролася за “чистоту” марксизму-ленінізму. За свої філософські новації провідні науковці Інституту філософії (до них належав і М. Попович) зазнавали гострих ідеологічних нападів та політичних звинувачень, різних форм переслідувань і тиску.

Трансформаційні процеси, що розгорнулися в Радянському Союзі в другій половині 80-х років, створили нові історичні реалії. Для України вони завершилися здобуттям державної незалежності і створили сприятливі передумови для вільного демократичного розвитку.

З притаманною самовідданістю він занурився в громадсько-політичне життя на цьому переломному етапі української історії. У науковій творчості М. Поповича цього періоду виразно виділяються два блоки проблем: вивчення соціально-політичних процесів, що відбуваються у світі і в нашій державі, а також дослідження історії української філософської думки та національної культури. В цей час, з запізненням щонайменше на 20 років, його обирають членом-кореспондентом (1992) і дійсним членом (академіком) Національної академії наук України (2003).

У циклі публікацій, серед них – “Європа-Україна – праві і ліві” (1996), М. Попович спиняється на суперечливості процесів,

що відбуваються в нашій державі, розглядає український шлях до об'єднаної Європи. При цьому позиціонує себе на боці соціал-демократії в європейському значенні цього слова.

Згодом виходить у світ об'ємна книга М. Поповича “Червоне століття” (2005), що за своїм жанром досить різнобічна. Коротко окреслити і в стислій формі передати зміст цієї фундаментальної праці практично неможливо – її треба просто читати, і читач напевно відчує себе винагородженим. Можна лише сказати, що книга присвячується системному аналізу фатальних для людської цивілізації подій. І все ж таки основну перевагу вчений віддає дослідженням історії української філософії і національної культури.

У 2007 році він видає фундаментальну наукову працю “Тригорій Сковорода: філософія свободи”, в якій, врахувавши нагромаджені суперечливі трактування цього феномена, реалізує модерну реконструкцію світогляду та світорозуміння українського мислителя, бачення ним зовнішнього і внутрішнього світу людини.

Подальші культурологічні пошуки М. Поповича ознаменувалися появою ґрунтовних книжок, що стали помітним явищем у філософській науці. Але найбільший суспільний резонанс мала фундаментальна праця “Нариси історії української культури”, яка витримала два видання (1998, 2001). В 2001 році її було удостоєно Національної премії України імені Тараса Шевченка. У книзі зображується процес розвитку української культури від найдавніших часів до сьогодення на глибокому фоні індоєвропейської та слов'янської міфології. Автор пов'язує українську культурну традицію з індоєвропейськими традиціями в духовній культурі слов'ян. Він висвітлює знакові культурні явища і здобутки епохи Київської Русі, а також – у контексті протистояння Сходу і Заходу, католицьких, православних та османських взаємин у післякиївськоруські часи. Значне місце відводить маловивченим процесам формування української культури в період Ренесансу і Просвітництва, українського бароко, козаччини і

діяльності Братств, за часів литовських і польських впливів. Книга подає великий джерельний матеріал про культуру України в складі Російської імперії, розкриває її суміжний характер у зв'язку з двом полярними культурно-політичними орієнтаціями Росії. Автор послідовно розглядає особливості основних явищ, здобутків і ключових (знакових) постатей української культури, починаючи з початку XIX сторіччя, і обґрунтовує думку про появу у зв'язку з цим нового “культурного ландшафту” України. Книга малює картину культури України в період тоталітаризму, комуністичної диктатури, коли вона (культура) зазнавала то деякого піднесення (“українізація” 20-х років), то занепаду з трагічними наслідками для української інтелігенції, передусім гуманітарної. І все ж таки, як показує автор, вона вистояла як культура повсякденного життя, гуманітарна і науково-технічна культура України.

У 2009 році він подарував шанувальникам української культури ґрунтовне, викладене в популярній формі наукове дослідження “Культура: Ілюстративна енциклопедія України”. У книзі на широкій джерельній базі розкриваються філософська глибина, неповторна самобутність змісту і велика естетична сила української культури в усьому її тематичному і жанровому багатстві.

Вагомий науковий доробок, який вніс Мирослав Попович у філософську науку та споріднені з нею галузі знання, вивів його в коло видатних учених сучасності. Результати його досліджень широко відомі не тільки у вітчизняному інтелектуальному середовищі, а й в середовищі світового наукового співтовариства. Його наукові твори перекладаються іноземними мовами, їх читають у багатьох країнах світу.

Мирослав Володимирович охоче поєднує наукову роботу з науково-організаційною й громадсько-політичною діяльністю. Він є президентом Філософського товариства України, президентом Товариства “Україна-Франція”; систематично виступає в ЗМІ з найпекучіших питань українського

суспільства. Його громадянська позиція завжди об'єктивна і принципова; висловлена ним думка завжди чесна і сприймається з повагою, До неї дослухаються як однодумці, та і його опоненти. Він заслужено вважається моральним авторитетом нації. Своєю громадсько-політичною і публіцистичною діяльністю М. Попович активно сприяє утвердженню демократичних цінностей і традицій у житті нашої держави, становленню та розвитку громадянського суспільства, позитивно впливає на формування конструктивної громадської думки в країні.

Саме він, лицар честі і моралі, благословенний краєм подільським, став одним із ініціаторів групи “Перше грудня” – об'єднання, яке створили відомі українські інтелектуали та громадські діячі у відповідь на звернення трьох християнських українських церков для визначення життєвих орієнтирів нашого сучасного суспільства.

Основні нагороди: Орден “За заслуги” III ст. (1996), орден князя Ярослава Мудрого V ст. (2005), Орден Почесного легіону (2005, Франція).

Список використаних джерел та літератури:

1. Попович Мирослав Володимирович. Бібліогр. покажч. / уклад.: О. Є. Лукашук ; авт. вступ. ст. П. Ф. Йолон. – Київ, 2010. – 32 с. – (Сер.: Вчені Національної академії наук України). – 3 прим. П. Ф. Йолон Лицар істині і моральності // Попович Мирослав Володимирович. Бібліогр. покажч. – (Сер.: Вчені НАН України). – 2-ге вид., доп. – Київ, 2010. – С. 3-12.

2. Сюднюков Ігор. Мирослав Попович: Кожна людина сама робить свою біографію // День. – 2010. – № 199. – 2 листоп.; Українська правда. – 2015. – 31 берез.

В. В. Олійник,
кандидат педагогічних наук, доцент
(м. Хмельницький)

ДІАЛЕКТИЗМ В ЕПІСТОЛЯРНІ І. ФРАНКА: МОВНИЙ АНАЛІЗ ЛИСТІВ ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО

Постать М. Грушевського є відомою сучасним українцям і співвідноситься насамперед з державним відродженням України за часів Української Народної Республіки, Центральною Радою УНР, головою якої він був упродовж 1917–1918 рр. 29 вересня 2016 року виповнилося 150 років від дня народження видатного українського державного, громадсько-політичного діяча, вченого М. Грушевського [1, с. 20].

І. Франко і М. Грушевський – два генія визвольного руху українського народу в добу національного відродження України наприкінці XIX – на початку XX ст. І. Франко вимогливо ставився до праць М. Грушевського як одного з ідеологів українського буржуазного націоналізму й неодноразово дискутував з ним, розглядаючи проблеми політичного життя [3].

І. Сюдюков у статті “Іван Франко та Михайло Грушевський – ескіз порівняльних життєписів” (2003) зазначає, “що існував величезний комплекс проблем, робота над розв’язанням яких з’єднала І. Франка та М. Грушевського на два десятиріччя (1894–1914)” [3]. Автор ці проблеми умовно ділить на дві групи: перша – культурно-освітня і наукова робота у Науковому товаристві імені Т. Шевченка і в “Літературно-науковому віснику”, друга – спільна політична діяльність [3].

Метою публікації є розкрити діалектизм в епістолярію українського письменника І. Франка, зокрема здійснити мовний аналіз листів до М. Грушевського.

Іван Франко був неперевершеним майстром епістолярного жанру. Листи, що збереглися, засвідчують важливу роль письменника у збагаченні літературної мови. Він прагнув розвивати духовну культуру суспільства через мовлення.

В етикет правил входить здатність людини з повагою відноситися до свого співрозмовника, народу, нації.

На мовленнєву сферу письменник дивився через вплив соціально-економічних процесів. Поняття “спосіб ведення розмови”, “манера говорити” він трактував у сув’язі з традиціями народної культури. І. Франко звертав велику увагу на манеру ввічливої розмови [2].

Теоретичні міркування письменника щодо культури мови і мовленнєвого етикету відбилися у його епістолярній спадщині. Його листи багаті змістом, цікаві мовним оформленням. Також характеризуються різноманітною тематикою. Листи мають яскраво виражене літературно-критичне спрямування, насичені громадсько-політичними та загальнокультурними матеріалами. Це були повні тексти, наприклад, листи “До М. С. Грушевського”, “До М. П. Драгоманова,” “До Б. Д. Грінченка” були об’ємні за змістом. В них кореспонденти обмінювалися думками про все, що їх цікавило [2; 4, с. 411, с. 412].

Зауважимо, що в листуванню Івана Франка поширена форма звертання, яка є одним із основних складників комунікативних ситуацій. Звертанням виражається ставлення мовця до співрозмовника, воно може передавати пошану, ласку, докір, зневагу. Різні його форми та умови вживання створюють відтінки певної урочистості.

Науковці Є. Нестеренко, О. Панкратова зазначають, що головними чинниками, які впливають на вибір того чи іншого звертання є зміст листа, соціальний статус комунікантів, їх особисті взаємини. Основу епістолярію звертань Івана Франка становлять:

- слова-титuli: *пан, пані, панна*;
- назви, що вказують на посаду, вчене звання: *редактор, професор*;
- нейтральні, або загальногромадянські назви: *добродій, товариш, друг*” [2].

Розкриємо мовні особливості листів І. Франка до М. Грушевського. У посланнях до М. Грушевського, з яким І. Франко листувався, домінує шанобливе ставлення: *Високоповажаний пане професоре!* [2; 4, с. 30].

В офіційно-діловій кореспонденції письменника компоненти пан/пані функціонують як елементи складених звертань, що засвідчують велику повагу до адресата. Зокрема лексема пан – часто у поєднанні зі звертанням добродій – виступає засобом титулування: *“Високоповажаний пане професоре!, Вельмишановний пане професоре!, Високоповажний добродію пане професоре!”* [2].

І. Франко у листуванні займенники ти, ви у звертаннях до однієї особи вживав з великої літери, засвідчуючи цим власну вихованість, одну з ознак індивідуальної мовленнєвої культури: *“Тому ще раз поновляю свою просьбу не як Ваш бувший товариш, що не раз, крім звичайної громадської служби, віддавав Вам також чисто товариські услуги, але як робітник, якого роботу Ви замовили та пустили в світ і якому Ви тут же й забули заплатити”* [4, с. 412].

Форма прощання в листуванні І. Франка до М. Грушевського представлена діловою і особистою. Також відображено різноманітні побажання, поздоровлення: *“Остаюся з глибоким поважанням. Здоровлю сердечно і низенькі поклони в[исоко]п[оважаний] добродійці. Здоровлю Вас щиро.”* [4, с. 138, с. 139, с. 412].

Дуже часто в листах І. Франка зміст викладено від першої особи, також використовуються займенники і дієслова другої особи: *“Я зразу попросив Ш[ухеви]ча дати мені до справлення рукопис, але він дав мені таку хаотичну макулатуру, що я був би осліп, якби хотів дійти в тій ладу, і просив його дати переписати се начисто”* [4, с. 139].

У листах відображено граматичні особливості діалектизмів: перевага стягненої форми вказівних займенників жіночого роду в родовому та орудному відмінках однини: *тої – тієї* (“Потреба примушує мене тепер звернутися до Вас із *тою*

самою просьбою”); збереження давніх типів відмінювання форм *се, сей, ся, сим, сьому, мойого, отсеї* (“Надіюся, що Ви дістали коректуру *мойого* етнографічного причинка та прочитали накінці мою дописку, в якій я просив Вас прислати мені дещо грошей, щонайменше ті, які належаться мені за Данте”. “Розуміється, що до *мойого* ювілейного збірника не може вийти ні одна моя праця, а до Шевченкового збірника я не знаю, чи встигну написати щось відповідне”. “Щодо інших робіт, то я надіюсь скінчити *сього* тижня передмову до апокрифів”. “Першого аркуша мову я справив трохи в коректі, але *се* страшенна робота, я мушу читати дві коректи”. “В усякім разі швидко *сей* друк не піде”); стягнена форма займенників: *в усякім* – *в усякому* (“В *усякім* разі швидко *сей* друк не піде”. “Правопис *в усякім* разі треба змінити”) [4, с. 411, с. 139, с. 137].

Зазначимо, що багато діалектних слів, уживаних у листах письменника, мають і лексичні ознаки (запозичення із західноєвропейських мов, близьких до літературних форм): *вбгати* – *вмістити*, *причинитися* – *долучитися*, *номер* – *номер*, *услуги* – *послуги*, *приспішення* – *пришвидшення*, *в найближчій будущині* – *у майбутньому*, *заробок* – *заробіток*, *дістати* – *отримати*, *вага* – *цінність* (“Я думаю, що цілу поему можна буде *вбгати* не надто великими шматками в 3 *нумери* “Вісника”, а до коштів відбитки могла би *причинитися* Спілка”. “З Товариства з обіцяних мені ювілейних грошей я не можу тепер і *в найближчій будущині дістати* майже нічого, а мій одинокий *заробок* у “Записках” наслідком *мойого* та Шевченкового ювілею переривається на цілого півроку, тому що виділ ухвалив заповнити дві книжки “Записок” за *сей* рік працями, присланими для моєї ювілейної збірки, а першу книжку за *будущий* рік, а можливо, також дві заповнити працями для ювілейного тому Шевченка”. “*Вагу* та значення того підприємства, може, оціните також і Ви, шановний пане професоре, коли одержите мою книжку, а тим часом я поновляю свою просьбу о *приспішення* висилки належних мені грошей”) [4, с. 137, с. 411, с. 412].

Орфографічними особливостями діалектизмів є: вживання голосного звука на місці давнього *ятя* в іменниках: *виділ – відділ* (“З Товариства з обіцяних мені ювілейних грошей я не можу тепер і в *найближчій* *будущині* *дістати* майже нічого, а мій одинокий *заробок* у “Записках” наслідком мойого та Шевченкового ювілею переривається на цілого півроку, тому що *виділ* ухвалив заповнити дві книжки “Записок” за сей рік працями, присланими для моєї ювілейної збірки, а першу книжку за *будущий* рік, а можливо, також дві заповнити працями для ювілейного тому Шевченка”); чергування голосних *о з е: одно – одне* (“Надто покладаючися на обіцянку шановного пана професора, я позволив собі на *одно* літературне підприємство, яке тепер доходить до кінця і потребує трохи більшої, хоч і не дуже великої суми для його вирівняння”) [4, с. 411, с. 412].

Отже, в епістолярію Івана Франка відображено різні типи діалектизмів, зокрема галицько-буковинський говір. У ході мовного аналізу листів визначено граматичні, лексичні, орфографічні ознаки діалектних слів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Журжа І. Справа Грушевського / І. Журжа. – Голос України. – 2016. – № 185 (6439). – 29 верес. – С. 20.
2. Нестеренко Є. В. Епістолярна спадщина Івана Франка. Структура і функції категорій ввічливості [Електронний ресурс] / Є. В. Нестеренко, О. Л. Панкратова. – Режим доступу: [file:///F:/кр_мова_2016/ Нестеренко Є.htm](file:///F:/кр_мова_2016/Нестеренко%20Є.htm). – Назва з титул. екрану.
3. Сюднюков І. Іван Франко та Михайло Грушевський – ескіз порівняльних життєписів [Електронний ресурс] / І. Сюднюков // День. – 2003. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/ivan-franko-ta-mixajlo-grushevskij.html>. – Назва з титул. екрану.
4. Франко І. Листи до М. С. Грушевського (Львів, 1899 р., 1901 р., 1908 р., 1913 р.) / І. Франко. – Зібрання творів у 50-ти т.

[Листи: Т. 48-50]. – К.: Вид-во “Наукова думка”, 1986. – Т. 50: Листи (1895–1916). – С. 137, С. 138-139, С. 177, С. 351-352, С. 411, С. 412.

Г. С. Олійник,
кандидат технічних наук, доцент
(м. Хмельницький)

МИКОЛА БУРАЧЕК ЯК ВІДОМИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: 1917-1919 РР.

Микола Григорович Бурачек вніс визначний вклад у розвиток вітчизняного образотворчого мистецтва, формування вищої художньої школи, піднесенні національної культури впродовж 1917–1919 років. Поштовхом до цього послужило відкриття Української Академії мистецтв (далі УАМ) у Києві в 1917 році. Одним із засновників академії був Микола Григорович Бурачек [1].

Бурачек Микола Григорович – український живописець, письменник, мистецтвознавець, заслужений діяч мистецтв, педагог, художник, шевченкознавець. Народився український митець на Поділлі 6 березня 1871 року в родині поштового службовця повітової Летичівської (нині Хмельницька область) поштової контори колезького секретаря Григорія Йосиповича Бурачека [2]. Освіту отримував у Кам’янець-Подільській гімназії. Маючи неабиякі акторські здібності, 17 років працював у пересувних театральних трупах, водночас не полишаючи занять живописом. Учився малювання у Київській рисувальній школі М. Мурашка, протягом 1905–1910 рр. навчався в Краківській академії красних мистецтв, де його педагогом був польський пейзажист Я. Станіславський, по закінченні академії впродовж 1910–1912 років удосконалював свої художні навички у Парижі в майстерні А. Матісса та академії Рансона.

Повернувшись на батьківщину, Микола Григорович Бурачек присвятив себе популяризації національної культури, формуванню вітчизняного мистецтва... Він активно займався громадсько-освітньою діяльністю з метою розвитку художньої освіти та мав на меті зробити її доступною широким масам. В 1917 році він разом зі своїми колегами відкриває в Києві Українську академію мистецтв. Думка “заснувати в Києві українську мистецьку академію, поставити, нарешті, справу утворення українського мистецтва на твердий шлях, мати право й можливість вчитися у себе в Україні, а не їздити за наукою по чужих краях”, як писав один з професорів-фундаторів Микола Бурачек, – здавна володіла діями українського мистецтва. В одній з публікацій “Нової ради” (від 24 листопада) [3] мимохіть названо також приватну зустріч 28 липня, на якій Микола Бурачек і Михайло Жук розмовляли про бажаність утворення УАМ з першою леді тодішньої України – Марією Грушевською. Їхня розмова була настільки важлива, що не забувся ні сам факт зустрічі, ні навіть сама її дата. Можна припустити, що після тієї їхньої бесіди, власне, Дм. Антонович, Гр. Павлуцький і Мик. Біляшівський і зустрілися з чільними діячами Центральної Ради – Михайлом Грушевським та Іваном Стешенком, коли справу було погоджено принципово. У “Новій раді” було сказано буквально таке: “В склад комісії ввійшли почасти члени зібрання 28 липня (п.п. Бурачек, Жук і п-ні Грушевська), почасти члени [Українського] Наукового Товариства (Ол. Грушевський, проф. Павлуцький), педагоги (п. [Петро] Холодний), директор музею (п. Біляшевський), авторитетні українські малярі, які відомі своєю педагогічною діяльністю (п.п. В. Кричевський, [Ол.] Мурашко, Ф. Кричевський). Комісія ця і виробила статут й обрала професорів Академії” [4]. “Влітку 1917 р. покійний Ів. Мат. Стешенко, генеральний секретар освіти, дав мені доручення зібрати комісію для заснування в Києві Української Академії Мистецтв. Комісію було зібрано, але працювати регулярно вона почала лише з серпня” – згадував М. Бурачек.

Підросійська Україна не мала вузів, що давали вищу художню освіту і тому саме з академією ініціатори її заснування пов'язували подальший розвиток національного мистецтва. Гадається, що найпереконливіше визначає коло ініціаторів і засновників УАМ історик С. Білокінь: професор Г. Павлуцький, директор київського Міського музею (нині – НХМУ) М. Біляшівський, мистецтвознавець і політик Д. Антонович. Вони зустрілися з головою Української Центральної Ради М. Грушевським, генеральним секретарем освіти І. Стешенком і прийняли позитивне рішення щодо долі академії. Учасником усіх цих подій був і Микола Бурачек. Саме його обрали секретарем комісії, покликаної провести всю підготовчу роботу щодо створення академії: визначити кандидатури майбутніх професорів вузу, виробити статут і підготувати вибори ректора [4].

УАМ – це була перша українська вища мистецька школа. Її відкриття було визначним явищем в історії розвитку вітчизняної художньої освіти, зокрема в історії українського образотворчого мистецтва. В той час у вогні війни загинули великі художні цінності: картини, скульптури, монументи, архітектурні ансамблі. Але разом із тим побачили світ художні твори, що несли на собі відбиток часу. Активно цьому сприяли М. Грушевський – голова Центральної Ради, І. Стешенко – генеральний секретар освіти, М. Біляшівський – директор Київського міського музею, інші визначні політичні діячі, художники, вчені, які взяли участь у відкритті УАМ. 4 листопада Центральна Рада затвердила статут Академії, а 5 грудня 1917 р. відбулось урочисте її відкриття. Видатні українські художники та провідні майстри образотворчого мистецтва: Микола Бурачек, Михайло Бойчук, Михайло Жук, Василь і Федір Кричевські, Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут стали першими викладачами Академії [5].

**Засновники Української академії мистецтв. Листопад 1917 р., Київ.
Сидять (зліва направо): Абрам Маневич, Олександр Мурашко,
Федір Кричевський, Михайло Грушевський, Іван Стешенко,
Микола Бурачек; стоять: Георгій Нарбут, Василь Кричевський,
Михайло Бойчук [2].**

Львівський мистецтвознавець Микола Голубець вважав її утворення як загальнонаціональне досягнення українства: “В 1917 р. повстала в Києві, начебто з нічого – Українська Академія Мистецтв. Несподівано й неждано для ширшого загалу найшлися для неї вчителі, а поміж ними такі величини, як пейзажист М. Бурачек, геніальний графік Ю. Нарбут, європейської міри маляр О. Мурашко, творець нового монументального малярства М. Бойчук, а далі браття Кричевські й цілий ряд інших, про яких відношення до мистецтва, а головне до українського мистецтва, за малими виїмками, не було серед громадянства хочби й приблизного уявлення. Для загалу громадянства, виключаючи втасмнчених, було це об’явлення як одухотворяючий результат української революції. Ми бачили як довкола названих учителів найшлися учні, що теж для загалу несподівано з’явилися не знати звідкіля, скільки їх там не було, то в кожного був уже окремий шлях мистецької освіти і свій ідеал, своя мистецька релігія. Нині більшість з цих учнів це вже закінчені митці, з закріпленням мистецьким світоглядом і з замкненим кругом не тільки мистецьких інтересів, але й знову ж таки учнів та консументів

довкола себе. Це й є той мистецький рух, ця атмосфера, що походить на лавину, що все пориває на своєму шляху. Серед змінених умов суспільного життя й державного устрою, перемінилася не тільки назва Української Академії Мистецтв у Києві на “Художній інститут”, але змінилися в цій установі люди, вчителі й учні, а разом з ними й їхні мистецькі ідеали. Поминаючи ті зовнішньо-формальні переміни, не можна не признати, що тут на ґрунті київської мистецької школи, еволюціонувало саме мистецтво – ширшало в досягненнях і різникувалося в засобах. Згори кинуте клич – примінення мистецтва до вимог життя, і то своєрідно понятого життя тоді, коли всередині установи проходила криза, боротьба утворених чільними представниками школи гуртків, що мов релігійні секти в найкращій вірі й найшляхетніших замірах поборювали себе і нищили взаємно” [5].

В УАМ у 1917 році було засновано майстерні пейзажного живопису під керівництвом Миколи Григоровича Бурачека, їх закрили 1920 року, оскільки в процесі будівництва радянської держави соціальне замовлення на пейзажний жанр було зведено до мінімуму [5]. Сьогодні слід віддати шану М. Бурачеку за педагогічну майстерність і такт, з яким він шанобливо ставився до своїх учнів. Свої знання та безцінний досвід Микола Григорович передавав творчій молоді, він учив її мистецьким тонкошам, учив відчувати красу української природи і цінувати українську землю, відстоювати її національні та культурні надбання. Микола Бурачек писав: “І можливо утворити національне Мистецтво дорогою взаємності сил національної і загальнолюдської культур так, що художник, посідаючи всі технічні й ідейні сторони свого часу, буде користуватися ними для вислову найбільш близького, зрозумілого йому світу. В Україні є багато здорових талантів, яким тільки не стає школи і потрібної гарної техніки. Це дає можливість з певною вірою пророкувати, що через кілька літ буде існувати національне українське мистецтво (так само, як дуже давно існує українська література)” [6].

ВУАМ вдалося зібрати талановиту молодь, переважно селянського походження, якій були відомі й зрозумілі традиції народного мистецтва. Основною метою новоствореної Академії було плекання мистецької школи на ґрунті розвитку традицій національної культури. Здійснення такої актуальної, давно омріяної ідеї, стало справою державної ваги. Із заснуванням УАМ для українських митців з'явилася можливість отримувати вищу освіту на своїй Батьківщині. Тоді було закладено основи формування і розвитку новітньої вітчизняної педагогіки в галузі образотворчого мистецтва. Новий навчальний заклад з невеликим професорським складом, нечисленним контингентом студентів та обмеженою кількістю спеціальних дисциплін (живопис і графіка) певною мірою був подібний до зарубіжних вільних академій. Перші роки його функціонування були вкрай ускладнені: громадянська війна та іноземна інтервенція; відсутність власного постійного приміщення, найнеобхіднішого обладнання. Втім, незважаючи на несприятливі обставини, УАМ виконала одне з головних завдань – започаткувала основи вищої мистецької школи в Україні.

В Академії Микола Бурачек почав здійснювати свою мрію про організацію колективної творчості за зразком цехових об'єднань. Михайло Дерегус, який навчався в М. Бурачека, пригадував, що Бурачек завжди знаходив індивідуальний підхід до своїх учнів і мав з ними стійкий контакт. У свою чергу Михайло Дерегус відзначав: "...Делікатність і чуйне ставлення Миколи Григоровича до молодих, підростаючих художників... Він учив усьому, з чого складається живопис, але нікого не вчив наслідувати його манери, ніколи силою своєї майстерності не давив творчій індивідуальності учня, а, навпаки, розкриваючи її, всіляко намагався скерувати на належний шлях" [6].

Із заснуванням УАМ вперше за всю багатовікову історію вітчизняна художня освіта вийшла на академічний рівень. Замість розрізнених регіональних художніх шкіл було створено єдиний навчальний заклад, що об'єднав у собі основні мистецькі течії країни. Запрошення до викладання художників-педагогів

українського походження, що проживали за кордоном, також стало позитивним чинником у формуванні нової художньої школи. Педагогічна діяльність митців, чії погляди формувалися під впливом закордонних шкіл, сприяла збагаченню вітчизняної художньої педагогіки. Завдяки активній роботі педагогів і студентів протягом всього досліджуваного періоду саме в Академії формувалися і розвивалися основні мистецькі течії і художні угруповання України. На відміну від пізніших часів, коли в силу об'єктивних причин академія стала консервативним навчальним закладом, у перші роки свого існування вона сприяла багатьом новаторським течіям у мистецтві. Доступність художньої освіти широким масам, унаслідок соціально-політичних змін у державі, стала одним із чинників припливу нових творчих кадрів, що не були заангажовані попередньою (дореволюційною) художньою освітою і тому змогли створити принципово нові умови для розвитку художнього процесу. Отже, нові соціальні умови сприяли як залученню до числа студентів осіб із різноманітних соціальних груп, так і викладачів, діяльність яких за часів дореволюційної академічної художньої освіти була просто неможлива. Соціальні зміни кардинально вплинули на роль і місце митця у суспільному житті. Отримавши можливість керувати загальнодержавними культурними процесами, художники намагалися реалізувати власні мистецькі концепції. Прихід до ключових позицій у мистецькому процесі країни багатьох митців-новаторів був позитивним, бо завдяки цьому художня освіта, позбувшись рутинності і консерватизму, стала активним чинником впливу на загальнодержавне культурне життя.

За непідтвердженими даними, збереглася доповідна записка (1919 р.) за підписом М. Бурачека, де відображені складні реалії існування УАМ у 1917–1919 рр. Документ свідчить, що у вузі навчалося 177 студентів. Незважаючи на складні умови навчання, вдалося влаштувати художню виставку між двома семестрами. В загальному ситуація з навчальним процесом була не легкою через те, що не

хвало приміщень для навчання, а в тих приміщеннях, що були, дошкуляли холод і сирість, не вистачало методичних і наочних матеріалів. Професори, згідно з статутом новоствореного закладу, отримали право самостійно приймати до своїх майстерень студентів, створити індивідуальні програми викладання. Для того, щоб запобігти втручання державного апарату в процеси мистецької освіти, Комісія з підготовки статуту УАМ відмінила усі урядові відзначення медалями та грошовими преміями, що були передбачені проектом статуту (така система вже практикувалась на Заході) [7].

У записці про УАМ, складеній М. Бурачеком за більшовицьких часів, виконуючим обов'язки ректора, зазначалося “Добровольча влада лише терпіла цю установу, відмовивши їй давати кошти й запропонувавши пристосувати свою діяльність до старих законів і правил. Рада Академії, зваживши на ці умови, почала робити заходи для заснування Товариства для розповсюдження художньої освіти, оскільки цього вимагали правила 1 липня 1917 р. Але цього наміру не прийшлося здійснювати, бо на поміч Академії прийшло Українське Товариство шкільної освіти, яке взяло на свої кошти утримання Академії і ця поміч була тим єдиним джерелом, що давало Академії можливість продовжити свою справу” [8].

Організаційна структура вузу народжувалася у дискусіях. Зокрема виникала ідея мати президента академії (згодом від цієї посади засновники УАМ вирішили відмовитися на користь “ректора”). Першим кандидатом на цю посаду визначили М. Бурачека. Очевидно художник мав талант не лише живописця, а й організатора. 12 червня 1919 р. М. Бурачек, як секретар ради УАМ, підписав адресований Комісаріатові народної освіти Меморандум УАМ щодо драматичної ситуації, в яку потрапила академія – вуз просто знищували (що й сталося після утвердження у Києві окупаційної більшовицької влади). Микола Бурачек стверджував, що існування у Києві художньої школи мало обмежену мету. На його думку, в інтересах найкращого використання часу з художньої школи треба

забрати загальноосвітні класи і сконцентрувати завдання школи на художній освіті і навчанні мистецтва. Тільки така художня школа буде давати необхідні кадри учнів для Академії. УАМ має бути звільнена від всяких теорій, що відносились до середньої школи, дасть тільки ряд майстерень і тому має бути більш інтенсивною, рухливою. Засновники Академії мали переконання, що вона “має створити свої власні, національні мистецькі традиції”, що будуть залежати від самих митців та від організаційної роботи індивідуальних майстерень. Це мав бути заклад, який надавав освіту наближену до європейської, так як більшість викладачів вчилися свого часу в Європі. Для цього в Академії вивчали технічні засоби навчання і різні техніки передачі національного мистецтва, відчуття національної ідентичності та стилю. М. Бурачек стверджував, що в Україні утворилася нова грань у мистецтві та в сприйнятті художниками навколишнього світу. Прийшло розуміння, що художник може любити тільки свою рідну природу, що він може художньо віддавати тільки те, що сам пізнав, відчув, над чим довгий час проводив свої спостереження. Він відмічав, що природа, як і сама людина, в різних країнах має свої особливості, свій тип, свій склад. А природа України, народний побут і її історичне минуле, на глибоке переконання М. Бурачека, дають невичерпне джерело матеріалу для художника.

Митець виношував ідею завдяки Академії та українських митців утворити справжнє українське мистецтво, український національний стиль, а саме на основі принципів, форм і ідей, вироблених історичним минулим України.

УАМ мала розвивати творчу особистість і застерігати від шаблонності у підходах до мистецького виховання, не “приневолювати духовну вільність художника” [8]. Ці засади і були покладені в основу вироблення статуту академії. Центральна Рада затвердила статут УАМ в середині листопада 1917 р., а через кілька днів, 22 листопада (5 грудня за н.ст.), відбулося ухвалення Закону про Українську Академію мистецтв і того ж самого дня відбулося її офіційне урочисте відкриття.

На честь цієї події професори академії влаштували в її стінах виставку творів мистецтва (Микола Бурачек представив такі твори, як “Пейзаж з хатами”, “Хутір” та ін.) [8].

**Експозиція робіт М. Бурачека
(НАФРФ ІМФЕ НАН України, ф 14-9, од. зб. 662, арк. 56) [3]**

**Експозиція робіт М. Бурачека
(НАФРФ ІМФЕ НАН України, ф 14-9, од. зб. 662, арк. 59) [3]**

За інформацією інтернет-джерел, упродовж 1917–1919 рр. М. Бурачек створив такі полотна: “Дахи Софійського Собору в

Києві” (1917); “Березень” (1917); “На городі Соняшник” (1918), “Морозний ранок” (1919), “Вітер у березні” (1917) (останній твір зберігається в Харківському художньому музеї (інв. №1/2006/121) [9]. За непідтвердженими документальними джерелами в революційні часи М. Бурачек написав такі полотна, як “Каштанова алея. Київ” (1918); “Діти. Плєж” (1918); “Вигляд з балкону “Зимовий етюд” (1918); “В саду” (1918) [9].

У Національному художньому музеї України (м. Київ) зберігається 8 творів Миколи Григоровича (1 – графіка, 7 – живопис), датовані 1917–1919 роками. Зокрема футуристичний пейзаж “Віють Вітри” (до третього номера гумористичного рукописного журналу “Еленс” (1919), (графіка), “Літо” (1918); “Київський Михайлівський собор із півдня” (1919); “Межигір’я” (1918); “Натюрморт” (1918); “Міський пейзаж. Зима” (1917); “Танок” (1918); “Дніпро. Буря” (1918); (живопис) [10]. Картини М. Бурачека і до цього часу вражають теплим ліричним настроєм, соковитістю барв, багатством кольору... Через картини Миколи Григоровича передається загальна життєрадісність сприйняття української природи, активне творче ставлення до життя, саме ці характерні риси він приніс в українське мистецтво. Його по праву можна назвати одним із найвидатніших майстрів українського пейзажу.

Крім педагогічної роботи Микола Григорович Бурачек працював над розвитком національного театру. В період 1917–1919 рр. М. Бурачек брав активну участь у культурному житті Києва. Він був серед засновників товариства “Національний зразковий театр”, входив до Комітету Українського Національного театру, належав до літературно-мистецьких угруповань “Гроно” та “Музагет” [11]. У 1918 р. розпочалася його викладацька діяльність у Київському інституті театрального мистецтва. В цьому ж році він оформив театральну виставу “По дорозі в казку” за мотивами творчості О. Олеся в Києві [10]. Відомий біографіст В. Аблицов у своїй праці “Українська біографістика” відмітив неоціненний вклад учителя українського мистецтва – Миколи Григоровича Бурачека в

розвиток вітчизняного мистецтва та вивчення спадщини Т. Шевченка [12].

М. Бурачек мріяв оформляти спектаклі за п'єсами Т. Шевченка та обдумував, як саме він би це зробив. Микола Бурачек першим створив ескізи декорацій до вистави “Утоплена” за мотивами творів Т. Шевченка (1919). Він ретельно вивчав творчу спадщину Шевченка-художника і відзначав, що талант Шевченка-живописця залишався поза увагою більшості діячів освіти і культури. “Особливо слід підкреслити роль М. Бурачека у відновленні слави Шевченка як художника [12], – згадував один із провідних шевченкознавців Євген Кирилюк. В 1919 р. у журналі “Музагет” Микола Бурачек опублікував фундаментальне дослідження “Мистецтво у Києві”, де йшлося про Т. Шевченка-художника. У цьому дослідженні Бурачек наводить відомості, що “ще до революції тривалий час мало місце недооцінювання значення мистецької спадщини Шевченка. І тільки завдяки заходам Олекси Новицького (1862–1934), Василя Касіяна (1896–1976) та Миколи Григоровича Бурачека спадщина Шевченка-художника здобула належну історичну оцінку, видана в п'яти томах академічного видання, досліджується багатьма мистецтвознавцями. І першим із перших серед них був Микола Бурачек”. “Серед багатьох сучасних знавців творчості великого художника Тараса Шевченка ім'я Миколи Григоровича Бурачека займає особливе місце, – писав професор В. Касіян [13]. Він один із перших українських радянських художників і працівників мистецтва взагалі мав можливість докладно ознайомитися з малярством і графікою нашого великого народного поета і художника... Завдяки його авторитетним порадам вперше вдалося розставити зібрану малярську і графічну спадщину Шевченка в хронологічному порядку, відповідно до основних періодів життя і творчості поета. Ця робота була основою, на якій розгорталася пізніше нова експозиція в галереї картин Т. Шевченка в Харкові та виставок у Києві й Каневі. Глибока ерудиція в області шевченкознавства, щира відданість справі правдивого

висвітлювання творчості Шевченка та спостережливе око й почуття майстра-живописця є запорукою того, що наше шевченкознавство і наше малярство збагатяться новими цінними творами, що вийдуть з-під пера і пензля нашого віляра”. Микола Григорович добре знав і популяризував мистецьку спадщину великого художника”. Саме М. Бурачек вперше представив картини Т. Шевченка. Постійна участь у дослідницькій діяльності щодо вивчення спадщини Т. Шевченка знаходила своє відображення у літературно-публіцистичній творчості М. Бурачека. Першими його публікаціями були статті “Шевченко як художник”, “Яким же буде пам’ятник на могилі Шевченка?”, “Про портрети Т. Г. Шевченка”, “Малюнки Шевченка”. Багато років митець вивчав серію графічних творів Т. Шевченка “Притча про блудного сина” – протест проти атмосфери гніту та приниження людини в умовах самодержавної Росії. Розуміння світогляду Т. Шевченка М. Бурачеком актуальне і в наш час: “Недаром он, разоблачая историю завоеваний царизма как историю насилий и грабежа, мужественно отстаивал свободу Польши и угнетенных народов Кавказа; недаром он неустанно бичевал у смирителей, палачей, вешателей и холопов русского самодержавия, призывал совместными усилиями угнетенных народов одолеть своих общин угнетателей” [13]. Високо оцінював М. Бурачек літературну та мистецьку спадщину Т. Шевченка. Згодом М. Бурачек поглибив своє розуміння ролі та місця Т. Шевченка в історії національної культури. Він називав його першим українським пейзажистом, першим митцем, який навечно потрапив у полон кількох муз.

Миколу Бурачека називають піонером вітчизняного шевченкознавства, тому що саме він почав досліджувати творчу художню спадщину автора “Кобзаря” ще тоді, коли вітчизняна громадськість сприймала Тараса Шевченка передусім як поета, і потрібна була багаторічна невтомна праця, щоб знайти вагомі аргументи для того, щоб поставити знак рівності між двома талантами Поета і Художника. Відомий у Києві

мистецтвознавець Д. Горбачов у своїх публікаціях і нині закидає М. Бурачекові, що той не сприймав псевдо новаторство О. Екстер та О. Богомазова. Натомість, М. Бурачек, який сам після Краківської академії мистецтв удосконалював майстерність у Парижі та віддавав належне досягненням імпресіоністів, іронізував над механічним перенесенням на український ґрунт нових ідей зарубіжного мистецтва, чим грішили та грішать молоді художники. На переконання М. Бурачека, мистецтво кожного народу повинно бути насамперед самобутнім, відповідати національним духовним інтересам. “...маємо свої Бердслеїв, підМатісків, гогенят...” – писав М. Бурачек в огляді “Мистецтво у Києві” у газеті “Думки і факти” (1919), тому “Київ – центр України – немає свого мистецтва. Він – еклектик у штуці, “складочное место” для картин усяких напрямків, шкіл, національностей ... Сумна це історія. Художники, яким сам Господь Бог запропонував бути вільними, як вітер степу, непокірливими, як хвиля морська, художники шукають кому б вклонитися, якого б собі сотворити ідола, аби облизувати його руки, малювати радість й горе і при цій okazji покористуватися від променів його слави. Бо тільки власні щирість та безпосередність – ключі до світлого храму мистецтва” [13].

Микола Григорович Бурачек увійшов в історію як видатна постать української історії, талановитий митець європейського та світового рівня, великий патріот своєї батьківщини. Нам є в кого повчитися і є кому віддати дань поваги за те, що він присвятив своє життя утвердженню самобутньої національної культури, української державності, підвищенню національної свідомості, збагаченню вітчизняної мистецької спадщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Павловський В. Українська державна Академія мистецтв // Нотатки з мистецтва / Вадим Павловський. – Філадельфія, 1968. – Ч. 7. – С. 49.

2. Бурачек М. Г. Моє життя [Електронний ресурс] / М. Г. Бурачек [вступ. ст. “Моє життя” М. Бурачек ; ред. Гр. Портнов]. – К. : Мистецтво, 1937. – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/object.html?id=589>. – Назва з титул. екрану.

3. Нова рада. – 1917. – 24 листоп. – № 193. – С. 2.

4. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Т. 1. – С. 520.

5. Білокінь Сергій. Початки української державної академії мистецтв [Електронний ресурс] / С. Білокінь // Довідник з історії України: у 3-х т. – Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/dovidnuk.htm>. – Назва з титул. екрану.

6. Павловський В. Українська державна Академія мистецтв / Вадим Павловський // Нові дні. – 1957. – Ч. 95. – С. 22-27.

7. Статут Української Академії мистецтв.

8. Бурачек М. Г. Докладна записка про Українську Академію Мистецтв. – арк. 63.

9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

10. Бурачек М. Г. Футуристичний пейзаж. Живопис // Національний художній музей України (м. Київ). – 1919 – Інв № РРС- 15501, Інв № ЖС-1733, Інв № ЖС-1218, Інв № ЖС-504, Інв № ЖС-507, Інв № ЖС-784, Інв № ЖС-787, Інв № ЖС-1219.

11. Мистецтво у Києві. Думки і факти [Текст] / М. Бурачек // Музагет: Місячник літ-ри і мистецтв. – 1919. – № 1-3.

12. Абліцов В. Г. Микола Бурачек – зачинатель мистецької шевченкіани [Електронний ресурс] / В. Г. Абліцов // Українська біографістика. – 2014. – Вип. 11. – С. 102-117. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2014_11_9. – Назва з титул. екрану.

13. Касіян В. Знавець образотворчої спадщини Шевченка [Текст] / В. Касіян // Образотворче мистецтво. – 1941. – № 3. – С. 21-22.

М. П. Олійник,
доктор історичних наук, професор
(м. Хмельницький)

ПІДПІЛЬНА БОРОТЬБА НА ПОДІЛЛІ В 20-Х РОКАХ XX СТ.

Однією з малодосліджених сторінок боротьби українського народу за незалежність є підпільна боротьба на Поділлі в роки непу. В працях К. Завальнюка [1-3], Д. Красносілецького [4-5] В. Савченка [6], Я. Сторожука [7] та інших переважно аналізується повстанський рух початку 20-х років XX ст. Тоді як зазначена проблема розглядається побіжно.

Метою статті є, спираючись на досягнення історіографії та матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, комплексно проаналізувати форми і методи підпільної боротьби в краї в 1921–1928 рр.

Захоплення влади більшовиками на Поділлі супроводжувалося насадженням ревкомів і свавіллям чекістів; встановленням продроскладки та створенням комнезамів; репресіями проти української освіти, культури, зокрема “Просвіти”... У відповідь подоляни вже в лютому розпочали масову повстанську боротьбу. Паралельно з діяльністю повстанських загонів у краї організовувалося антирадянське підпілля. Так, у травні 1921 р. чекісти викрили у Вінниці підпільну організацію “петлюрівського напрямку”. Її керівниками були відповідальні працівники, члени КП(б)У: голови Вінницького й Жмеринського повітревкомів І. Петруня та А. Левчинський, завідувач інформаційно-інструкторського підвідділу відділу управління Подгубревкому Г. Шаулко, член Кам'янецького ПВК Г. Радченко та інші. Для організації повстання воєнком м. Гайсина Силицький мав організувати територіальний полк. Загалом було арештовано 93 активних і

67 пасивних учасників організації [8, арк. 73; 9, арк. 88]. Зазначимо, що в цей же час в Ольгопільському повіті активно діяло єврейське підпілля під проводом Поалей-Цион. Проте, на відміну від українського, яке боролось за повалення влади більшовиків і відновлення незалежності України, воно намагалось уникати політики й закликала лише до виїзду в Палестину [10, арк. 74].

У вересні-жовтні 1921 р. було викрито низку підпільних організацій по всьому Поділлі. Зокрема, в Кам'янці-Подільському – організацію зі 151 члена. Її керівником був син священика з Пудловць Вертянов на псевдо “Сашка”. Видала організацію її секретар Марія Назаренко, секретна співробітниця (сексот) особливого відділу. Чекісти арештували 60 осіб, 40 з яких зізналися та захопили командира летючого повстанського загону Петрушенка, він же Дем'яненко, з яким тримали зв'язок підпільники. Також були арештовані організатори підпілля в Кульчійській і Баговицькій волостях, зокрема воєнком Баговицької волості Бахотик. Учасниками організації були “переважно студенти, вчителі та куркулі”. В підпільників вилучили 10 гранат, 8 гвинтівок, ящик з патронами, 8 піроксилінових шашок. На думку чекістів, це свідчило про підготовку до повстання. За даними агентури, його “планували по всьому повіту числа 15-17 жовтня” [11, арк. 3].

За даними секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 25 жовтня 1921 р. агентам Надзвичайної Комісії (НК) вдалося викрити зв'язане між собою підпілля в Проскуріві та Сатанові. Проскурівська організація, керівник Петько, нараховувала 400 членів. До неї входили українські патріоти “з місцевої міліції та гарнізону при 15 кулеметах”. Як показало слідство, підпільники мали зв'язок з Літином, Летичевим, штабом Тютюника за кордоном і “планували 300 козаками під червоним прапором перейти кордон з Польщею, щоб дати привід польсько-перлюрівським військам перейти радянський кордон”. Сатанівською організацією керував Туз. Через Верхову та Марковського він мав зв'язок із закордоном. Загалом у

слідчій справі цих організацій було арештовано 150 осіб [11, арк. 3].

Тоді ж у Жмеринці було викрито організацію залізничників під керівництвом Гуранда, Карпінського, Діденка, Дубовика, Ісаєвського. Вона через Проскурів і Волочиск мала зв'язок із закордоном. Після швидкого слідства трибунал засудив 12 підпільників до розстрілу. Найбільша ж організація була викрита в Крижополі. Керував нею вчитель Дібров. Навколо нього “під виглядом бойскаутів” об'єдналася молодь. Підпільники збирали зброю, підтримували зв'язок з Бірзульською організацією (містечко Бірзул, з 1935 р. – Котовськ, з 2016 р. – Подільськ). У слідчій справі арештували 126 осіб [11, арк. 3].

Розгром повстанських загонів на Поділлі восени 1922 р. негативно позначився на долі підпільних організацій. У умовах перенасичення краю військами та агентурою спецслужб частина з них або була розгромлена, або пішла в глибоке підпілля чи припинила діяльність.

Зазначимо, що з метою своєчасного виявлення антирадянських проявів у другій половині 1923 р. окривділи ДПУ активізували роботу з обліку “петлюрівських елементів і амністованих бандитів”. Більшу увагу почали звертати на “розробку дрібних справ петлюрівського характеру”. Зокрема, під час активізації релігійного руху восени 1923 р. – в пору “епідемії чудес” – було розкрито у Вінниці групу під проводом П. Петрова, яка поширювала серед паломників брошури та відозви із закликами до повалення радянської влади, звинуваченнями євреїв у “обмані православного народу свободою в 1917 р.”. Було також виявлено, що серед осіб, “наповнених ідеями УНР”, досить значна кількість “не українців за національністю”. Але найбільше їхнє здивування викликало те, що місцеві торговці та спекулянти чомусь з повагою ставляться до “епохи розквіту петлюрівщини” та через свої магазини поширюють антирадянські чутки [259, арк. 9-10]. Демонстрацією цього стало виявлення в липні 1924 р.

активізації сіоністської організації у Вінницькій окрузі. Її керівники налагодили розповсюдження відозв і листівок, видання в Літині газети. В ході масштабних арештів ДПУ затримало 64 особи. Після проведених арештів ДПУ доповіло про припинення активної діяльності сіоністської організації [12, арк. 11 а].

Голод 1925–1926 рр. на Поділлі та недостатня робота органів влади з подолання його наслідків спровокували активізацію антирадянської боротьби в краї. Знову з'явилися повстанські загони, як у Кам'янецькій окрузі, де восени 1926 р. діяв загін Овчарука з 14 осіб [13, с. 452]. Масовими стали підпали сільських рад. Так, у Могилівській окрузі впродовж 1926 р. селяни спалили 78 сільрад [282, арк. 90]. Одним з проявів боротьби стало поширення антирадянських листівок, як от у січні 1927 р. на Бершадському цукрозаводі Тульчинської округи. Окружне відділення ДПУ арештувало її автора – комсомольця Герасименка, який служив у конторі цукрозаводу. Зазначимо, що Герасименко хоч і зізнався в складанні листівки, але спільників не назвав 14, арк. 21 зв.].

Упродовж 1927–1928 рр. було проведено низку агентурних розробок. Зокрема, в рамках розробок “Гніздо”, “Бар” і “Клієнти” з допомогою сексотів “Новий”, “Фомін”, “Лютий” та інших були виявлені та знешкоджені “антирадянські угруповання правої української інтелігенції” в м. Бар Могилівської округи, м. Оринин і Лянцкорунь Кам'янецької округи. Їхніми членами зазвичай були відповідальні співробітники радянських і господарських організацій, які або в минулому мали стосунок до структур УНР, або були запідозрені у зв'язках із закордоном чи навіть у зберіганні газет часів УНР. Їх звинувачували у націоналістичній контрреволюційній пропаганді, поширенні антирадянських чуток і просуванні своїх ідейних спільників [15, арк. 62; 16, арк. 26 зв.-27; 17, арк. 115, 275-276; 18, арк. 7 зв.-8].

Активізацію “правої української контрреволюційної громадськості” ДПУ пояснювало погіршенням міжнародного

становища, економічними і політичними труднощами всередині країни, активізацією закордонних центрів контрреволюції [13, с. 814-816].

Особливо пильно чекісти шукали ворогів серед учнівської молоді. І знаходили. Так, матеріали агентурних розробок “Барометр” і “Демократи” свідчать про викриття в цей же час “шовіністичного угруповання молоді” в Чоботарській профтехшколі Тульчинської округи та “української національної організації молоді” в Іллінецькій профтехшколі Вінницької округи. Ще одну “підпільну організацію української контрреволюційної молоді” у вересні 1928 р. виявила агентура 22-го Волочиського прикордонного загону військ ДПУ в Юринській українській семирічці Проскурівської округи. Їхніх учасників звинувачували в зберіганні ключа Морзе, саморобних печаток “УНР”, закликах до відновлення незалежної України як демократичної парламентарної республіки, антисемітських закликах на кшталт “Геть жидівське засилля на Україні”, “Геть жидів у Палестину і кацапів на Псковщину”. Характерно, що після проведення слідства справи на юних підпільників до суду зазвичай не передавали, а направляли звинувачених “в реформаторіум як неповнолітніх” [16, арк. 193-194 зв.; 19, арк. 132-133 зв.; 20, арк. 25-26 зв.; 21, арк. 16-16 зв.].

Підсумовуючи повідомлення про створення підпільних організацій, секретний відділ ОДПУ СРСР у доповіді для вищого партійно-радянського керівництва “Антирадянський рух на селі” в жовтні 1928 р. констатував погравлення в Україні загалом і на Поділлі зокрема “петлюрівщини, що прагне створити плацдарм майбутнього походу імперіалізму на СРСР”. Наголошувалося, що за підтримки польського уряду та приваблюючи маси “шовіністичними і антисемітськими гаслами щодо відродження “самостійної УН Республіки”, вона прагне поєднати розрізнені антирадянські організації на селі й серед дрібної буржуазії міста під єдиним національним прапором для загальної боротьби з радянською владою. Підкреслювалося, що

більшість нових організацій мала повстанський характер і організовувалася учнівською молоддю та національною інтелігенцією. Особливо непокоїли чекістів їхні спроби проникнути в Червону Армію та втягнути червоноармійців у боротьбу. Як приклад такої небезпеки, наводився факт розкриття у Вінницькій окрузі повстанської групи на чолі з колишніми амністованими петлюрівськими офіцерами. Її метою було звільнити Україну та відновити Українську народну республіку. Задля досягнення мети організація прагнула поповнити свої ряди невдоволеними хлібозаготівлями селянами-перемінниками [тобто приписаними до 288 територіального полку]. Зброю для майбутнього повстання передбачалася добути за допомогою однодумців у полку та шляхом нальоту на полковий склад [13, с. 814]. Зазначимо, що інших документів, які б підтверджували існування такої організації, автору виявити не вдалося.

Отже, важливою складовою антирадянської боротьби в 1921–1922 рр. було патріотичне антирадянське підпілля. Його члени проводили агітаційну роботу, збирали зброю та готувалися до повстання. На відміну від нього, антирадянські підпільні групи та організації, розкриті органами ДПУ в 1927–1928 рр., були нейтралізовані на етапі їхнього формування й до активної діяльності не встигли перейти. Разом з тим, на нашу думку, значна частина підпільних організацій цього періоду були результатом фантазії чекістів і зведенням рахунків сексотів чи просто невдоволених осіб із більш заможними та успішними односельцями.

Список використаних джерел та літератури:

1. Завальнюк К. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк – Вінниця : ДП “Державна картографічна фабрика”, 2008. – 248 с.
2. Завальнюк К. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917–1925 рр. / К. Завальнюк, С. Борсуковський – Вінниця : Книга-Вега, 2009. – 228 с.

3. Завальнюк К. В. Подільський отаман “Хмара” (С. В. Харченко) (1886–1924) / К. В. Завальнюк // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП – Кам’янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2014. – Вип. VIII. – С. 200-211.

4. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках: монографія / Д. П. Красносілецький – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 276 с., іл., табл.

5. Красносілецький Д. П. Життєвий шлях і політична діяльність Я. В. Гальчевського (1894–1943): монографія / Д. П. Красносілецький – Хмельницький: ХНУ, 2014. – 110 с.

6. Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну / В. А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.

7. Сторожук Я. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. / Я. Сторожук – Літин: НВФ “Синтез”, 2006. – 114 с.

8. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 435.

9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1758.

10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.Р. 925, оп. 5, спр. 65.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 2, спр. 364.

12. ДАВО, ф.П. 1, оп. 1, спр. 45.

13. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923-1929 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 1168 с.

14. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф.П. 13, п. 1, спр. 370. – Т. 1.

15. ГДА СБУ, ф.П. 13, п. 1, спр. 370. – Т. 2.

16. ГДА СБУ, ф.П. 13, п. 1, спр. 370. – Т. 3.

17. ГДА СБУ, ф.П. 13, п. 1, спр. 370. – Т. 5.

18. ГДА СБУ, ф.П. 13, п. 1, спр. 370. – Т. 6.

19. ГДА СБУ, ф.П. 13, п. 1, спр. 370. – Т. 7.

20. ГДА СБУ, ф.П. 13, п. 1, спр. 370. – Т. 8.

21. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф.П. 301, оп. 1, спр. 153.

В. О. Парандій,

*кандидат історичних наук, доцент
(м. Хмельницький)*

ПЕТРО ЄРОШЕВИЧ – ГЕНЕРАЛ-ПОРУЧНИК АРМІЇ УНР

У статті розкрито основні віхи життя та професійної діяльності Петра Костянтиновича Єрошевича. Дослідження розкривається в контексті національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Прослідковується професійна кар'єра Єрошевича в час нестабільної політичної ситуації в Україні.

Ключові слова: українська армія, командир полку, армійський корпус, Північна дивізія, переворот, Гетьманат, Директорія, більшовики.

Багато в історії нашої держави малодосліджених сторінок, одна з них викликає особливе зацікавлення. Йдеться про конкретних військових діячів українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Вивчення цієї сторінки історії варто розглядати не лише з позиції певного внеску у заповнення існуючої прогалини, але й з точки зору необхідності створення цілісної концепції бачення та дослідження історичного шляху українського війська в усі періоди його існування.

Важливість та актуальність даного дослідження пояснюється ще й тим, що як позитивний, так і негативний досвід діяльності національного війська, аналіз його діяльності на різних історичних етапах можуть стати в пригоді й сьогодні – у нових умовах існування незалежної держави.

Слід підкреслити, що національна військова тематика аж до початку 90-х рр. була об'єктом дослідження українських істориків лише на еміграції. Ще в 20–30 рр. були організовані спеціальні наукові установи, які працювали над її розробкою, видавали окремі монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово-історичні журнали. Найбільша заслуга в розробці проблем української військової історії належить Українському військово-історичному товариству, навколо якого гуртувалася значна кількість ветеранів колишньої Армії УНР. Їх стараннями в Каліші (Польща) з 1925 по 1939 рр. виходив збірник “За державність. Матеріали до історії Війська Українського”. На його сторінках друкувалися документи, наукові розвідки і мемуарна література [1].

У міжвоєнний час побачило світ чимало й інших військово-літературних журналів. Їх видавали інтерновані вояки колишньої Армії УНР, ветерани визвольних змагань. Вони публікували переважно літературні праці військової тематики та мемуари [2].

Для відтворення правдивої картини процесів українського державотворення в XX ст. необхідно було видати нові праці з історії України та краєзнавства, відшукати й оприлюднити документи часів Української Центральної ради, Гетьманату, Директорії УНР, ЗУНР [3].

В останній час в Україні прослідковується позитивна тенденція опублікування мемуарних творів та історичних праць учасників національно-визвольних змагань, що дає можливість дослідникам створити об'єктивну картину подій тих часів, зокрема, висвітлити діяльність конкретних діячів визвольних змагань [4].

Окремо слід згадати науковий доробок польських учених-істориків З. Карпуся, В. Резмера, Я.-Я. Бруського [5], О. Вішки, А. Пеплонського [6] та інших, які досліджують діяльність уенерівської еміграції на теринах Польщі під час перебування в таборах інтернованих та у міжвоєнний період.

Талановитий організатор і щирий український патріот, що завжди дбав про своїх підлеглих, – таким у пам'яті багатьох старшин УНР залишився Петро Єрошевич.

Народився Петро Костянтинович Єрошевич 4 липня 1870 року, ймовірно, на Полтавщині. У 1888 році закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, після якого вступив до 3-го Олександрівського піхотного училища. Але юнака приваблювала артилерійська служба, а тому після закінчення Олександрівського училища Єрошевич перейшов, склавши академізницю, на 3-й курс Михайлівського гарматного училища, з якого у 1891 році потрапив підпоручником до 5-ї резервної артилерійської бригади. У цій бригаді Петро Єрошевич не затримався, оскільки вже у 1896 році був зарахований на 1-й курс академії Генерального штабу. Петро Костянтинович любив учитись, отож Цілком закономірно, що він склав випускні іспити за 1-м розрядом у 1898 році.

І знову військова служба... Але на цей раз наказ вищої влади заніс П. Єрошевича на Далекий Схід – до Штабу Приамурського воєнного округу, де молодий капітан деякий час працював старшиною для доручень. Як представник від військового округу, Петро Єрошевич брав участь у маловідомому Китайському поході 1900–1901 років. Російська імперія, відіславши до Китаю свої експедиційні війська, спільно з іншими великими капіталістичними країнами намагалася придушити могутнє повстання у країні. За цей похід Петро Костянтинович отримав перші свої нагороди – відзнаки Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами та биндою й Святої Анни 3-го ступеня з мечами та биндою.

У 1902–1903 роках Петро Єрошевич опинився у Туркестані, де відбув ценз командування ротою у 4-му Туркестанському стрілецькому батальйоні. Звідти П. Єрошевича, що мав уже ранг підполковника, було відряджено на посаду штаб-офіцера для доручень 2-го Сибірського армійського корпусу. Саме з цим корпусом підполковник вирушив на другу свою війну – Російсько-японську. У боях з японською армією Петро Костянтинівич обіймав посаду начальника штабу 79-ї дивізії та деякий час командував батальйоном 50-го Білостоцького полку. За цю війну Єрошевич дістав відзнаки Святого Станіслава 3 ступеня з мечами, Святої Анни 2-го ступеня з мечами й Святого Володимира 4-го ступеня з мечами та биндою.

З 1906 року Петра Єрошевича було переведено працювати в Європейську частину імперії. Зокрема, до 1909 року він очолював штаб 17-ї дивізії, що стояла у Холмі, потім служив у 48-й піхотній резервній бригаді, а з 1910 по 1912 роки був начальником штабу 43-ї дивізії, що дислокувалася у Вільно [7].

Першу світову війну Петро Костянтинівич Єрошевич зустрів у Польщі на посаді командира 4-го стрілецького полку, на чолі якого і вирушив на фронт [8]. 28 грудня 1914 року Єрошевича було підвищено до рангу, генерал-майора, а вже 8 лютого 1915 року призначено начальником штабу 6-го Сибірського армійського корпусу, що боровся з німцями на Західному фронті [9]. Серед сибіряків генерал знаходився аж до кінця 1916 року, після чого дістав завдання очолити 12-ту піхотну дивізію, що вела боротьбу проти австро-угорських військ під Чернівцями, надаючи допомогу Румунській армії. Після Російської революції генерала Єрошевича було призначено на посаду командира XI армійського корпусу, куди входила і його дивізія, яку він не здав, залишаючись її командиром також. З розкладом старої російської армії почав розкладатись і корпус Петра Єрошевича. Щоб запобігти тому розкладу та врятувати хоча б частину підрозділів, генерал наприкінці 1917 року наказав усім українцям корпусу з'явитись

до 12-ї дивізії, з якої було переведено вояків інших національностей. Таким чином було українізовано цілу дивізію. У лютому 1918 року, коли від старої армії майже нічого не залишилось, Петро Єрошевич вирішив зі своєю дивізією рушити на демобілізацію до Кам'янця-Подільського – старого місця її дислокації. Передавши румунській жандармерії позиції на фронті, генерал через Хотин повів своїх вояків до Кам'янця. По дорозі та у самому місті військам Єрошевича довелося вступати у сутички з більшовиками. Згодом, згідно з положенням щодо армії в 4-му універсалі Центральної Ради, генерал демобілізував дивізію, залишивши в ній лише старшинські та підстаршинські кадри [10].

У березні 1918 року Петро Єрошевич дістав призначення на посаду командира 2-го Подільського кадрового корпусу, який мусив складатись з кадрів його дивізії, 3-ї стрілецької та 12-ї кінної [11]. Останні дві дивізії були надзвичайно пошарпані, і генералу довелося попрацювати над їх особовим складом та станом. З часом, згідно з наказом, всі ці дивізії були перейменовані на 3-тю, 4-ту піші та 2-гу кінну кадрові дивізії. Корпус Єрошевича розташовувався у межах Подільської губернії з центром у Вінниці, де генерал став повним господарем. З проголошенням П. Скоропадського гетьманом П. Єрошевич був запрошений до Києва, де було підтверджено всі його права на посаду командира корпусу. Почалася напружена та гарячкова праця над творенням української армії. Вже у червні Петро Єрошевич був готовий розгорнути свій корпус до нормального складу, однак на перешкоді цьому стояло німецьке командування і справу довелося відкласти на необмежений термін.

Коли розпочалося протигетьманське повстання, генерал Петро Єрошевич без вагань вирішив оголосити себе прихильником Директорії і 18 листопада наказав своїм частинам захопити владу у всій Подільській губернії. П. Єрошевича вже давно дратувало становище в Україні: і те, що німці окрім харчів вивозили велику кількість родючої землі, і те, що на

багатьох гетьманських посадах опинилися люди, ворожі до національної ідеї. Одразу генерал надіслав під Київ повстанцям значні поповнення і почав регулярно постачати їх хлібом та харчами. Згодом до Єрошевича прибули члени Директорії, яких він радо прийняв. А гетьман тим часом перебував у Києві. Генерал вимушений був відправити під столицю величезну кількість зброї та технічного обладнання, чим значно зменшив силу свого полку, який в той час почав розгортатись до норм складу. Через це П. Єрошевич наказав роззброїти німецькі й австрійські залоги в Подільській губернії та вислати їх за межі України. Військам генерала це вдалося чудово і таким чином все Поділля у грудні 1918 року було повністю очищено від німців.

Раптом проявили себе і хиби протигетьманського повстання. Наїхала купа отаманів та з'явилася контррозвідка, що фактично дискредитувала Директорію. Єрошевич розпочав з цим боротися та невдовзі потрапив до вінницької в'язниці. Але невдовзі генерала було звільнено з новим призначенням на посаду командуючого Волинського кадрового корпусу зі штабом у Жмеринці. В той час, у січні 1919 року, майже всі підрозділи корпусу знаходились на різних ділянках фронту, П. Єрошевич вимушений був виконував інспекторські функції, а не командувати військом. Більшість полків Єрошевича перейшли з стратегічних міркувань під командування отамана Беня, що обороняв Житомир. Цей отаман, колишній підлеглий австрійської армії, був нездатний керувати військом, але С. Петлюра на це дивився крізь пальці, тому що той був його довіреною особою. Петро Єрошевич намагався допомогти Беню обороняти Житомир, але той відмовлявся від всілякої допомоги. Результатом цього стало захоплення Житомира Червоною армією наприкінці березня 1919 року. Після цього Єрошевич виїхав разом зі штабом неіснуючого полку до Рівного, де його було призначено командиром IX дієвого корпусу. І знов це призначення стало для Єрошевича невдалим. У цей корпус фактично входила тільки 17-та дивізія, і якщо б Петро Костянтинович Єрошевич почав давати свої вказівки, то в

дивізії б склалося двовладдя, де командували б і командир полку і командир корпусу. Інші ж підрозділи корпусу знаходилися в тилу на переформуванні. П. Єрошевич вирішив, що краще виїхати до тих частин та вплинути їх реорганізацію, а не заважати командирові корпусу [12].

Цікаву характеристику дав Єрошевичу командир 17-ї дивізії А. Пузицький: “Генерал Єрошевич старшина генерального штабу людина з великим досвідом ... скоро і добре орієнтувався в становищу на фронті” [13]. Гарно про нього відзивався й командуючий Північною групою В. Оскілко: “Що стосується особи генерала Єрошевича, то окрім похвали нічого не приходилося йому висловлювати. Цей старий генерал генерального штабу в боях був правдивим повадирем, мужній і спокійний в самих тяжких моментах і невдачах” [14]. У Рівному 29 квітня 1919 року Єрошевич провів переворот командуючого Північною групою Оскілка, якому він підпорядковувався. Генерал вимушений був зробити вигляд, що підтримує Оскілка, однак того ж дня вжив усіх заходів для припинення перевороту, який незабаром було ліквідовано. Наймолодшим за рангом у Північній групі залишився Єрошевич, однак на посаду командира групи було призначено іншого старшину, що не був у змозі зорієнтуватися у стратегічних обставинах. Це призвело до так званої Рівенської катастрофи, що відбулася у 1919 році водночас з Луцькою. Поляки та більшовики з обох боків прорвали фронт і поступово знищували найсильнішу у всій українській армії Північну допоміжну Холмську групи. Рештки війська відступали, цього разу Єрошевич був вимушений самочинно взяти командування ними на себе. Згодом він реорганізував їх у Північну дивізію Волинської групи, на чолі якої Єрошевич керував боями на два фронти з поляками та червоними. Упродовж декількох місяців генерал керував дивізією, проявивши себе у боях під Кременцем. У серпні Північну дивізію було перекинуто на Південь, на допомогу іншим підрозділам армії, де вона вела низку кривавих боїв з Одеською червоноармійською групою Якіра, що проривалася на

північ, щоб об'єднатися з своїми військами. Восени того ж року П. Єрошевич на чолі дивізії брав участь у боях з білогвардійськими військами А. Денікіна на південному напрямкові. На початку листопада штаб дивізії опинився у Могильові під прикриттям невеличкого загону одного з отаманів. Загін цей при наближенні до міста білогвардійців відступив до Могильова, не попередивши про це штаб Північної дивізії, який раптово опинився в полоні. При цьому від білих чеченців постраждав П. Єрошевич, якому було перебито м'язи руки, розбито спину та бік. Через кілька днів генерала як військовополоненого у товарному вагоні відправили до Одеси, де він перебував аж до початку 1920 року [15]. Згодом Єрошевич утік від білогвардійців та повернувся до армії УНР.

Після цього Петра Єрошевича було призначено віце-міністром військових справ, однак ця посада була швидше для політиків, а не військових, яким генерал ніколи не був. Тому в 1920 році він перейшов на посаду головного інспектора української армії, виконувати функції організатора. Деякий час Петро Костянтинович виконував ще і функції головного інтенданта. Після переходу війська УНР на польську територію підвищений до рангу генерал-поручника Петро Єрошевич мешкав спочатку на Волині, а потім опинився у Польщі. Тут він написав цікаві спогади, де привертає на себе увагу неординарна оцінка Оскілковського перевороту 1919 року.

Дожив старий генерал до 1945 року, продовжуючи перебувати у Польщі. Йому вже було 75 років, і він ніяк не думав, що його персону може зацікавити НКВС. Однак судилася йому доля інша. Він, як і українські генерали О. Греків, В. Сінклер та В. Курманович, був заарештований та відправлений до СРСР. Подальша доля генерал-поручника Петра Костянтинович Єрошевича нам і досі невідома. Швидше за все, що він помер у в'язниці чи по дорозі до Сибірських концтаборів.

У статті лише частково розкрито історію життя та діяльності П. Єрошевича в контексті національно-

демократичної революції 1917–1921 рр. Ті, справді трагічні, події, що відбувалися в нашій державі у той час і вплив конкретної особистості на події, варті подальшого, більш глибокого і всебічного дослідження та висвітлення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 30-31.

2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С. 9-11.

3. Білокінь С. масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.; Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998. – 81 с.; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – 200 с.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1923 рр.). – Київ-Філядельфія, 1997. – 188 с.; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 767 с.

4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – 608 с.; Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – 459 с.; Петлюра С. Статті. – К., 1993., Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – 640 с.; Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. – К., 2004. – 628 с.; Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів, 2004. – 192 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995.

5. Bruski Jan Jacek. Petlurowcy Centrum Panstwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie. – Krakow, 2000. – 600 с.

6. Peplonski Andzey. Wywiad polski na ZSRR. 1921 – 1939. – Warszawa, 1996. – 393 с.
7. Список Генерального штаба на 1912 г. – СПб, 1912. – С. 321.
8. Адрес-календарь чинов Российской империи на 1913 г. – СПб, 1913. – С. 24.
9. Список генералов по старшинству на 1916 г. – СПб, 1912. – С. 133.
10. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою державність // За державність. – Варшава, 1938. – № 8. – С. 31.
11. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // Табор. – Варшава, 1928. – № 9. – С. 58.
12. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою державність // За державність. – Варшава, 1938. – № 8. – С. 66.
13. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва. // За державність. – Варшава, 1935. – № 5. – С. 60-61.
14. Оскілко В. Між двома світами. – Рівне, 1921. – С. 50.

УДК262.12(477.43)(02)

С.М. Причишин-Кліновський,
кандидат богослов'я
(м. Хмельницький)

ПЕРЕДУМОВИ СКЛИКАННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ: ПОЗИЦІЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ЩОДО ЦЕРКОВНОГО ПИТАННЯ В УНР

Драматизм повалення російської імперії і лютневої революції 1917 р. стали причиною глибокої інфляції, соціальної і політичної кризи в усіх 69 губерніях колишньої імперії.

Якщо лютнева революція виявилася по суті наслідком падіння влади, то причиною Жовтневої революції стало розігнання т. з. “Учредительного собрания” і захоплення влади більшовиками на чолі з Леніним. Так, ще пізніше тому це політичне угруповання вважали маловірогідним кандидатом на абсолютну владу в Росії. На поч. 1917 р. партія більшовиків у Росії, що складалася переважно з російської і єврейської інтелігенції й робітників, налічувала менше 24000, у той час, як інші соціалістичні партії об’єднували сотні тисяч членів. Маючи чітку програму дій, сувору дисципліну та досвід тактики у революційній боротьбі, а також обіцянки дати масам “мир, хліб і землю”, вони завойовували дедалі більше прихильників Леніна. Восени 1917 лави більшовиків зросли до 350000. Тому, вирвавши більшість у Радах із рук соціалістичних партій і піднявши гасло “Вся влада Радам”, 25 жовтня (7 листопада за н. ст.) більшовики скинули Тимчасовий уряд та заявили від імені Рад робітничих і селянських депутатів про свої претензії на владу.

Але в Україні більшовики мали мізерний вплив. Будучи популярними у промислових центрах Росії, в Україні більшовики за даними 1918 р. мали приблизно 4–5 тис. прибічників, переважно в Донбасі. Водночас, лише соціал-революціонери в Україні мали понад 300 тис. членів. До того ж більшовицька програма була звернена до пролетаріату, серед якого українці були слабо представлені, тому вона їх мало приваблювала [8, с. 303, 304].

В цих умовах революційної стихії і смутного часу в церковному житті України відбувалися досить драматичні події. Ще за рік до революції очікування перемін і надія, що синодальну систему буде скасовано, а також запровадження Державної думи та активна участь в ній духовенства не могли не впливати на устрій Греко-Російської Церкви. Так, в 1916 р. думське духовенство знову подало останньому монарху прохання про необхідність скликання Собору та обрання Патріарха. В ньому говорилося, що відновлення соборних основ

управління Церквою необхідно для того, щоб держава перестала використовувати православне духовенство як інструмент внутрішньої політики уряду. Але й це прохання залишилося без відповіді.

В результаті того, що імп. Миколай II не дав згоди на скликання Собору, а згодом і взагалі зрікся від престолу, на думку Д. Поспеловського, Церква ввійшла в революцію не тільки без внутрішньої інфраструктури (відсутньої в обер-прокурорській синодальній системі), але й обезглавленою, тому як, відповідно до Духовного Регламенту, імператор вважався головою Церкви з 1721 р. Зрікшись від престолу, монарх так і не встиг потурбуватися про створення альтернативних структур управління й прирік тим самим і країну, і Церкву на свавілля [6, с. 210–212, 214].

Врешті решт, слід погодитися з висновком прот. В. Ципіна, що синодальна система управління як безнадійно застаріла, що спотворила внутрішню, духовну суть симфонії Церкви та держави, вимагала переходу до цілковито нових умов буття Церкви в світі [6, с. 216; 12, с. 17].

Отже, після повалення Тимчасового уряду та розгрому його прихильників в Києві Центральна Рада III Універсалом від 7 листопада 1917 р. проголосила свою владу в усіх дев'яти губерніях, де чисельно переважало українське населення, а також утворення автономної УНР, закони якої поруч із основними демократичними свободами гарантували й свободу совісті. Керуючись принципом відділення Церкви від держави, за своїми головними напрямками УНР була націленою на соціалістичний шлях розвитку, який означав ігнорування інтересів Церкви й взагалі релігійного життя як такого. Центральна Рада розглядала Церкву як складову частину старого режиму. Тому, не бажаючи повного її знищення – до чого, наприклад, намагалася більшовицька влада в Росії, – вона фактично цікавилася лише політичною орієнтацією церковних діячів, відділенням церковних структур від РПЦ і наданням всім напрямкам церковного життя національного забарвлення

[2, с. 200]. Так, із проголошенням Українською Радою в 1917 р. спочатку автономії, а потім і незалежності, в Україні утворилося дві церковні течії: за автономію в складі РПЦ та за повну автокефалію [3, с. 221, 222]. Незабаром, вже весною т. р., під тиском Ради сформувався Український Церковний Комітет, який боровся за відокремлення Української Церкви від РПЦ.

Слід зазначити, що в силу ряду причин відносини уряду УНР щодо церковного питання в Україні з самого початку були досить складними. Так, сучасний український історик В. Ульяновський докладно розглянув більшість причин неуваги з боку соціалістичної Центральної Ради до проблем Церкви, навіть вороже ставлення, яке виявлялося в експропріації церковних земель, відокремленні школи від Церкви та фактичному перетворенні її на позадержавну інституцію. Коли в листопаді 1917 р. новоутворена ВПЦР звернулася особисто до зам. голови Центральної Ради В. Вінниченка про її офіційне визнання, той відповів, що він є соціалістом і принципово не визнає Церкви. Проте все ж він формально призначив для зв'язку з церковними колами від Секретаріату внутрішніх справ магістра церковного права В. Рафальського, аж ніяк не сподіваючись на співпрацю з Церквою [10, с. 39].

Що стосується відношення М. Грушевського, то попри його родинні зв'язки, походження та наукові інтереси в області церковної історії, його позиція була також негативною не лише з погляду на “російськість” духовенства, а й стосовно Церкви як суспільної інституції [10, с. 39]. Тому ще на Київському єпархіальному з'їзді 15 квітня 1917 р. він виступив із привітанням, але й водночас наголосив на факті відходу духовенства від давньої традиції зв'язку з українським народом, через що, на його думку, почастішав відхід віруючих від Церкви. Власне, в цьому й полягала суть привітального слова Михайла Сергійовича. Більше того, він далі цілком відмовив в будь-якій творчій ролі Церкви в державній розбудові УНР [1, с. 9 зв.].

Так, у грудні 1917 р. делегація Церковної Ради на чолі з архієп. Олексієм (Дородніциним), свящ. Макарієм (Крамаренко) та дияк. Іваном Дурдуківським з певними складнощами пробиравася на прийом до М. Грушевського з проханням відкрити Секретаріат церковних справ у Центральній Раді та поставити на його чолі доцента Івана Огієнка. Згодом, Огієнко так описав цю розмову: “Голова Центральної Ради М. Грушевський, тоді вже був членом соціал-революційної партії, що Церкви не визнавала. Він уперто мовчав і слухав... Нарешті коротко відповів: – Обійдемося без попів!... І знову мовчав... Ми йому сильно доводили, що Церква – душа українського народу, що український народ церковний, що при допомозі Церкви піде легше відродження України... А Грушевський уперто мовчав, і говорити з нами більше не захотів... І це “Обійдемося без попів!” пішло по усьому Києву [10, с. 39-40].

Звідси виникає питання, звідки ж, з якого джерела впливає таке негативне ставлення до Церкви в ідеологічних переконаннях М. Грушевського та інших членів уряду Центральної Ради?

Відомо, що будучи учнем великого історика В. Антоновича в роки свого студентства він, М. Грушевський, входив до числа його гуртка обраної, талановитої молоді. Вже у 1894 р. з Києва урядом Австро-Угорської імперії він був запрошений на посаду завідуючого кафедрою загальної історії Львівського університету. Згодом, у 1899 р. Грушевський організував національно-демократичну партію в Галичині. У програмі цієї партії головною метою передбачалося створення незалежної держави “Україна-Русь” від Карпат до Кавказу. При цьому Михайло Сергійович висунув гасло: “Україна без хлопа та пана”. Це гасло було українським варіантом гасла великої французької революції: “Свобода, рівність, братерство”. Отже, ця партійна програма передбачала побудову безкласового суспільства, що базувалося на франкмасонських ідеалах французької революції 1789 р.

Як відомо, стрижнем лютневої революції 1917 р. слугувало те саме гасло: “Свобода, рівність, братерство”. Більш того, з 11 членів Тимчасового уряду в Росії – 10 було масонами. Звідси повстає друге питання: Яке відношення мав М. Грушевський до масонства?

Відповідаючи на перше питання, зазначимо, що сучасна історіографія чомусь сором’язливо обходить це питання. Проте, за свідченням масона А. Гальперна, на конвенті масонів у 1912 р. в Москві саме Грушевський був одним з ініціаторів дискусійних спорів, щодо назви нової масонської ложі в Росії. В результаті дискусії з цього приводу ложа отримала нову назву: “Великий Восток народів Росии”. Згодом, під час I світової війни саме М. Грушевський був керівником масонських лож Києва, де велася активна “пропаганда поразки” російської імператорської армії. Саме це стало однією з причиною арешту Михайла Сергійовича та перебування у Лук’янівській в’язниці. Вже у лютому 1915 р. його було заслано до Сімбірську. Але вже наприкінці 1915 р. не без допомоги впливових “братів” Грушевський переїхав до Казані, а вже через рік і зовсім перебрався до Москви.

Згодом, через два роки, в березні 1917 р. Грушевський вступив до Української партії соціалістів-революціонерів, а вже 4 березня того ж року його було обрано головою Центральної Ради в Києві [5, с. 303, 304, 313].

Таким чином, вочевидь, що однією з головних причин негативного ставлення уряду Центральної Ради до питань церковних стало те, що саме “імпорт” франкмасонських ідей французької революції на родючу землю революції української породжував антицерковну політику першого уряду УНР. Головною метою революційної політики ставилася секуляризація, обмеження впливу Церкви на державотворчі процеси УНР, розмиття та вихолощування навчального процесу в духовних школах із подальшою метою їх переведення до числа цивільних шкіл. Хоча масонство під “українофільським

соусом” і не передбачало войовничого безбожництва, все ж таки у соціалістів-масонів були деякі спільні риси з більшовизмом.

Отже, як українські соціалісти-революціонери, так і більшовики запозичили від французьких комунарів одну й ту саму хибну модель побудови начебто безкласового, але антихристиянського, або пост християнського суспільства. Так ще на початку XX ст. в антихристиянському таборі, у ватажка світового пролетаріату В. Леніна, визрів проект відділення Церкви від держави й школи, запозичений із практики паризьких комунарів. Більш того, майбутній “кровавий геній” до економічної частини програми РСДРП вже тоді залучив проект конфіскації монастирського та церковного майна, що й було схвалено на II з’їзді РСДРП в 1903 році [9, с. 4-5; 7, с. 53]. Подальша реалізація програми більшовиків передбачала за собою кровавий переворот, побудову безбожного суспільства та життя цілих поколінь без духовної освіти. Фактично, як масони, так і більшовики добре знали, що євангельською сіллю землі є християнське чернецтво (Мт. 5:13). Саме чернецтво намагалися якщо не знищити, то значно принизити його значення, позбавити його впливу соціалісти, більшовики усіх мастей есери та ін. ще задовго до жовтневої революції. Є одна риса, яка поєднує революціонерів усіх мастей – це запалений розум. Тому саме цим пояснюється їх войовничий радикалізм – руйнувати та невдалі спроби будувати на руїнах старого щось нове. Коли ж не вдається зламати, то докласти зусиль розкласти Церкву з середини, через розподіл відповідальних посад і доручення їх вже скомпрометованим особам.

Звідси виникає й третє питання: хто ж тоді був вершителем долі Українського Православ’я в уряді Центральної Ради УНР?

За спогадами митр. Євлогія (Георгієвського), церковну політику Центральної Ради очолював “єпископ Нікон”. Отже, митр. Євлогій знав його ще з часів їх навчання у семінарії. Будучи вікарним єпископом у м. Кременеці, єп. Нікон

(Бессонов) привіз із собою з Волині ученицю духовного училища, яку поселив у себе в архієрейському будинку попри обурення місцевого населення. Коли ж настала революція 1917 р., він зняв з себе сан, перетворившись у Миколу Бессонова, “колишнього єпископа Нікона” й обвінчався зі своєю співмешканкою. Після свого повернення в Україну з Красноярська він почав співпрацювати в газетах у якості театрального рецензента опереток з підписом власних статей “колишній єпископ Нікон – Микола Бессонов”. Незабаром цей шлюб закінчився трагічно. Його дружину було знайдено мертвою від револьверного пострілу. Бессонов нахабно поховав її у Покровському жіночому монастирі Києва. Він поклав свою архієрейську панагію їй на груди, а чернечий клубок у ноги. На стрічці ним було віддруковано нахабний блюзнірський напис. Проте Микола Бессонов займав посаду міністра сповідань в уряді Центральної Ради УНР!!! [4, с. 266]

Ще одним, не менш небезпечним чинником загрози Православ'ю постала активізація уніатського митр. Андрія Шептицького. Після революції 1917 р. він робив чимало, аби скориставшись революційною ситуацією, відновлювати уніатство в Україні, особливо на Поділлі та Київщині [11, с. 208, 209].

Таким чином, будучи незламною напередодні падіння Центральної Ради, Православна Церква в УНР стояла перед доленосним вибором: піддатися спокусі розділення за національними ознаками, ставши покірним інструментом політиків у їхніх політичних амбіціях, або прислухавшись до духовних, національних потреб свого народу виробити нові форми існування в нових політико-економічних реаліях суверенної держави, зберігаючи молитовну та свхаристичну єдність із всіма помісними православними церквами. Саме тому, зберігаючи єдність, соборність попри шалений тиск політиканів, більшовиків, нерозуміння історичного моменту життя Церкви деякими православними ієрархами, все ж таки життя Українського Православ'я продовжувалося в канонічному руслі.

Так на декількох єпархіальних з'їздах Поділля та Київщини духовенство України буквально в умовах військового часу готувалося до майбутнього Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р., якому судилося відбутися вже при більш поміркованому українському уряді Гетьманату Павла Скоропадського.

Список використаних джерел та літератури:

1. ЦДАВО, ф-1071. Міністерство Ісповідань Української Держави, оп. 1, спр. 91.
2. Игум. Климент (Вечера). К вопросу о проблематике церковно-государственных отношений в Украине: исторические параллели XX столетия // ТКДА. – 2008. – № 8.
3. Маркова С. В., Причишин С. М. Пастирська діяльність вікарного єпископа Проскурівського та Летичівського Валеріана (Рудіча) в умовах більшовицьких гонінь на УПЦ // Зб. матер. наук. конф., присвяченої встановленню дати “1431 рік”, датою найдавнішої згадки про Хмельницький в історичних документах. – Хмельницький: тип. Кам.-Под., 2006.
4. Митр. Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни. – М., 1994.
5. Платонов О. А. Терновый венец России. Тайная история масонства: документы и материалы. – СПб., 1992. – Т. II.
6. Поспеловский. Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособ.; Гл. 9. Начало XX в. Революция и Церковь. – М. : ББИ Св. Ап. Андрея, 1996.
7. Причишин С. Богословский труд и жизненный подвиг священноисповедника епископа Амвросия (Полянского) в свете православного учения о Церкви; 2.4. Митрополит Флавиан. Его отношение к новому ректору КДС. – К. : КДА, 2010.
8. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького; 18. Війна і революція. Більшовицький переворот і Центральна Рада. – 2-ге. вид. – К.: Либідь, 1992.

9. Сухоплюєв І. Ленін і релігія; По смерті Леніна, як заповіт – боротьба із релігією. – К.: ВУРПС. “Український робітник”, 1931.

10. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посіб.; Гл. II. І. Позиція Української Центральної Ради та її головних угруповань щодо релігії і Церкви. – Т. І. – К.: Либідь, 1997.

11. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник; Гл. II. 4. Державна політика. Політика Міністерства ісповідань стосовно інших конфесій. Українська Греко-Католицька Церква. – Т. II. – К.: Либідь, 1997.

12. Цыпин В. Русская Церковь 1917–1925; Гл. I. РПЦ в канун Поместного Собора. – М.: Изд. Сретенского м-ря, 1996.

Л. Г. Рева,
кандидат філологічних наук
(м. Київ)

МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: КІЛЬКА МІРКУВАНЬ

Мова є однією із основних ознак європейських країн. Це – генетичний код кожної нації, її душа, образ мислення, об’єднуюча і стабілізуєча платформа для суспільства, надійна основа для його розвитку. Ключова місія сучасної держави – забезпечити корінній нації сприятливі умови для збереження та розвитку власної ідентичності – мови, культури, традицій, звичаїв. В наш час не потрібно знищувати націю фізично. Достатньо вбити її мову та культуру, нав’язавши їй чужі взірці. Культурний імперіалізм значно тонший за економічний, він менш відчутний та примітний, ніж політичний та військовий.

Як писала Ліна Костенко, “нації помирають не від інфаркту. Спочатку у них віднімається мова”.

Існування єдиної мови – технічна запорука існування стійкої європейської держави. Дві державні мови в країні не можуть служити факторами консолідації. Консолідуватися можна лише навколо чогось єдиного. У нинішніх умовах мова – це гарантія не лише національної безпеки, територіальної цілісності, а й національної свідомості та історичної пам’яті народу. В свою чергу, українсько-російська двомовність є результатом реалізації в нашій державі кремлівської політики асиміляції та спроби знищення української мови в сфері публічного вжитку. “Не буває двомовних народів, – пише польський дослідник Єжі Велюньський, – так, як немає дитини, у якої було б дві біологічних матері. Колись самоіснування двомовності вже могло означати, що один народ асимілює іншому”.

Російський колоніалізм в Україні, звісно, істотно відрізняється від класичних “заморських” аналогів – в першу чергу тим, що не дискримінував українців за етнічною ознакою, оскільки взагалі не вважав їх окремим етносом. Як наслідок, сумнозвісні події на Сході України, анексія Криму, що є прямим наслідком програву Україною інформаційної війни проти Росії.

Взагалі, близькість мов полегшує домінуючій мові поглинення підлеглої. Вже через два роки впровадження двомовності в Білорусі кількість першокласників, які навчались на білоруській мові, знизилось з 75% до 38% і по сьогодні продовжує зменшуватися. Білоруська мова насильно перетворюється в маргінальну, “опозиційну”. Ірландці, проголосивши незалежність та піддавшись утискам англійських громадян, зробили англійську “другою державною”. За якихось п’ятдесят років це практично знищило ірландську мову, якою сьогодні розмовляє лише близько 5% населення переважно в західних районах країни.

Обмеження вживання певної мови – це ознака завоювання однієї суверенної нації іншою чи її вимирання. З цього боку

добровільне самообмеження у використанні національної мови рівнозначне повільному самовбивству цілої нації.

Ми всі переживали над Законом “Про державну мовну політику” Ківалова-Колісніченка, що націлений був не на обмеження національної, а на нібито розвиток регіональних мов. Цей закон був прийнятий із порушенням норм Конституції, законів та Регламенту Верховної Ради, він створював сприятливі умови для витіснення державної мови із активного вжитку. Такий шлях не міг бути обраний парламентом жодною із цивілізованих країн, депутати яких думають за національні інтереси своєї батьківщини. Голосування за цей закон остаточно зірвало маски з українських політиків. Ті, хто писав цей закон та голосував за нього, не захищали навіть власних прав. Відтак, як підтверджує історичний досвід, чиновники не говорять на державній мові лише в таких випадках:

- а) коли країна окупована іншою державою;
- б) коли чиновники ненавидять народ країни, якою вони керують;
- в) коли вони не мають достатньо розумових здібностей для освоєння мови свого народу.

Досвід країн пострадянського простору показав, що лише повна відмова від нав’язаних народам імперських атрибутів – тоталітарних символів і свят, чествування політичних злочинців, блюзнірського інтернаціоналізму – дозволило їм за короткий термін увійти до кола вільних країн Євросоюзу. І сьогодні такі держави, як Литва, Латвія, Естонія, а в останні часи – Грузія, Молдова та й Україна – роблять упевнені кроки на шляху до реформ в інтересах своїх народів. Зате заповідники радянського минулого – Білорусь, Казахстан, Киргизстан, де російській мові наданий державний статус, демонструють критичну економічну та політичну залежність від Росії. Рівень життя у цих країнах далекий від європейських стандартів.

Активна позиція нашої країни – зберегти мову, яку протягом століть цілеспрямовано знищували. Це можливо лише цілеспрямованою державною політикою відновленням

українського мовного простору. Україна – класична моноетнічна країна, де державотворюючий етнос складає не менше 80% населення. А тому політика відносно мовного питання, без перебільшення, зобов'язана формувати стратегію національної ідентичності.

16 червня 2016 р. парламент, врешті, прийняв Закон для радіомовлення: квоту для української пісні піднімуть трьома етапами: 25% цього річ, 30% – наступного і 35% – у 2018 р. Це має бути обнадійливим моментом, оскільки пісня та дума є витоками, духовним кодом нації. Як і сплеск патріотизму, вишиванок, рідної символіки.

Згадаймо і про футбольну тему. Як не дивно, мовна політика, культура, економіка є взаємопов'язаними між собою. Тема Євро-16 перевела самосвідомість українців на новий рівень, дозволивши із нових позицій багато чого побачити. Футбол – один із найпопулярніших світових видів спорту, який прийшов до України у вигляді європейського чемпіонату, виявивши плюси та мінуси нашого життя. Футбол не такий молодий, як вважають, – ще середньовічні ченці в швейцарських Альпах, розділившись на дві команди по 11 чоловік “ганяли м'яч”, – це вважалося ритуалом вигнання нечистої сили. А витoki футбольних містерій знаходимо в Давньому Єгипті, який, відомо, складався із двох царств – Верхнього Єгипту та Нижнього Єгипту, де керували 22 жерці-ієрофанти, а два верховних жерця складали двуумвірат. Ці дві “команди” час від часу влаштовували військові “ігрища” поміж царствами, в яких проходив природний відбір, тобто, відбувалося відсіювання слабких та відбір мужніх.

Сьогодні, наявно чоловічий вид спорту дозволяє під час гри ногами скидати чоловікам надлишок негативної енергії і не лише розряджатися, але й отримувати ейфоричний сплеск задоволення від взяття воріт суперника. За великим рахунком у міжнародних турнірах, де виступають національні збірні, виявляються потенціали країн, які виставляють свої команди. Міряються країни не тільки своїми футбольними командами,

але й тією ментальною енергією, яка через них транслюється. Завдяки грі національної збірної можна судити про країну, про її сильні та слабкі сторони, а звідси: про зовнішню політику (форварди); про внутрішню політику (узгодженість команди); про захист своїх інтересів (захисники та голкіпер); про збалансованість внутрішньої та зовнішньої політики (напівзахист); про ідеологію (тактика ведення гри) тощо. Можна проводити й інші аналогії, і вони також спрацюватимуть. Якщо ж ми подивимося на фаворитів чемпіонату, то серед них побачимо команди країн, у яких рівень державного розвитку вищий, аніж у аутсайдерів. Можна, звісно, посперечатися над нашим спостереженням, проте істотна доля істини в цьому є.

Україна не зуміла створити сенсації на футбольному святі цьогоріч. Пропустивши кілька моментів, збірна України поступилася чемпіонам світу. Наші вболівальники у Франції впевнені: “Ще переможемо”!

До нас, наших думок у травні 2016 р. звернулися науковці-філологи із університета у Франкфурті-на-Майні (Німеччина), прохаючи озвучити свою позицію стосовно двомовності в країні. Ця практика їм потрібна для написання магістерської роботи. Займаючись дослідженням української літературної біографіки, ментальності та духовності особи не один рік, не менш важливого значення надаємо й питанням мови особи. Отже, таке міркування й стало нашою відповіддю. На додаток, у рубриці “Література” для повнішого висвітлення ми вирішили подати наші напрацювання з мовної та дотичних до неї проблематик. На нашу думку, добір напрацьованих нами студій не лише доповнить українську науку, а й певною мірою репрезентуватиме Україну в світі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Рева Л. Літературна мова козацької держави // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / Центр пам'яткознав. НАН України та Укр. т-во охорони

пам'яток історії та культури, Наук.-дослід. центр “Часи козацькі”. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 226-230.

2. Рева Л. Феномен духовності в часопросторовому аспекті // Культура в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 6-7 черв. 2008 р.) / М-во освіти і науки України, М-во культури і туризму України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв [та ін.]. – К., 2008. – С. 152-155.

3. Рева Л. Гуманістичний пафос української народної творчості: Історико-теоретичний аспект // Традиційна культура в умовах глобалізації: Проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27-28 серп. 2008 р.). – Х. : Вид-во “АТОС”, 2008. – 278 с. – [С. 172-178].

4. Рева Л. Духовність літератури, її ментальність як категорії вічного // Вісн. Книжкової Палати. – 2009. – № 1. – С. 50-52.

5. Рева Л. Духовність як категорія вічності у вихованні молоді // Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри: Зб. матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 26-27 берез. 2009) / Київ. лінгвістичний ун-т. – К. : Видавн. Центр КНЛУ, 2009. – 504 с. – [С. 172-175].

6. Рева Л. Історія міста, держави, народу – історія літератури // Болохівщина: осягнення історії / Матер. Всеукр. наук. практ. конф., присвяченої 800-літтю міста Старокостянтинова (Старокостянтинів, 17-18 верес., 2009 р.) / Відп. ред. О. Журко. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – в 2-х ч.: 2 ч. – 191 с. – [С. 86-92].

7. Рева Л. Усна народна творчість – складова історії української літератури, духовної культури нації // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. пр. – Вип. 34 / [редкол.: Г. Ф. Семенюк (гол. ред.), А. В. Козлов (відп. ред.) та ін.]. – Ч. 1. – К. : Твім Інтер, 2009. – 472 с. – [С. 175-185].

8. Рева Л. Доля України – в українській літературі // Вісн. Книжкової Палати. – 2009. – № 9. – С. 32-33. Українська література: проблеми духовності та ментальності // Вісн. Книжкової Палати. – 2010. – № 2. – С. 47-48.

9. Рева Л. Фактори національної самобутності українського народу // Наук. запис. Серія “Культурологія” (Проблеми культурної ідентичності: глобальний та локальний виміри; Матер. Міжнар. наук. конф., 23-24 квіт. 2010 р., Острог. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2010. – Вип. 5. – 668 с. – [С. 242-251].

10. Рева Л. Історія України крізь призму билинного мистецтва // Заповідна Хортиця; Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. “Історія Запорозького козацтва в пам’ятках та музейній практиці”: Спец. вип. – Запоріжжя: A@V. Art.group. – 2010. – 424 с.: іл. – [С. 140-145].

11. Рева Л. В. Коптілов – мій викладач, який навчав думати і творити // Українське мовознавство: Міжвідомчий наук. зб. / Міжнар. наук. конф. “Мова як світ світів: Поетика і граматики” (Київ, 18-19 листоп., 2010) / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 40/1. – [438 с.]. – С. 301-305.

12. Рева Л. Дослідження життєписів видатних діячів національної літератури як важливий чинник протидії глобалізації суспільства // Етнос. Культура. Нація: Зб. наук. праць за матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф., (Дрогобич, жовтень, 2010): Присвяч. 70-річчю Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. – Дрогобич: Вимір, 2010. – [420 с.]. – С. 199-207.

13. Рева Л. Мова – феномен духовної культури нації // Культурологія та соціальні комунікації: Інноваційні стратегії розвитку; Матер. Міжнар. наук. конф. (18-19 листоп., 2010, м. Харків) /Харк. держ. Академія культури; [ред. кол. В. М. Шейко та ін.]. – Х.: ХДАК, 2010. – [296 с.]. – С. 251-253.

14. Рева Л. Духовність українського літературного процесу як категорія вічного: Роздуми Ю. Шевельова // [Піскун В. М., Ціпка А. В., Шептицька Т. Л. та ін.]; Юрій Шевельов –

виклик часу і відповідь науковця : монографія. – К. : “МП Леся”, 2010. – С. 136-140. – [174 с.].

15. Рева Л. Внесок вченого-енциклопедиста Івана Івановича Огієнка в мовознавчу науку (за фондами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України) // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей / Відп. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ : БДПУ, 2010. – Вип. XXIII: Ч. 3: Сер.: Лінгвістика і літературознавство. – 464 с. – [С. 304-314].

16. Рева Л. Життєписи видатних діячів української літератури в історичній пам'яті (з досвіду роботи в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського) // Наукові праці: Наук.-метод. журнал. – Т. 135: Вип. 122: Філологія. Літературознавство. – Миколаїв : Вид-во – ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 128 с. – [С. 75-78].

17. Рева Л. Освіта і мовна культура в Україні: звернення до витоків // Філософія культури: Мова. Раціональність. Освіта / Матер. Другої Всеукр. наук.-практ. конф (15 квіт., 2011, Донецьк); під наук. ред. д-ра філософ. н., проф. Додонова Р. О., к. філософ. н., доц. Давидова П. Г. – [С.160-164]. – Донецьк: Дон ІЗТ, 2011. – 196 с.

18. Рева Л. До питання про мовний код українського народу // Мова. Свідомість. Концепт: зб. наук. пр. / Відп. ред. О. Г. Хомчук; Мелітопол. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького; Сєверодвінська філія ГОУ ВПО “Поморський держ. ун-т ім. М. В. Ломоносова” (Росія). – Вип. 1. – Мелітополь : ТОВ “Вид. будинок ММД”, 2011. – [С. 304-309]. – 316 с.

19. Рева Л. Літературна українська мова доби Ренесансу та Бароко (за фондами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України) / Л. Г. Рева // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ : БДПУ, 2011. – Вип. VI. – Ч. 2. – С. 30-38.

20. Рева Л. Євангеліє як першооснова наукових досліджень // Церква – наука – суспільство: питання взаємодій: Матер. Дев'ятої Міжнар. наук. конф. (25-27 трав. 2011 р.) / Нац. Києво-Печ. іст.-культ. заповід. – К. : НКПІКЗ, 2011. – 174 с. – [С. 77-80].

21. Рева Л. Значення державної мови в молодіжній регіональній політиці незалежної України // Антикризова стратегія регіональної молодіжної політики. Регіональна молодіжна політика як шлях розбудови української державності: 3 нагоди 20-річчя незалежності України / Матер. регіон. наук.-практ. конф.; під ред. к. філос. н., доц. Давидова П. Г. – Донецьк: Держ. Вид-во “Донбас”, 2011. – 177 с. – [С. 156-160].

22. Рева Л. Украинские народные баллады о любви и верности // Менталитет славян и интеграционные процессы: История, современность, перспективы / Матер. VII Междунар. науч. конф. (Гомель, 26-27 мая, 2011 г.) / М-во образования Респ. Беларусь; Ин-т социологии НАН Беларуси; Белорус. Славянский комитет; Гос. Академия славянской культуры; Учреждение образования “Гомельский гос. техн. ун-т имени П. О. Сухого : в 2 ч. – Ч. 1. – 240 с. – [С. 174-176].

23. Рева Л. Історія і культура народу – нероздільні! // Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго-Восточного Крыма : Матер. III Междунар. науч. конф. (Новый Свет, 1-3 окт., 2010) / БО “БФ “Афинеон”; Крым. регион. организация Нац. союза краеведов Крыма; Респ. общ-во немцев Крыма “Видергебурт”; Сост. О. С. Анисимова; под. ред. В. Ю. Ганкевича, А. А. Непомнящего. – Новый Свет : Соло-Рич, 2011. – 200 с. – [С. 147-150].

24. Рева Л. Голубина книга як фундамент усної народнопоетичної творчості України // Наук. вісн. “Межибіж”: Матер. Третьої наук.-краєз. конф. “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” : в 2-х ч. / [Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін.]. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 1. – 390 с. – [С. 143-149].

25. Рева Л. “Спочатку було Слово”: першодруки як фундамент до світової економіки // Вісн. Дніпропетров. ун-ту ім. Альфреда Нобеля: Сер. “Філологічні науки”. – 2011. – № 2 (2). – С. 53-60.

26. Рева Л. Геройка національного та культурного Відродження XIX – початку XX ст. // Аркасівські читання : Матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (27-28 квіт. 2012 р.). – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – 386 с. – [С. 23-26].

27. Рева Л. Еволюція особистості на різних етапах розвитку української давньої літератури // Наук. пр.: Наук.-метод. журн. – Т. 158. – Вип. 170: Філологія. Літературознавство. – Миколаїв : Вид-во – ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – 140 с. – [С. 61-68].

28. Рева Л. Думки про європейськість у літературі: крізь історичну призму особистості // Вісн. Черкас. ун-ту : Сер.: Філологічні науки. – № 26 (239) / Відп. за вип. В. Г. Поліщук. – Черкаси ;Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. – 136 с. – [С. 126-133].

29. Рева Л. Особистість в літературі: еволюція пошуку свого “Я” // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник: 2012: Кн. II / Упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів : Львівський музей історії релігій: Логос, 2012. – 690 с. – [С. 135-145].

30. Рева Л. Роль особистості на різних етапах розвитку історії української давньої літератури // Український вимір: Міжнар. зб. інформ., освітніх, наукових, метод. статей і матеріалів з України та діаспори: Число 11. – Чернівці, 2012. – 112 с. – [С. 46-59].

31. Рева Л. Особистість у літературі як дзеркало історії // Могилянські читання 2011: Зб. наук. пр.: Християнські реліквії: вивчення, збереження, експонування / Нац. Києво-Печ. іст.-культ. заповід.; ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К., 2012. – 660 с. – [С. 108-118].

32. Рева Л. Віталій Чишко про проблеми ідентичності мови і нації // Мова і культура: Наук. журн. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2012. – Вип. 15. – Т. VII. – 504 с. – [С. 5-8].

33. Рева Л. Українська писемність та літературна мова XIX – початку XX століття: історичний зріз // Мова і культура: Наук. журн. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2012. – Вип. 15. – Т. VII. – 504 с. – [С. 186-195].

34. Рева Л. Мысли о европейскости в литературе: сквозь историческую призму личности // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы / Матер. VII Междунар. науч. конф. (Гомель, 25-27 мая, 2013 г.) / М-во образования Респ. Беларусь; Ин-т социологии НАН Беларуси; Белорус. Славянский комитет; Гос. Академия славянской культуры; Учреждение образования “Гомельский гос. техн. ун-т имени П. О. Сухого. – Гомель, 2013. – [С. 415-418]. – 444 с.

35. Рева Л. Історія української літератури про героїку у народній творчості України // Научное творчество крымских исследователей 2-го и 3-го Симпозиумов молодых ученых: Сб. осн. науч. докл./ Тавр. Центр военной истории; Науч.-исслед. лаборатория “Крым во Второй мировой войне 1939–1945 гг.”, Орджоникидзе–Феодосия, 2013. – Симферополь: Диайпи, 2013. – [С. 112-115]. – 208 с.

36. Рева Л. Європейські цінності літератури: до еволюції особистості [Текст] / Л. Г. Рева // Вопросы русской литературы: Межвуз. науч. сб. – Вып. 26 (83). – Симферополь : Бизнес-информ; Крымский Архив, 2013. – С. 137-145.

37. Рева Л. Спроба відтворення колективного літературного портрета українця (на прикладі газети “Літературна Україна”) // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття: До 80-х роковин пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Зб. наук. пр.: Вип. VII / Гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во ХІ МАУП, 2014. – 284 с. – [С. 195-223].

38. Рева Л. Європейськість у літературі: До питання еволюції особистості // Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie. – Łódź, 2014. – № 3 (7) / 2014. Wrzesień. – 272. – [С. 210-220].

39. Reva L. European in literature: into the question of personality's evolution // Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie. – Łódź, 2014. – № 3 (7) / 2014. Wrzesień. – 272. – [С. 220-229].

40. Рева Л. Реліз літературної біографіки сучасної України // Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie. – Łódź, 2015. – № 3 (11) / 2015. Wrzesień. – 384. – [С. 251-257].

41. Reva L. Release of literary biography of modern Ukraine // Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie. – Łódź, 2015. – № 3 (11) / 2015. Wrzesień. – 384. – [С. 258-264].

42. Рева Л. Молитва за Україну: Майдан – Гібридна війна. Героїка особистості в літературній біографії // Наук.-інформ. вісн. АН ВО України. – 2016. – № 1 (96). – січ.-берез. – С. 101-117.

В. П. Рекрут,

кандидат історичних наук

(м. Київ)

УКРАЇНЬСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР НА ПОДІЛЛІ (1919–1920 РР.)

В історії українського народу існують величні сторінки, до яких сміливо можна внести проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки Української народної республіки та Західно-української народної Республіки (ЗУНР). Ця подія стала одним із найпрекрасніших моментів нашої непростой, нерідко трагічної

історії, назавжди залишившись у пам'яті українського народу як свято Соборності України.

Проте в історичному минулому українського народу відклалися непорозуміння, про які нинішнє покоління намагається не згадувати, тому що на поверхню потрібно виносити не завжди гідні події та вчинки. Однак, як слушно зауважив відомий філософ, про них говорити треба, адже “мовчання ще гірше: всі істини, про які замовчують, стають отруйні...” [1, с. 13]. Мова йде про події 1919–1920 рр., коли командування Української Галицької армії (УГА) у період спільної боротьби з Армією Української народної республіки (УНР) проти ворогів України на Поділлі здійснило, за сутністю, декілька зрадницьких демаршів. Зокрема, в листопаді 1919 р. УГА перейшла спочатку на бік Збройних сил Півдня Росії під командуванням білогвардійського генерала А. Денікіна, а згодом під назвою Червона Українська Галицька армія (ЧУГА) стала частиною більшовицької Червоної армії. Ясна річ, що вказані вище вчинки кинули сумну тінь на Акт злуки й, на жаль, створили певні ускладнення в період героїчної боротьби українського народу за незалежність і власну державність у добу Української революції (1917–1921 рр.).

Перебіг збройної боротьби УГА на Поділлі протягом 1919–1920 рр. висвітлювалися в працях вітчизняних дослідників. Частина з них вирізняється певними особливостями в оцінці вказаних вище подій. Одні дослідники продовжують захищати генерала М. Тарнавського і Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, визначаючи, що такими кроками їм вдалося зберегти особовий склад УГА від неминучої загибелі. Прикро, але зазначені дослідники вважають, що епідемія плямистого тифу масового вразила тільки галицьких вояків, а унеерівську армію це лихо начебто обійшло й вона, не маючи жодних проблем, вступила на героїчний шлях партизанської боротьби.

Важко зрозуміти аргументацію львівської дослідниці Ж. Мини, яка, опрацювавши солідний масив автентичних документів, прийшла до висновку, що УГА по своїй

організаційній структурі не могла перейти до аналогічної форми боротьби. Вагомою причиною, на думку вченої, стали ідеологічні розходження урядів УНР і ЗУНР, які також впливали на координацію дій армії [2].

Деякі дослідники приписують до причин зрадницьких кроків Начальної Команди УГА заслуги московсько-більшовицького режиму, якому начебто вдалося успішно реалізувати певний авантюрний план. Зокрема, професор Б. Якимович вважає, що демарш командування УГА відбувся під потужним впливом більшовицької ідеології, провідники якої, прикриваючись відверто демагогічними гаслами, зуміли “спонукати українців воювати один з одним” [3, с. 26].

Ми схильні до думки, що не варто займатися надмірною героїзацією діяльності УГА на Поділлі у 1919–1920 рр. Уважно вивчивши значний обсяг опублікованих джерел і мемуарної літератури, в оцінці зазначених подій об’єктивною і справедливою, на наш погляд, є думка В. Солдатенка, який зазначав наступне: “І яка б кількість аргументів не витрачалась його ініціаторами для пояснення тяжкого, безвихідного стану, в якому опинилась УГА, скільки б вони не твердили про прагнення зберегти військові сили задля високої перспективи – неминучої прийдешньої боротьби за українську державність, про підступні інтриги міжнародної дипломатії, всі ці пояснення не здатні навіть пом’якшити загальний висновок: ситуація ускладнилася до краю, договір про союз з А. Денікіним спричинив розгубленість, навіть шок, серед проводу Української революції” [4, с. 116].

Нагадаємо, що 14 травня 1919 р. року польське військо почало наступ на позиції Української Галицької армії. Через двократну перевагу ворога та нестачу зброї й амуніції УГА не змогла стримати польсько-румунського натиску і, попри героїчний опір за два місяці мусила відійти за Збруч. 15 липня в підрозділах Української Галицької Армії був оголошений наказ генерала М. Тарнавського, в якому значилося: “Жовніри! Надійшов момент, коли ми мусимо покинути рідний край...

Веду Вас до наших братів Придніпрянців... У них теж ворог видер більшу часть землі, але вони радо поділяться з вами тим, що мають” [5, арк. 197]. Начальний Вождь Військ УГА, упереджуючи певні настрої жовнірів про об’єднання з Червоною Армією у непримиренній війні проти поляків, “...які чужу землю грабують..., проти яких ціла Україна одним великим повстанням палає” [5, арк. 197-197 зв.]. Вже 16 липня Начальна команда УГА прибула до Кам’янця-Подільського, а 17 дня галичани перейшли р. Збруч і спільно з Українською республіканською армією з території Поділля розпочався потужний наступ цих сил на Правобережній Україні [6, с. 15-16].

Після взяття Києва Дісвою Армією УНР (30.08.) та вступу туди Добровольчої (31.08.) армії відбувся прикрий інцидент, котрий сучасні дослідники називають “Київською катастрофою”, причини якого ще й до нині не мають чіткого пояснення та визначення [7, с. 119].

Сталося так, що українська армія як переможець у боротьбі за Київ, з незрозумілих причин була виведена за межі столиці. При тому, в заяві білогвардійського генерала Бредова значилося, що якщо українські частини не залишать місто, проти них буде застосовано силу [8, с. 63]. Таким чином, восени 1919 р. воєнно-політична ситуація призвела до того, що УНР неодмінно потрібно було захищатися від більшовиків і білогвардійців. Перші були лютими ворогами української державності, другі одночасно ненавиділи більшовизм і не могли допустити, щоб російська Малоросія вийшла зі складу “єдиної і неділимої”. Тому в розпорядженні штабу військ Новоросійської області головного командування Збройних сил Півдня Росії від 1 вересня 1919 р. звучало однозначне твердження: “Ми Української республіки не визнаємо – воюємо за єдину Росію... Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії” [9, с. 174].

Під тиском беззаперечних доказів ворожого ставлення уряду А. Денікіна до незалежності України 24 вересня Директорія УНР оголосила війну Добровольчій армії [10, с. 318] і, на жаль, зазнала в ній поразки.

Разом з тим, у другій половині жовтня та на початку листопада загострилися стосунки між диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем і очільником Директорії С. Петлюрою, які виникли на ґрунті постачання Галицької армії та поширення епідемій тифу серед особового складу армійських підрозділів УНР.

Керівники Начальної команди Галицької армії (НКГА) генерал М. Тарнавський і полковник А. Шаманек методично загострювали акценти, наголошуючи на поганому матеріально-технічному забезпеченні підрозділів УГА зброєю, взуттям, теплим одягом та харчовими продуктами, а також на систематичній невилаті грошового утримання, що викликало масове поширення епідемії тифу серед жовнірів-галичан і призводило до втрати боєздатності Галицької армії. Дійсно, проблема поглиблювалася відсутністю лікувальних закладів і медикаментів у боротьбі з інфекційними захворюваннями (різновидності тифу, холера тощо), які внаслідок суцільної антисанітарії швидко поширювалися в місцях великого скупчення людей, тобто у військових частинах. Іntenдантство та військовики залишилися без коштів внаслідок катастрофи літака з 300 млн. гривень, який летів із Відня й у вересні 1919 р. впав на території Румунії. Тамтешня влада аж до початку 1920 р. зволікала з поверненням цих вкрай необхідних коштів [11, с. 301].

Разом з тим, серед вищого командування УГА з допомогою так званої “програми” паризького дипломата В. Панейка насаджувалася думка, що боротьба з денікінцями призведе до неминучої загибелі всієї армії. Перехід на бік “золотопогонників” забезпечить галицьких вояків амуніцією й, найголовніше, командування Добрармії організує шпиталі з достатньою кількістю медичного персоналу та необхідними

медикаментами. На тверде переконання НКГА, найкращим виходом з катастрофічної ситуації було “завішання зброї”, тобто підписання сепаратного миру між протиборчими сторонами і перехід УГА на бік Збройних сил Півдня Росії. Делегація Начальної Команди УГА в складі отамана О. Лисняка, отамана А. Ерле і сотника О. Левицького, зрозуміло, за санкцією генерала М. Тарнавського і начальника штабу А. Шаманека, вступивши в контакт з представниками добровольців, підписала сепаратний договір на станції Зятківці Гайсинського повіту з представниками денікінського командування і тим поставила уряди Наддніпрянської і Західної Українських Народних Республік перед доконаним фактом... [12, с. 210].

Після оприлюднення інформації про підписання угоди з Добармією С. Петлюра як Головний Отаман видав наказ: “Жодних поділів на дві армії не допускаю. Є єдина Українська армія й умови перемир’я повинні бути однакові для цілої армії. Недотримання цієї моєї директиви буду розглядати як продовження зрадницької політики генерала Тарнавського” [13, арк. 59зв.-50]. На наполягання про проведення переговорів за участі представників Директорії, російський генерал Я. Слащов відповів так: “Велична Росія не бажає війни, але не допустить на своїй території озброєних людей.., малоросів, які пристали до Петлюри. Якщо вони від нього відмовляться і від ідеї самостійності, тоді можуть прийти до мене і я доповім генералу Денікіну...” [14, арк. 152]. Тут як кажуть, коментарі зайві.

Однак відверта антиукраїнська позиція командування Збройних сил Півдня Росії не зупинила намірів Є. Петрушевича щодо підпорядкування УГА під зверхність генерала А. Денікіна. Диктатор ЗОУНР скликав нараду близько 100 старшин у Кам’янці-Подільському, де визнав вчинок генерала М. Тарнавського “не зрадою, лише актом розпусти” [15, арк. 134]. Більше того, Є. Петрушевич звинуватив керівництво УНР в тому, що “...через недостачу одностроїв, а ще більше через пошесті і хвороби ряди ГА почали маліти, а їх самих бойова

здатність дійшла до мінімуму. Але, щоб цьому лихові запобігти, Центральні Власти УНР не хотіли дати жодної допомоги, ані не знали як цьому зарадити...” [15, арк. 132]. Очільник ЗОУНР визнав, що нього “...Росія не є така страшна, як Польща. Треба погодитися на автономію, бо ми ще не доросли до самостійності. Україні бракує для державного будівництва освіти, інтелігенції, тому думати сьогодні про самостійну Україну – це просто фантазія!” [11, с. 308].

Проте не всі галицькі старшини підтримували безпідставні звинувачення Диктатора ЗОУНР. Частина учасників наради (близько 30%) на чолі з отаманом О. Букшованим не погодилися з наклепницькими випадками з боку президента й наполягали на тому, щоб визнати генерала М. Тарнавського зрадником. Однак до їхньої думки Є. Петрушевич навіть не прислухався, наказав НКГА перебраться до Вінниці, а сам швидко виїхав до Румунії, щоб згодом переїхати до Одеси [15, арк. 132зв.]. Для часткового зняття напруги й протестних виступів громадянського суспільства Диктатор звільнив генерала М. Тарнавського і полковника А. Шаманека від займаних посад та передав справу до суду, замінивши їх на полковників О. Микитку і А. Ціріца, присвоївши їм звання генералів [13, арк. 132].

Разом з тим, у ситуації, що склалася, командування УГА відмовилось прислухатися до прохання Головного Отамана зачекати із капітуляцією перед А. Денікіним. “За ним усі, проти нас цілий світ, – стверджував С. Петлюра на нараді в Деражні, – та дні змінюються днями, а непогода – погодою. Нині ж ми не можемо капітулювати в спосіб негідний як для народу нашого, так і його революційних здобутків – вільності і незалежності. Море крові пролито і безліч жертв найкращих синів українського народу загинуло на полях битв з нерівними ворогами, – вони взивають до дальшої боротьби за незалежність і помсту над ворогами нашої країни і нашого народу” [16, с. 273].

Однак патріотичні заклики Голови Директорії залишилися поза увагою Диктатора Є. Петрушевича та його військовиків. Вже 19 листопада у вінницькому готелі “Савой” після закінчення так званого суду над генералом М. Тарнавським, полковником А. Шаманеком та отаманом О. Лисняком, вироком якого з усіх трьох було знято обвинувачення у державній зраді та понижено в посадах, відбулася ратифікація нового договору, підписаного 17 листопада в Одесі представником УГА і Головнокомандувачем Новоросійської області генералом М. Шіллінгом [17, с. 360]. Текст цього договору, засвідченого отаманом А. Цімерманом, сотником Л. Турчином і поручиком Г. Давидом, нічим не відрізнявся від попереднього, запропонованого генералом М. Тарнавським [13, арк. 1]. Зокрема в угоді зазначалося, що Галицька армія, зберігаючи свою автономію, переходить на бік Добармії. УГА надавалася можливість комплектувати підрозділи за рахунок галичан з території інших країн. В українські частини призначалися денікінські офіцери зв'язку, лікарі та урядовці. Хворі та поранені вояки приймалися у шпиталі Добармії, зокрема в Одесі, й після одужання поверталися до своїх підрозділів тощо. В договорі був присутній головний пункт – УГА проти Армії УНР воювати не буде [17, с. 360].

Коментуючи вищевикладені події, зазначимо, що такий вибір керівництва ЗОУНР пришвидшив масштабну поразку Дієвої армії, спричинив глобальну кризу влади Директорії УНР. Тодішній ад'ютант генерала М. Тарнавського, відомий політично-громадського діяч Д. Паліїв згадував на шпальтах “Літопису Червоної Калини” про Зятківецький договір таке: “...політично був це промах, якого не можна допускатися навіть у найкритичніших хвилинах. З військового становища був це крок наскрізь фальшивий...” [11, с. 305-306].

Іншими словами, демарш Галицької армії зруйнував військовий союз двох Українських армій, які після роз'єднання кожна сама по собі здобули: хто вічну славу, а хто нерозуміння і ганьбу.

З часом сталося, що антибільшовицький фронт фактично був розірваний надвоє й притиснутий до Збруча та Дністра на невеличкому клаптику землі (“Трикутник смерті”). Ситуація остаточно підштовхнула Директорію УНР до критичної межі, яку в історії Української держави називають “Листопадівською катастрофою”. Відчувши загрозу власному життю, Уряд ЗУНР на чолі з Диктатором Є. Петрушевичем емігрував у Відень. Водночас Директорія УНР змушена була запросити до Кам’янця-Подільського польські війська й ухвалити рішення про перехід у боротьбі за незалежність України до партизанської війни [10, с. 322].

Розглядаючи причини “Листопадівської катастрофи”, більшість аналітиків схиляються до думки, що вона стала наслідком амбіційності Головного Отамана С. Петлюри і Диктатора Є. Петрушевича. Відома дослідниця з діаспори Н. Полонська-Василенко вважала, що “Об’єднати два уряди було неможливо: цьому перешкождали і ідеологічні, і персональні причини. Провід ЗУНР був безпартійний, антисоціалістичний, провід УНР був соціалістичний; ...До цього треба додати персональні моменти: Петлюра і весь провід УНР вважали обрання Петрушевича на диктатора недемократичним, незаконним; Петрушевич і весь провід ЗУНР вважали становище Петлюри на чолі Директорії за шкідливе для справи, і кожна опозиція проти Петлюри знаходила моральну підтримку серед галицького народу” [18, с. 122].

Про більш реальні, на наш погляд, причини занепаду Української армії восени 1919 р. можна прочитати в тогочасній газеті “Наш шлях”, де учасник тих подій писав таке: “Українська народна армія розвалилась (що так, як страуси, ховали голови під крила, і називали це перегрупуванням в Любарі і в районі Хмільника) через те, що в запіллю у неї було дуже мало порядних і чесних людей; через те, що коли такі люди й були, то вони або стояли дуже далеко від справи постачання армії всім необхідним (набої, рушниці, одяг, взуття і медично-санітарний огляд) або забули із-за партійних суперечок

про смачніший шматок державного пирога, що існує армія і вона терпить нужду” [19, с. 2].

У висновках автора зазначеної статті звучала об’єктивна оцінка кадрового потенціалу Української армії. За його спостереженнями, в армії існувала надзвичайна потреба полкових командирів. “Полковники української служби із старих російських фельдфебелів бували часами, на жаль, не всі дуже бойовими старшинами, але завше поганими організаторами і полковими командирами. Правда і щирість не підлягали сумнівів, але з однієї щирості війська не утвориш”, – змушений визнати експерт [19, с. 3].

Аналізуючи висловлені автором сентенції, на наше переконання, підстави для визнання їх упередженими або політично заангажованими відсутні. Прикро, але на той час мали те, що мали.

Загалом, внаслідок підписання угоди між командуванням УГА і Добрармії на бік добровольців перейшло 60 тис. добре вишколених вояків з 130 гарматами і 300 кулеметами, що, безперечно, значно підсилювало бойову міць армії генерала А. Денікіна [6, с. 105].

Згідно Зятківецької угоди, територія Поділля була поділена між УГА і добровольцями так: Західна і Центральна частина переходила під контроль 1-го та 2-го Галицьких корпусів, а Південно-Східним регіоном управляла адміністрація уряду Півдня Росії. УГА забезпечувала тут виконання наказів і розпоряджень командуючого військами Новоросійської області генерал-майора М. Шиллінга [20, арк. 19].

Слід зазначити, що Зятківецька угода між УГА і Добрармією призвела до того, що на денікінському фронті під натиском відступаючих з Правобережної України “добровольчих” формувань Наддніпрянська армія залишилася єдиною. Генерал О. Удовиченко так характеризував тогочасну ситуацію на фронті: “Під ударами Добрармії, фізичні сили Української Армії були остаточно зломлені, але дух був твердий. Рештки бійців, хоч і босі й голі, голодні, без амуніції,

рішили не здаватись на ласку ворога, а битись до останнього. Шляхи відступу Української Армії являли з себе жакливу картину. На возах везли тисячі хворих на тиф, прикритих тільки діркими шинелями” [12, с. 213]. У критичній ситуації Головний Отаман змушений був 13 листопада оголосити про мобілізацію чоловіків народження 1889–1898 рр. та видати наказ про формування з них дивізіонів під командуванням отаманів Ю. Тютюнника і В. Синклера [12, с. 213].

Напередодні переходу до партизанської війни 15 листопада С. Петлюра звернувся з “Універсалом” до українців і закликав продовжувати боротьбу проти Добармії. “Оці зграї золотопогонників збивають з пантелику людей, – значилося в зверненні, – обдурюють їх, ширять всяку провокацію..., одбирають землю у селян, забирають худобу, розстрілюють селян та робітників, катують немилосердно всіх кращих людей наших, чинять над невинними євреями погроми, саджають до в’язниць всіх, хто не хоче під поміщицьким ярмом жити, й як орда дика плюндрують наш край” [21, арк. 231]. Спроба С. Пелюри завірити українців в тому, що “...коли ми повалимо цього ворога, тоді держави світу примушені будуть визнати нас”, вже не впливала на свідомість більшості селян і виявилась черговою фанфаронадою очільника Директорії [21, арк. 231зв.].

Як зазначав відомий український діяч Д. Паліїв, на теренах “царства Шепеля” (Літин-Хмільник-Любар) протягом останнього тижня листопада – на початку грудня 1919 р. сформувалися дві повстанські армії (генерала М. Омеляновича-Павленка та отамана Ю. Тютюнника), які згодом в районі станції Голендри перейшли в запілля білогвардійців генерала А. Денікіна [22, с. 14-17]. За оцінкою воєнних істориків, здійснивши безпрецедентний військовий похід (з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.) тилами Добровольчої та Червоної армій, частини Дієвої Армії УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка заклали найгероїчнішу сторінку воєнного мистецтва періоду української національно-визвольної боротьби

1917–1921 рр., під час якого Українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби.

Тут варто звернути увагу на те, що частина галицьких військ не погодилася перейти під зверхність генерала А. Денікіна й намагалася влитися до лав Наддніпрянської армії. Зокрема, завдяки вміль агітації одного із офіцерів всі батареї 6-го гарматного полку, що стояв в Літині, покинули свій штаб і вирушили до Проскурова, де на той час дислокувалися підрозділи Наддніпрянської армії. На перешкоді маршу артилеристів став галицький отаман Ляковський, який силами 4-го гарматного полку змусив завернути рух у протилежний бік – на Вінницю. Однак, як повідомляли з штабу НКГА, до Вінниці ці підрозділи не дійшли, по дорозі їх роззброїли повстанці отамана Я. Шепеля й відібрали у них все військове майно [23, арк. 58].

Крім того, з Хмільника до штабів Добрармії та НК надходили відомості, що отаман повстанців Я. Шепель відбирав у галицьких частин все майно. Генерал О. Микитка вислав до нього листа зі зверненням “...пам’ятати на їх давні добрі відносини і не ставити галицьким частинам ніяких перешкод” [6, с. 124]. Однак непокірний отаман не реагував на прохання колишнього командира й продовжував акції щодо експропріації військового майна й озброєння у підрозділів УГА.

Ясна річ, що Я. Шепель був оголошений поза законом, про що штаб Добрармії повідомляв таке: “В районі Хмільника діють ворожі до нас банди Шепеля силою до 500 багнетів з 2-ма гарматами” [21, арк. 265]. Генерал М. Шілінг 16 листопада наказав білогвардійським полковникам Гвоздікову і Робачевському та генералу УГА О. Микитку знищити ці формування. Для проведення операції полковнику Гвоздікову підпорядковувалися Кавказький і Лабінський кавалерійські полки 5-ї бригади [21, арк. 266-267].

Ймовірно, ускладнення на фронті змусили командування Добрармії перекинути зазначені білогвардійські частини на іншу ділянку, а ліквідацію так званих “банд Шепеля” доручили

партнерам-галичанам. Для цього НКГА спорядила військовий відділ (підрозділ піхоти з однією артилерійською батареєю) під командуванням поручика Г. Давида, який вирушив у каральний похід з Вінниці 24 листопада [24, арк. 64].

Не викликає сумніву, що сепаратний союз Галицької армії з білогвардійцями генерала А. Денікіна був витвором вищого командування УГА й не був свідомим вибором середнього й нижчого складу командирів і тим більше звичайної “мужви”. Тут можуть стати слухними висновки упорядників “Денника Начальної Команди Української Галицької Армії” в тому, що недостача національних високих старшин в Українській Галицькій Армії й засилля її німецькими офіцерами з австрійської армії стало однією із причин катастрофи українських визвольних змагань. Має сенс думка, що “...між отими німецькими старшинами були люди чесні, які служили в УГА не за страх, а за совість, та мали справжній сентимент до України і її справи, але й були такі, які ставилися з висока до українства і, маючи легалістичну вдачу професійних австрійських старшин, не розуміли української революції, не знали її передісторії та умовин серед яких вона проходила, і відносились з презирством до всього, що було пов’язане з українською революцією” [6, с. IX]. Вищі чини УГА, зокрема А. Вольф, Ф. Льонер, Ю. Цімерман, А. Ціріц, А. Шаманек, О. Шльосер та ще низка командирів крупних військових підрозділів були не українці й тому їх мало цікавили національні проблеми підпорядкованих військовиків. Для них воєнні змагання були лише засобом заробити кошти, а не ідеологічно та духовно обґрунтованим покликом боротьби за волю України.

Відомо, що серед командного складу УГА знайшлися патріоти України й не погодилися з вибором диктатора Є. Петрушевича і керівництва НКГА. Зокрема, за ініціативи Д. Паліїва, була утворена так звана таємна “Колегія п’яти”, яка стала альтернативним органом для діянь від імені УГА. До її складу вибрано: отаманів С. Шухевича, О. Лисняка, сотників

О. Молеція, Л. Турчина і Д. Паліїва. Згодом в процесі діяльності до “Колегії” кооптували двох нових членів – отамана Ю. Шепаровича і поручика В. Чайківського. На думку засновника цього органу, “Колегія хотіла випроводити У.Г.А. на чисті води, відв’язати від зненавидженого Денікіна і поставити її знову на фронт боротьби за самостійність України... Таким чином заіснувала немов друга Начальна Команда, а властиво політичний провід Армії” [22, с. 16].

Подібну позицію займав очільник згаданої вище каральної експедиції поручник УГА Г. Давид (1888–1920). Прибувши із загоном на околиці Хмільника, він особисто вирушив до міста й там протягом двох днів провів перемовини з Я. Шепелем і комендантом місцевої залоги Д. Клодницьким. Внаслідок гострих дискусій сторони прийшли до несподіваного рішення – замість покарання отамана і повстанців відбулося примирення сторін. Якраз у той час, у Хмільнику, себто в районі “царства” Я. Шепеля, перебували декілька членів Уряду УНР, які разом із представниками галицьких політичних кіл вирішили утворити новий політичний орган під назвою “Українська Крайова Рада” [22, с. 17]. Власне, в Україні постала своєрідна чергова інституція, що ставила за мету врятувати УНР від повної катастрофи. За даними І. Мазепи, вказаний вище орган, який згодом став називатися “Крайовою Радою Брацлавщини”, виник в Хмільнику на нараді 10 грудня за участі членів уряду І. Паливоди, І. Макуха, отаманів Я. Шепеля, В. Клодницького (УГА), Н. Гірняка (УГА), радника міністра преси і пропаганди УНР О. Гризодуба, губкомісара Волині Ф. Сумневича, заступника губкомісара Поділля Б. Палащука, повітових комісарів О. Денисенка, М. Харуса, С. Христича та інших діячів. Першу скрипку грали лідери партії есерів, які намагалися на засадах радянської форми влади об’єднати Наддніпрянську і Галицьку армії, вступити у переговори з російськими більшовиками для утворення незалежної радянської України [11, с. 331-332]. Так, 24 грудня в Хмільнику відбулося обрання “Ради Республіки” в кількості 12 чоловік, як “верховної влади”

замість Директорії. Так звану “Раду” очолив І. Лизанівський, а до її складу увійшли відомі державні діячі: О. Щадилів, Т. Черкаський, О. Безпалко, М. Балицький, І. Макух та ін. [11, с. 332].

Стурбований спробою державного перевороту, І. Мазепа скликав в Літині 25 грудня нараду представників уряду УНР за участі діячів “нової влади”, де виклав своє бачення щодо затії лідерів українських есерів. Об’єктивні аргументи І. Мазепи переконали учасників зібрання про безперспективність сподівань на те, що російські комуністи погодяться на існування незалежної України навіть більшовицької. Протягом 2-х днів вдалося прийти до спільного рішення про необхідність у найближчому часі скликати передпарламент, перед яким Директорія й уряд складуть повноваження [11, с. 333].

Через декілька днів, перебравшись до Вінниці, члени “Ради” та представники українських більшовиків з числа середньої ланки командирів УГА домовились про об’єднання Наддніпрянської та Галицької армії. Однак з цього нічого не вийшло. Як зазначав Д. Паліїв, генерал О. Микитка під впливом полковника Г. Ціріца стояли на засадах непорушної співпраці з генералом А. Денікіним й тому злука двох армій стала неможливою [22, с. 16].

Аналіз документів і матеріалів, які торкаються “білогвардійського” демаршу командування УГА, показав, що для збереження чисельного складу вояків-галичан від епідемії тифу та інших пошестей обіцяна допомога з боку командування Добрармії так і не надійшла. В одному із повідомлень в пресі промайнула звістка, що з “щедрої” руки добровольців галичани отримали лише 5 млн крб, що, за існуючими на той час цінами, стала каплею в морі й ніяк не вплинула на поліпшення епідеміологічного стану в підрозділах УГА. Підбиваючи підсумки взаємодії двох союзних армій, генерал О. Микитка змушений доповідати “Его превосходительству” генералу М. Шиллінгу про таке: “Галицька армія не отримала до тепер як жодного санпоїзда, так і не повернуто їй жодного галицького

санпоїзда в район своєї дислокації. Галицька армія, крім залишених у колишніх районах хворих, знову залишила тисячі хворих за відсутності засобів руху. Про те, що нічого не можна зробити, важко переконувати навіть офіцерів. Тому й головному командуванню зовсім зрозумілі негативні настрої в армії” [25, арк. 252]. Генерал-галичанин не без гіркоти констатував, що його армія в будь-який час може втратити все майно, яке сконцентроване у вагонах, але, за відсутності мастильних матеріалів і паротягів, не може рухатись. “Навіть невеличкий енергійний наступ більшовиків, – бідкався командувач УГА, – може призвести до втрати Галицармією всього завантаженого майна” [25, арк. 252 зв.].

Закономірним, на наш погляд, став підсумок взаємодії союзників, коли із обіцяних для передислокації 30 млн рублів Галицька армія не отримала жодної копійки, а всі кроки щодо вирішення цих проблем залишилися без результатів [25, арк. 252 зв.].

Викликає глибокий сум зміст пафосного звернення генерала О. Микитки до “Его превосходительства” з проханням якнайшвидше ліквідувати всі ці нестерпні умови, “...тому що цього вимагають не тільки інтереси великої справи, якій служить Галицармія, але також обов’язок людяності й співчутливості” [25, арк. 252 зв.].

Залишимо вищенаведений заклик до доброї волі, – по суті декларативне блюзнірство генерала, – для осмислення його прихильників. У підсумку він та деякі його соратники стали жертвами тих, кому намагалися прислужитися. Осипа Микитку заарештували у Балті разом з генералом Г. Ціріцом і членами Начального ревкому УГА (О. Лесняком, О. Станіміром, Д. Паліївим) і видали більшовикам. Із середини травня 1920 р. вони перебували у таборі для військовополонених галичан у Кожухові під Москвою. На початку серпня 1920 р. О. Микитку вивезли до Москви й там разом з генералом Г. Ціріцом розстріляли [26, с. 1528].

Зазначимо, що під натиском Червоної армії на початку січня 1920 р. підрозділи УГА, перебуваючи в складі Добрармії, все більше замислювались над своїм майбутнім. Чимало їх схилялось до думки про перехід до Червоної армії. Командири корпусів одностайно вимагали від генерала О. Микитки негайно розпочати переговори з командуванням 12-ї радянської армії з тим, аби врятувати УГА від неминучої загибелі. Внаслідок переговорів на початку лютого 1920 р. більшість військових частин галичан перейшла на бік Радянської Росії і дислокувалися в районі Бірзули (нині: Котовськ Одеської обл.) і стала Червоною Українською Галицькою армією (ЧУГА). Зокрема штаб 2-го Корпусу і три бригади розмістилися в Бершаді та навколишніх селах, 7-ма бригада – в Ольгополі. Частини 1-го Корпусу зі штабом в Чечельнику дислокувалися в Черномині, Гонорівці, біля станції Попелюхи, Стратіївці, станції Слобідка та неподалік Балти [6, с. 201].

Судячи із пропагандистських заходів більшовицького командування ЧУГА і настроїв вояків, можна зробити висновок, що на той час Польща значилася серед агресорів проти Радянської Росії, а поляки для галичан залишалися лютими й непримиренними ворогами. Чого тільки варті відозви командувача ЧУГА (лютий-квітень 1920 р.) В. Порайка, який, звертаючись до галичан, закликав їх “До бою з польською шляхтою”.

Не менш активно спрямовував до братовбивчої боротьби ще один “опікун” ЧУГА подолянин В. Затонський – народний комісар освіти УСРР, член РВР 12-ї армії Західного фронту РСЧА. У просторових зверненнях і виступах на численних мітингах та зібраннях він називав Головного отамана УНР С. Петлюру не інакше, як зрадник соціалізму і запродаєць, що сидить у Варшаві та “разом з польськими генералами обмірковує план нового наступу на Україну”. Не викликає сумнівів, що гасла на кшталт: “Геть духові кайдани. Геть зрадників, геть шептунів та маловірів. Всі під червоний

прапор” могли залишити байдужими патріотично налаштованих галицьких вояків [6, с. 221-223].

Проте, незважаючи на інтенсивну ідейну та культурно-просвітницьку роботу, яка проводиться серед галичан, морально-політичний стан вояків був не на висоті. Прилюдно, на мітингах, які влаштовувалися регулярно в Бершаді, Ольгополі, Балті, Одесі, Києві, Вінниці та інших містах, значна частина стрільців виступала за більшовицьку владу і дякувала уряду Радянської України за довіру і велику честь воювати за волю Галичини разом з Червоною Армією. Насправді далеко не всі вояки гаряче схвалювали таку службу. Відомий революціонер, подолянин В. Затонський, котрий частенько відвідував армійські підрозділи, неодноразово звертав увагу уряду України на серйозні недоробки в політико-виховній роботі серед галицьких стрільців. Він писав, що галицькі старшини і стрільці “...перейшли на нашу сторону, оскільки діватися було нікуди”. Зокрема, 7 березня 1920 р. на мітингу в Бершаді В. Затонський прямо заявив, що значна частина галицьких стрільців “одурманена антирадянською пропагандою”, й тому він не здивується, якщо хтось із них зрадить і перейде на бік С. Петлюри у вирішальний момент [6, с. 10].

Ясна річ, що несподівана поява у березні 1920 р. в районі Бершаді 9-тисячної армії УНР на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком суттєво позначилася на політико-моральному стані галичан. Невдовзі в частинах ЧУГА з’явилися представники братнього війська із закликами до стрільців про перехід на їх бік.

Водночас, під впливом успішних бойових дій рейдовиків активізували свою боротьбу проти Червоної Армії місцеві повстанські загони отаманів Заболотного, Волинця, Сави Чалого, Кошевого, Тополі та ін. Тому серед підрозділів ЧУГА з’явилися окремі формування, які виявили бажання об’єднатися з українською партизанською армією. Першим у повному складі перейшов на бік генерала М. Омеляновича-Павленка кінний

полк, яким командував отаман (майор) Б. Шепаревич. Згодом приклад цього полку наслідувала технічна сотня армійського підпорядкування. Частина старшин на чолі з командиром 2-ї бригади також схилилася до переходу на бік славетного генерала. Тому в ніч на 23 квітня 1920 р. у військах ЧУГА за підписом командира 2-ї бригади Ю. Головинського поширюється наказ, у якому звучав заклик такого змісту: "...скинути ярмо опікунів, спертися на власні сили і бити всіх ворогів. Тільки тоді станемо сильними та проб'ємо собі дорогу до звільнення рідної нам Галичини. Хай живе Самостійна Українська Народна Республіка!". У цьому ж наказі кожній бригаді було поставлено бойове завдання: розгорнутися у бойові порядки в загальному напрямку на схід, оволодіти Вінницею, Жмеринкою, завдати удари по тилкових частинах Червоної Армії у районі Балти і в результаті об'єднатися з армією М. Омеляновича-Павленка [6, с. 13].

Як відомо, під тиском загрози остаточного краху УНР, С. Петлюра був змушений погодитись із встановленням кордонів Польщі по р. Збруч, доручивши міністру закордонних справ УНР А. Лівіцькому підписати 22 квітня 1920 р. Варшавський договір, частина якого передбачала спільні військові дії проти більшовиків [27, с. 376]. Початок спільних польсько-українських військових операцій приніс успішні наслідки. На Західному фронті Червона Армія, проти якої Ю. Пілсудський за підтримки Антанти зосередив відмінно озброєну 70-тис. армію, змушена була залишити Проскурів, Шепетівку, Новоград-Волинський. У кінці квітня 1920 р. удари вояків армії УНР спільно з польськими формуваннями та виступ повсталих 23 квітня галичан у Вінниці змусили всі більшовицькі органи терміново відбутися з території Поділля і, як завжди, заодно прихопити з собою всі продовольчі запаси та готову продукцію [28, арк. 4 зв.]. Звільнена від більшовиків Вінниця, фактично, опинилася в статусі столиці України. За наказом С. Петлюри, з травня 1920 р. до міста переїхали міністерства та центральні установи УНР [29, с. 112].

Однак, успішний україно-польський воєнний похід, під час якого була звільнена значна частина Правобережної України і взятий Київ, тривав недовго. Внаслідок активних дій російського військового командування 12 червня Київ знову був повернутий більшовикам, а 19 червня червоноармійці ввійшли до Вінниці, продовжуючи наступ на польські та українські війська [30, с. 45]. У липні головні польські сили здійснили несподіваний демарш і перейшли на територію Галичини. Український уряд і лише частина польського війська ще залишались на території Кам'янець-Подільського повіту. До кінця листопада 1920 р. вони остаточно покинули Поділля.

Так трагічно закінчився один із найдраматичніших періодів вітчизняної історії. Він означився масою помилок і необдуманих кроків лідерів українського руху, котрі не зуміли відкинути політичні та особисті амбіції заради світлої мети – державності власного народу. Слушною бачиться думка активного борця за незалежність України Я. Гальчевського про те, що існування УНР на політичній мапі світу не мало перспективи: “Це були б передчасні роди, бо політична концепція з оперттям одних на Москву, а других на Варшаву від віків фальшива” [31, с. 14].

Аналіз вищевикладених матеріалів надихає на думку, що будь-яке гендлярство величними ідеями заради надуманих переваг і вдаваних пріоритетів історія чітко відмежовує від справжніх героїв і патріотів України. Зазвичай історична пам'ять вносить ініціаторів-виконавців негідних вчинків на сторінки описаних і неописаних подій не інакше як фактологічний матеріал, який не визнається героїчним минулим і за будь-яких умов не стає прикладом для майбутніх звершень українського народу. Утім, це наша історія і ми її повинні сприймати такою, як вона є. Водночас потрібно знаходити аргументи для пояснення наведених вище метаморфоз свідомості звичайних українців та робити правильні висновки, щоб у майбутньому не допускати таких і подібних вчинків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український іст. журн., 1999. – № 3. – С. 13.
2. Мина Ж. Становище УГА восени 1919 року / Жанна, Мина // Всеукраїнська інтернет-газета “Vox populi”. – 2013. – 2 жовт.
3. Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин / Богдан Якимович. – Львів, 2012. – С. 26.
4. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки : у 4-х т. / В. Ф. Солдатенко. – Київ : Світогляд, 2010. – Т. III: Рік 1919. – С. 116.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України) ф. 2188, оп. 1, спр. 1, арк. 197.
6. Денник Начальної Команди Української Галицької. – Нью-Йорк : Українська вид. кооперація “Червона Калина”, 1974. – С. 15-16.
7. Олійник С. В. Українська галицька армія та Директорія і уряди УНР / С. В. Олійник // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.: Матер. Всеукр. наук. конф. Кам’янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. / Ред. кол.: Смолій В. А. (співголова), Завальнюк О. М. (співголова), Реєнт О. П. та ін. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2008. – С. 119.
8. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія / Михайло Ковальчук. – Київ : Темпора, 2006. – С. 63.
9. Солдатенко В. Осінь 1919 року: Основні чинники розриву соборного фронту / Валерій, Солдатенко // Наукові запис. Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 174.
10. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) / В. М. Литвин. – К. : Вид. дім “Альтернативи”, 2003. – С. 318.

11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – С. 301.
12. Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки / Олександр Удовиченко. – Нью-Йорк : Вид-во “Червона Калина”, 1971. – С. 210.
13. ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 60, арк. 59зв.-60.
14. Там само, оп. 1, спр. 59, арк. 152.
15. Там само, оп. 1, спр. 64, арк. 134.
16. Доценко О. Літопис української революції (1917–1922). Мат. і док. – Т. II, кн. 5. – Львів, 1924. – С. 273.
17. Байло А. Тимчасовий союз УГА з Добрармією та його наслідки / Андрій Байло // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – № 18. – С. 360.
18. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2-х т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – 2-е вид., репр. – К. : Либідь, 1992–1993. – Т. 2. – С. 122.
19. К. М. З військового минулого / К. М. // Наш шлях, 1920. – № 54. – С. 2.
20. ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 122, арк. 19.
21. Там само, оп. 1, спр. 62, арк. 231.
22. Паліїв Д. На чисту воду: З моїх споминів / Дмитро, Паліїв // Літопис Червоної Калини, 1930. – Ч. 6. – С. 14-17.
23. ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 66, арк. 58.
24. Там само, оп. 1, спр. 57, арк. 64.
25. Там само, оп. 1, спр. 68, арк. 252.
26. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 4 / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Львів, 1994. – С. 1528.
27. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – Київ, 2003. – С. 376.
28. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 97, арк. 4 зв.

29. Вінниця: Історичний нарис / гол. ред. проф. А. М. Подолинний. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – С. 112.

30. Воловик В. П. Останні події Української революції 1917–1920 рр. / В. П. Воловик, Ю. А. Зінько // Наукові запис. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2001. – С. 45.

31. Гальчевський Я. Проти Червоних окупантів / Яків Гальчевський. – Кам'янець-Подільський : ПП “Медобори-2006”. – С. 14.

Л. А. Сердунич,
член НСК України,

*Асоціації дослідників голодоморів в Україні,
(смт Стара Синява (Хмельниччина))*

ФАКТИ НА ПІДТВЕРДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ ЯК ГЕНОЦИДУ, СТВОРЕНОГО КОМУНІСТИЧНОЮ СИСТЕМОЮ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Голодомори, штучно створені людьми, суттєво різняться від тих, що були створені природними чинниками. Голод від давньоюдейських часів і до розквіту комуністичної системи був також методом управління суспільством. Організатори голодоморів у XX сторіччі мали досвід своїх попередників, які прямими погрозами давнім юдеям (про це читаємо у Біблії) винищували їх голодом і людоїдством за непослух Богові, а точніше – за непокірність владі. У біблійному зверненні до юдеїв (п'ята книга Мойсеєва “Повторення закону” 28, 53-55) говориться: “І будеш ти їсти плід утроби своєї, тіло синів своїх та дочок своїх” [1, 53-55]. Це звідти, як стверджують дослідники, і йде публічно-прихована нищівна природа всіх голодоморів.

Людиновинищувальна політика Леніна-Сталіна, борючись із християнством, узяла від нього вміння штучно створювати голод під приводом непослуху владі для упокорювання та покарання люду і показала не бачений в історії голодомор [2, 5-35]. Від імени ідеї комунізму більшовики порядкували, наче сатрапи царя Ірода, маніпулюючи долями мільйонів людей. Голод, створений штучно, став державним і партійним методом, яким людину змушували забувати про вищі речі, а думати лише про їжу. До такого додуматися міг лише сатана в личині Джугашвілі-Сталіна.

Протягом перших 25 років советського ярма було штучно створено три голодомори. Перший мор у 1921 – 23 роках організував і здійснив єврей Бланк-Ульянов, він же Ленін, і тим спричинив, а точніше – дозволив – і два наступні: 1930-их і 1946 – 47 років. Ідею голодоморів в Україні підтримував так званий росіянин (єврей) В'ячеслав Молотов (Скрябін). Це він сказав Сталіну: “Хахлов і казаків может загнать в калхоз только голод”. Таке ставлення до українців підтримували й інші московини. Дещо пізніше чванькуватий маршал Жуков на докір німецького генерала про страшні втрати на фронтах ненавчених, неозброєних юних українців заявив: “А што етих хахлов жалеть? Чем больше их выбьют, тем легче и лучше будет русскому народу”.

Навіть іноземні дослідники голодоморів в Україні зрозуміли, що “селян в Україні нищили, бо були вони українськими селянами”. Про це писав і американський дослідник голодоморів в Україні Роберт Конквест: “Українських селян нищили не тому, що були селянами, а тому, що були українцями-селянами” [3].

На нараді у ЦК ВКП(б) у грудні 1932 р. з вуст Йосипа Сталіна прозвучав наказ П.Постишеву: “Ти, Паша, призначений туди нами у ролі Головоглу (головнокомандуючого голодом) і цією зброєю зробиш більше, ніж Семен кінними арміями”. Станіслав Косіор говорив: “Те, що ми розгромили націоналізм, що, як слід, узялися за роботу на селі, і вирішило *успіхи* 33-го

року...”. А Хатаєвич М., відряджений в Україну для втілення в життя генеральної лінії партії, відверто заявляв: “Між нашим режимом і селянством точиться нещадна війна. Це боротьба не на життя, а на смерть. Довелося вдатися до голоду, щоб показати їм, хто тут господар. Це обійшлося в мільйони життів, але система колгоспів вистояла. Ми виграли *війну*”. “Красномовними” є і слова Лазаря Кагановича про людоїдство серед українців: “Нехай краще вони самі себе їдять, аніж вони будуть їсти нас”.

Уже сам лозунг “Залізною рукою заженемо людство до щастя” говорив сам за себе. Якщо до щастя, то чому людей треба заганяти до нього примусово? Тож заганяли – нальотами, наскоками, рейдами... І справді “залізною рукою”: ковінками, ломами, сокирами, залізними гаками, заступами, нагаями, багнетами, табірною колючою проволокою, кулями... Протягом кількох місяців спеціальні комісії під керівництвом Кагановича і Молотова викачали в селян усі внутрішні фонди: продовольчий, фуражний, насіннєвий. Спочатку забрали (“експропріювали”) землю, далі – реманент, майно, зерно. Далі крупу, квасолю, останні крихти... Хліб ставав зброєю. Виливали навіть вариво з горщиків, сяку-таку бевку. І це ще не сплановане винищення?!

Україна 1932–33 років нагадувала морг просто неба: її кордони були підсилені армією, аби не йшла допомога і ніхто не міг виїхати. Млини держава також позакривала, щоб ніхто не молов збіжжя. З відомою метою. Підпільно користуватися жорнами і ступками теж заборонялося. Їх вишукували, забирали або розбивали вщент. Якби був просто недорід, то чому ж не дати людям хоч найменшу надію на виживання? Останнє зерно держава вивозила за кордон: “Примите дар от советских рабочих”. *Дар!* Отже, безплатно віддавали. А в цей час мільйони своїх людей помирали. І в них же забирали останні зернини, аби провести посівну. Насильницькі комуністичні перетворення несли простим людям лише страдницькі бідування, горе і смерть. Чи не переконливий приклад продуманого людомору?!

Винищення українців велося сплановано й послідовно. Передусім знищували їх волелюбний дух, культурно-просвітницький цвіт нації: кобзарів, письменників, учителів, священників-націоналістів. Далі – господарників, за ними – усіх трударів, які не сприймали нові “порядки”. А позаяк такими були майже всі, то й почалося масове знищення – мор голодом. З метою замітання слідів смертей спалювали церковні записи, реєстри актів громадянського стану.

З ініціативи Леніна вперше і задовго до Гітлера були створені концтабори. У 1930-ті роки для загання туди підходила будь-яка причина, адже треба було виконувати сталінський план індустріалізації країни, тож потрібна дармова робоча сила. Ті ж, хто залишався, не могли витримати тих кабальних поборів, які накладали на нещасного селянина у вигляді податків: страхзбір, культзбір, позика, МОПР, контракція, м'ясопоставка, яйцепоставка, самообкладання м'ясоподатком, здача молока, вовни, сільськогосподарський податок, прибутковий податок, гужтруд... А відтак – і карально-репресивні заходи: збільшення розмірів самообкладання, штрафи, описування та конфіскація майна, арешти, ув'язнення, депортація, розстріли.

Справді, голод вразив і Казахстан, Воронежчину, Поволжя та Кубань. Але це ж не випадково! Адже саме там компактно жили українці. Правий берег Середнього Поволжя був заселений українцями-переселенцями, а лівий – німцями-переселенцями [4]. Саме про цю самосвідомість, українську та німецьку, яка заважала владі, і говорить уже 1933 року у службовій записці італійському послу в Москві італійський консул у Харкові Сержіо Граденіго. Серед факторів, які спричинилися до такої політики, він називає: “переконавання, що “етнічний матеріал” згаданих територій не підходить до комуністичного суспільства” та “усвідомлення того, що для єдності імперії вигідно денаціоналізувати землі, на яких пробудилася українська чи німецька самосвідомість, і заселити їх переважно російським населенням”. Він, до речі, і пророчив

сучасний стан України: “Наслідком теперішнього лиха буде російська колонізація України. Україна фактично стане краєм із переважно російським населенням”. Він же називає і ймовірну кількість жертв голодомору: 10–15 мільйонів.

За останніми дослідженнями, кількість жертв, невинно убієнних голодомором лише 30-их років, становить близько 14 млн. людей. Додамо ще перший комуністичний урожай голодомору 1920-их років – до 6 млн українців, та майже 6 млн третього людомору (1946–47 років). Отже, лише голодом комуністична влада знищила до 25 мільйонів українців! Ці жертви – на чорному сумлінні найбільшого людиноббивці: Сталіна та його прихвостнів, а також і пізніших вождиків керованої ним компартії. Приховане Сталіним справжнє число жертв також підтверджує факт геноциду. Протягом 10 років: з 1929 по 1939-ий – населення України не лише не зросло, а й зменшилося на 13 млн. Знаючи причину цього, рябий Люцифер зажадав повторного перепису, сподіваючись, що Статистичне управління само здогадається, чого він хоче. Результат виявився таким же: не вистачає *13 мільйонів* людей. Тоді Сталін просто дописав їх. Ціла чортова дюжина. Сталінська дюжина! Хай це число не видається перебільшеним, позаяк на даний час воно є найбільш реальним, хоч може і зростати завдяки нашим детальнішим дослідженням. Однак точного числа жертв голодомору 30-их уже, вважаю, не буде, адже нині свідчення дають переважно діти війни, котрі пам’ятають про нього з розповідей батьків. У кращому ж разі – свідчать діти голодомору, котрим на початку 1930-их було 4–8 років, тож відновити точну кількість померлих і всі їхні імена просто неможливо.

Масштаби голодомору досі важко усвідомити. Найбільше ж вражає те, що його можна було уникнути. Що голод 1930-их років (і не лише цей!) був спланованим, та ще й помстою, стверджують і дослідники та історики. Напр., В. Ушкуйник: “Цей розгром України був запізнілою на тисячоліття помстою

хозар їх споконвічним ворогам, князь яких, Святослав, так жорстоко розгромив їх країну” (965 р.).

Ті, хто процвітав при радянській системі біля комуністичної годівниці, агресивно не хочуть визнавати голодомор як геноцид, радять не оглядатися на історію, а самі ворушать нею, як тільки їм це вигідно. Коли ж нічого сказати на виправдання злочинців, які створили голодомори, некоректно й агресивно переходять до нападу на тих, хто прагне донести правду до людей задля відновлення історичної справедливості. Подібні прибічники “неворушіння минулого” добре розуміють, що промине ще кілька років, і прямі очевидці голодоморів відійдуть у небуття, а тоді в хід підуть напівправа і сумніви, а з ними – брехня й перекручування, які завжди були вигідні комуністам, у т. ч. і нинішнім. Бо визнати голодомори в Україні – це для Московії означає підтвердити свою провину і виплатити Україні компенсацію за втрати мільйонів українців. А цього Московська імперія ніколи собі не дозволить, мало того, вона не дозволяє й іншим країнам світу визнати голодомори в Україні геноцидом.

Подібних фактів на підтвердження голодомору як геноциду можна навести безліч. Ним, урешті, є кожне свідчення людини, яка пережила той жах або, не доживши до нинішніх днів, оповідала пережите своїм дітям чи онукам.

Геноцид голодоморами, як і лінгвоцид та етноцид, був спланованою більшовицько-сталінським режимом і втіленою в життя спробою упокорення, а потім і винищення української нації. Ще Лев Толстой, навіть не бачивши того злочасного комуністичного режиму, розпізнав його страшну суть. У листі до Батюшкова, датованому ще 1908 роком, він писав: “Большевизм есть мерзопакостное порождение Сатаны, изверженное в Вальпургиеву ночь из его зловонной клоаки” [5, с. 129]. Тож, вважаю, кращою пошаною жертв голодоморів буде заборона існування комуністичної партії як організатора і головної виконавиці, а отже – й винуватиці геноциду української нації. Адже злочин комуністично-радянської

тоталітарної системи є злочином не лише щодо України, а й щодо людства.

Виповнюється 83 роки, коли масове вимирання людей внаслідок голодомору досягло піку, себто найбільшої кількості. Величезну кількість людей забирали місяці страшних 1930-их, які в той час мали неприродні назви. Вересень 1932 року називали “розбоєнь”, бо грабували “чорношкірі” комнезамівці, жовтень – гарбузень, бо зерно все було забране, залишилися тільки гарбузи, та більше побутувала назва худень. Листопад – пухлень, грудень – трупень, січень 1933-ого – могилень, лютий – людодіень, березень – пухкутень, квітень – капутень (від німецького слова “капут”, знаного ще з 1920-их, окупаційних, років), травень – пустирень, червень – чумень (від слова “чума”), бо пройшовся Україною, наче чума, і викосив найбільше життів саме в червні 1933 року. Взимку 1933-ого в окремих районах люди говорили: “В цьому році додалися ще три місяці: терпень, пухлень і дубень”. У деяких районах найголовніші місяці 1933-ого мали назви: стухень, спухень, смертень і здихень. У липні і серпні 33-ого вже було легше, бо прийшло літо, все дозрівало. Тож нових назв не зафіксовано або не збереглось. У деяких селах квітень називали “пухнутень”, травень – капутнем. Можливі й інші назви, котрі народжувалися в залежності від становища селян та краю. За ці мовлені вголос назви ще й судили. Як і за сатиричні вірші, пісеньки і прислів’я, котрі народжувались у ті страшні роки. Їх безліч. Людська пам’ять тримає їх досі як ще одне підтвердження штучності голодомору.

Частину цих народних словесних творів мені вдалося видати у збірці “Барва смерті – 33-ій” ще 2004 року, коли панував промосковський кучмізм і було навіть ризиковано публікувати подібне [6, с. 10 – 48]. Книга вийшла завдяки президентові товариства “Оболонь”, нашому краянину Олександрові Слободяну та Хмельницькому обласному відділенню Всеукраїнського об’єднання ветеранів (Поч. голова об’єднання – Герой України Ігор Юхновський). Записані з вуст

очевидців голодомору, ці коротенькі строфи нагадають багатьом нашим країнам ті пісеньки, вірші, прислів'я, загадки і навіть анекдоти, які творилися у час, коли навколо вмирали люди. І якраз тому вони є незаперечним фактом людського прозріння і прямого звинувачення організаторів голодоморів: Леніна, Сталіна, Косіора, Постишева, Маленкова, Молотова, Шепілова...

Вдалося зібрати і назви так званого їдла 1933-го року, яким рятувалися наші країни. Щоправда, декому вони продовжували життя, а декому і прискорювали смерть. Ось деякі назви: бевка, хмелики, припс, баланда, блюваки, бовтушка, волок, затируха, кандьор, козляники, коржаники, латура, маторженики, плескачики, чибрики, шліхта. Книжка містить і багато спогадів прямих очевидців голодомору на Старосинявщині, яким я щиро дякую за правду і пам'ять. Це – Лідія Петрівна Бучко, с. Теліжинці, Мотря Панасівна Чукань, с. Дашківці, Филимон Степанович Мазурець, селище Стара Синява, Євдокія Мусіївна Василенко, с. Паплинці, Ганна Василівна Крот, с. Теліженці, Лідія Кирилівна Польова, с. Теліженці, Марія Іванівна Шеставецька, с. Уласово-Русанівка, Андрій Олексійович Корягін, с. Заставці, Андрій Юхимович Крот, с. Теліжинці, Петро Семенович Кицун, с. Уласово-Русанівка, Ганна Миколаївна Сердуніч, с. Дашківці та багато інших.

Вміщено у книзі і список жертв голодомору 1932–33 років у моїх рідних Теліжинцях, який склала з допомогою односельців Лідія Петрівна Бучко. Їх – 75.

Людські спогади, а також власні переживання народили і власні твори: вірші, поему, оповідання, – приурочені темі голодомору, бо не може серце бути байдужим до цієї страшної трагедії моїх співвітчизників. Ці твори теж опубліковані у книзі “Барва смерті – 33-ій”, а також у збірці “Вустами правди і болю” (фольклор періоду голодоморів, 2010, 2011) [7]. Все, що вдається дослідити, записати від очевидців, постійно публікую у періодиці, краєзнавчих збірниках і в соцмережах, аби донести

правду до молодого покоління і відновити історичну справедливість.

Благо, минулися людиновинищувальні часи. І нині відкриті архіви, розкрилися вуста, знято багаторічне табу на слово, тож зникає і страх відкрито говорити про голодомори. Відрадно, що Президент України Віктор Ющенко усіляко намагався відновити історичну правду, сприяв пробудженню нашої національної самосвідомості і людської гідності і багато зробив, аби і світ визнав голодомор 1932–1933 років геноцидом проти української нації. Тож не будьмо байдужими – заради нашого відродження, заради правди і кращого майбуття. Вшануймо пам'ять невинно убієнних: хтось – записавши спогади очевидців голодомору, хтось – поширенням правди, донесенням її до пámолоді, свічею пам'яти, квіточкою до могили масового поховання, а хтось – активними діями з упорядкування чи встановлення пам'ятного знака в селі...

Список використаних джерел та літератури:

1. П'ята книга Мойсеєва "Повторення закону". – С. 28, 53-55.
2. Голодомори в Україні у XX столітті : навч. програма / авт.-уклад.: О. І. Неживий. – К. : МАУП, 2005. – С. 5, 35.
3. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом / Р. Конквест // Дніпро. – 1990. – № 1.
4. Голодомори в Україні у XX столітті : навч. програма / авт.-уклад.: О. І. Неживий. – К. : МАУП, 2005.
5. Ананіїв П. Лозинова труна: Біогр.-худож. повість. – К. : Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003.
6. Сердунич Л. Барва смерті – 33-тій. Статті, спогади, фольклор про голодомор. – Хмельницький, 2004. – С. 10-48.
7. Сердунич Л. Вустами правди і болю (Фольклор періоду голодоморів). – Хмельницький, 2009; 2010.

ХТО ВІДПОВІСТЬ?

Стискається серце, холонуть долоні,
Як лиш уявляєш ті втрати без війн.
Це ж скільки народу померло ще в лоні!
І хто за ті чорні діла відповість?
Червоні «конателі» то, торбохвати,
Сатрапи, іуди, голодна мара!
Могли на могилах вони святкувати,
Як люд український ущент вимирав.
Людей у кагати кладе моровиця.
Вже трупень, капутень, могилень – зима.
А нива, пахучий хлібець тільки сниться.
О, чим закропитись? Ні крихти ж нема.
А там – людодідень вартує на чатах.
Не квітень – капутень, не червень – чума.
Укрились навіки барвінком хрещатим,
Немов не було. Півсела вже нема.
Конає в погибелі пів-України,
Бо зверху, при владі, кацапи й жиди.
Забрали худобу і все – до зернини,
Лише не забрали повітря й води.
І пухли, й потухли, нема і схорону.
І падали тихо навіки в траву.
Люцифера ми допустили до трону!
Його дитинчата понині живуть.
Хвалять ту епоху, бо їх годувала,
За плани давала посади, грошву.
Хто більше погавка, в того більша ставка,
Та бач', не розпре ненажеру Москву!
Стискається серце, холонуть долоні,
Як лиш уявляєш ті втрати без війн...
Це ж скільки Вкраїни померло ще в лоні!
І ХТО
за ті чорні жнива

ВІДПОВІСТЬ?!!

ХАЙ ВІДПОВІСТЬ МЕНІ МОСКВА!

За людопад без поховань,
За зниклі назви цілих сіл
Хай відповідь мені Москва:
Її керманичі усі.
    За пекло райської землі,
    За пухлень, чумень, за терор
    І за приписані нулі,
    Що приховали людомор.
За три пшеничні колоски
І той комуністичний рай,
Де за півслова – Соловки;
Де кожен третій помирав.
    За те дитя, що в лоні ще,
    Не народившись, висохло.
    За цей болючий в серці шем!
    За все, що, вмерши, не збулось.
Перед судом за ті жнива,
За найстрашніший злочин свій
Хай стане нинішня Москва,
Допоки свідки ще живі!
    Невизнання, мовчання – глум
    Над пам'яттю мільйонів жертв!
    Лиш допусти – й новий Валуй
    Вже незалежних нас пожер.
За все хай відповідь Москва:
Живі і нині суцці всі.
Щоб пам'ять – вічна і жива,
Щоб на столі повік – хліб-сіль.

Любов СЕРДУНИЧ

А. А. Трембіцький,
магістрант

А. М. Трембіцький
кандидат історичних наук
(м. Хмельницький)

**МИ МАЄМО ПРАВО НА ПРАВДУ: НИЩЕННЯ
СОВЕТСЬКИМИ КОМУНІСТАМИ ТА “НАРОДНОЮ”
ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ ПАМ’ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ
САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ В ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті, з урахуванням сучасних українсько-польських “добросусідських” відносин, на підставі маловідомих праць дослідників з української діаспори, розкрито історію грабування та нищення пам’яток української культури і мистецтва, “гуманним” комуністичним режимом СРСР та “народною” владою Польщі на українських землях упродовж ХХ ст.

Ключові слова: пам’ятка української культури, сакральна архітектура, В. Січинський, Україна, Польща, ХХ століття

“Величезні багатства України – природні і культурні”, – зауважує В. Січинський, – завжди викликали “жаждність та інтрузію сусідніх народів”. Ще в далеке середньовіччя, в 1169 р. суздальський князь Андрій, “не тільки понищив Київ, але пограбував княжі труни, здираючи з княжих скелетів одяг і взуття”. “Нахил московської верхівки до грабунку і руйнування занотований численними чужинцями, що були свідками тих подій”. Так, професор кембриджського університету Е. Клярк, побувавши в 1800 р. у Криму, пише: “З усіх народів, що досі нищили цю посвячену землю, ні один не показався таким шкідливим для інтересів науки, як росіяни”, які “безоглядно нищили все, що цінять освічені нації”. “Коли росіяни зайняли Крим, руїни міста Херсонесу були настільки значні, що всі брами ще стояли. Вони скоро здемолювали їх, а продовжуючи

улюблене ними зайняття – нищення, вони валили, засипали і розбивали все, що могло б бути ілюстрацією колишньої історії міста”. І коли б “Архіпелаг (корінна Греція), – зауважує Е. Клярк, – попав би колись під російську владу, то прекрасні рештки старовинної (античної) Греції перестануть існувати. Арени будуть зрівняні з землею” [1, с. 109].

“Славними” нащадками пройдеших завойовників виявилися більшовики. Той, хто бував у музеях Санкт-Петербурга чи Москви, мав змогу “переконатися, яку кількість чужого добра” й “силу мистецьких речей з України” забрали москалі до себе. Серед них: скарби скитських царів; написи та мистецькі предмети з стародавніх грецьких міст на чорноморському побережжі України; бібліотеки та збірки стародавніх рукописів [2].

З утратою в XVIII ст. національної автономії України, скасуванням міського самоуправління на Лівобережжі та придушенням спроб повстання на Правобережжі настали роки культурного занепаду. Вже в 1803 р. Синод Російської православної церкви заборонив будувати дерев’яні зруби-церкви та придорожні каплиці в українському стилі, вживати скульптури в іконостасах, ікони з короною Дівою Марією. Москалі вважали, що ці особливості української церкви є “небажаними, неправославними і схизматичними виявами”. А скасування царською владою цехів на Лівобережній (1785) і Правобережній (1840) Україні дуже негативно позначилося на професійному вмінні теслярів і призвело до занепаду та руйнування наявних дерев’яних храмів. Це були не лише пам’ятками української дерев’яної зрубової архітектури, але й “сховищами скарбів – творів народного мистецтва – зразків різьблення з дерева, малярських творів, тканин, вишивок, металевих виробів, рідкісних давніх книжок стародруків, гравюр тощо”. В 1863 р., після польського повстання, було “заборонено ставити в Україні “фігури” – хрести і статуї святих на перехрестях доріг” [3, с. 50]. Водночас під “керівництвом урядових архітекторів єпархій Російської православної церкви”

багато старих українських “рублених церков було перероблено або зруйновано” [4].

Однак, саме XX ст. стало періодом масового знищення пам’яток української культури і мистецтва та грабування культурних цінностей на окупованих більшовиками та на привласнених “добрими” сусідами теренах України. Так, ще в 1908 р. М. Макаренко писав, що “представники Церкви – священнослужителі і вища ієрархічна влада енергійно ведуть війну з небагатьма уцілілими пам’ятками мистецтва і з успіхом досягають бажаних результатів: храми перебудовуються, їхні старі форми знищуються, деталі змінюються на сучасні, живопис перемальовують наново, старий посуд продається і замінюється на новий, ризи і гаптування продається на випалення золота і срібла, а ті, що мають меншу матеріальну цінність, з благословення вищого начальства, спалюють...” [5].

Доля ж рублених пам’яток архітектури на українських землях, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, “була трохи щасливіша, вони краще зберігалися у віддалених гірських районах”, де “процвітало теслярське мистецтво” і нові дерев’яні храми “тут будували аж до Другої світової війни” [3, с. 51].

Народну місцеву архітектуру українських земель, що входили в міжвоєнний період до складу Московської імперії та Польської республіки, а також проблему руйнування пам’яток української сакральної архітектури “гуманним” комуністичним режимом та польською “добросусідською” “народною” владою досліджувало багато знаних науковців. Так, знаний архітектор і мистецтвознавець, подолянин В. Січинський в праці “Знищені пам’ятки української культури і мистецтва московсько-советською адміністрацією” (*Торонто*, 1959), пише, що нищення пам’яток української архітектури та мистецтва відбувалося в декілька етапів. На його думку, початок нищення розпочався ще до Першої світової війни, коли землі Галичини, Підляшшя і Холмщини були в складі царської Росії. Російські “урядові чинники робили спроби перебудувати багато старих

церков, щоб вони в їхніх очах набули “православного вигляду”, забуваючи, що чимало з цих характеристично українських церков було побудовано ще до унії з Римом” [3, с. 52]. Вже в роки Першої світової війни російські війська знищили “багато рублених церков і синагог” [3, с. 51]. Так, у містечку Тишівці, біля Холма, за розпорядженням російської адміністрації було розібрано рублену церкву св. Богородиці (перед 1641 р.) [3, с. 53]. Великі втрати мали й українські музеї Волині, Галичини та Поділля, адже російські та німецькі війська вивезли з них “численні мистецькі вироби”, які вже ніколи не повернулися в Україну [2; 3, с. 51].

Після 1918 р., коли Підляшшя і Холмщина опинилися в складі Польської республіки, польська влада зачинила майже всі українські церкви, а 169 українських храмів висвятили на костели. Також поляки “відібрали від української Церкви й роздали ксьондзам та колоністам понад 17.000 гектарів найкращої землі, заборонили працювати культурно-освітньому товариству “Рідна Хата”, забрали його бібліотеки, понищили все майно, припинили діяльність українських кооператив, цілком знищили українське шкільництво, заарештували свідомих громадян...” [6; 7].

Починаючи з 1927 р., коли в Польщі встановився “народний” режим, “багато зусиль було прикладено до полонізації” українського населення цих територій. Однак, завдяки передбачливості, піклуванню та фінансовій підтримці митрополита Андрея Шептицького, засновника Українського національного музею, М. Драган і співробітники музей організували в 1925–1930 рр. “надзвичайно детальне вивчення галицьких дерев’яних церков і їхньої архітектури”. В 1929–1930 рр. за розпорядженням митрополита Андрея Шептицького відому бойківську церкву св. Миколая в Кривках було перенесено до львівського передмістя Кривчиці, “для вжитку монахами відновленого чину Студитів” [3, с. 51].

Проте, це лише невеликий епізод, щодо врятування сакральної пам’ятки українців. Адже саме на теренах Підляшші

та Холмщини, за явної підтримки Ватикану й папи Пія XI, не зважаючи на протест греко-католицького митрополита Андрея Шептицького, поляки в 1938 р. почали ліквідовувати Українську Православну Церкву, тобто фактично руйнувати і нищити українські храми [8]. Цінним свідченням цих подій є праця Івана Коровицького (*псевдонім Б. Жуків*) “Нищення церков на Холмщині в 1938 р.” (Краків, 1940) [6], де також вміщено 25 світлин, нині вже неіснуючих, на жаль, пам’яток української сакральної дерев’яної архітектури [8]. В праці автор розкриває проблему руйнування у міжвоєнний період на Підляшші та Холмщині українських зрубових церков і розглядає католицьку церкву як інструмент етноциду українського народу [6; 7; 9].

Так, у 1938 р. краківська газета “Ілюстровани Куриєр Цодзенни”, виступаючи проти православ’я, писала, що православні, “ці негідники, ці гайдамаки “українізують Холмщину”. Тому варто їх чим швидше “перевести на католицтво, тоді все буде добре”. Похід проти українців очолила польська місцева адміністрація і польські місцеві шовіністи, які організовували товариства “Опекі кресув всходніх” і допомагали поліції нищити українців. В поліцейські постерунки викликали українців, “били, казали їм переходити на католицтво, або виїжджати з Холмщини”. Місцеві польські громади на своїх зібраннях прийняли таку ухвалу: “1. Наука релігії в школах для деці православних повинна биць в єнзику польскім. 2. Набоженства в церквях повинно отпрацяць сен рувнеж в єнзику польскім. 3. Звлаща дотичи до єнзика казань. 4. Сьвента у православних повинни одбиваць сен ведлуг нового стилю” [6; 7; 9].

Після заборон священникам “проповідувати по-українському й відправляти служби Божі за старим стилем”, “великі польські християни”. Так, 3 квітня 1938 р. у с. Савині з благословення місцевого ксьондза Зигмунда Гжигожевського, відбулося віче, на якому місцеві поляки “домагалися розібрати православні церкви, змусити священників служити й проповідувати по-польському та виселити місцевого

православного священика” [6; 7]. Влада “прислухалася” до своїх громадян і вже в квітні-травні 1938 р. почала масове руйнування українських храмів. Фактично розпочалася узаконена державною адміністративна сваволя проти українців, адже польська “народна” влада нищила лише українські муровані храми XII ст. і прості дерев’яні церкви – пам’ятки українського сакрального мистецтва [3, с. 52].

Так, католики в ніч на 30 квітня спалили церкву в с. Жерник Лашевської гміни. 30 травня знищено церкви в с. Ярославець (поч. XIV ст.) та в містечку Крилові. 7 червня зруйновано церкву в с. Малкова, містився чудодійний образ Божої Матері й багато скарбів староукраїнського мистецтва. 27 червня комендант поліції, війт й польські робітники розбили церкву (1770 р.) в селі Томашівського повіту. 7 липня під керівництвом війта й солтиса звалили церкву в с. Переспі [6; 7]. 8 липня під проводом референта “беспеченства” Крогульця, війта гміни і коменданта поліції зруйновано українську церкву в с. Ігніна Володавського повіту [9], а також у цей же день зруйновано й, одну з найстаріших українських церков на Холмщині, церкву (поч. XVI ст.) у с. Розтоці Холмського повіту [6; 7; 9]. 9 липня представники влади, поліція, пожежники та робітники зруйнували дім молитви в с. Голя. 11 липня зруйновано молитовний дім у с. Біщі Білгорайського повіту [6; 7]. 13 липня пожежники і поліція зруйнувала українську церкву (поч. XVI ст.) у с. Голешеві Володавського повіту, а що залишилося після її зруйнування, “відпродано місцевим полякам за 180 злотих, за ці гроші негідники довго пиячили”. В цей же день було зруйновано: каплицю на кладовищі містечка Константанів Більського повіту, а місцеві поляки так “завзято ламали та рубали” Божий дім, що навіть залишили “сліди від сокири на образі Христа Спасителя з іконостасу” [6; 7; 9]; референт староства, війт і секретар гміни зруйнували церкву в с. Колеховичі, а “іконостас і образи порубали й звалили на купу, подерли й розкинули церковну бібліотеку й дуже цінний старовинний церковний архів”; влада знищила церкву в

с. Депультич і в с. Загоріві. У Велику П'ятницю була розвалена церква в с. Віткова [6; 7], а в день Вознесіння Господнього повалили “добрі” сусіди українську святиню в с. Голубі та в інших селах Грубешівського повіту [6; 7; 9]. 14 липня було повалено церкву в с. Межиліссі, а 15 липня розвалили церкву й капличку в с. Сілець. 4 серпня, завалили церкву в с. Лашів і, розкопавши біля церкви могилу місцевого священика, відкрили труну й зганьбили останки покійного пастиря. Надгробник також було розбито, й навіть вирубано всі дерева, що росли біля церкви [6; 7]. Серед знищених, одна з найдавніших будівель традиційної української конструкції – церква Преображення в селі Сичині (XVI ст.), архаїчний дах якої викладено з соломи [10], рублена церква св. Миколая (кінець XVI ст.) в містечку Тишівці [3, с. 52-53], а також церква в с. Чомові. Стародавню церкву в с. Модрині в липні-серпні 1938 р. освячено на костел, а “всі цінні речі, архів, бібліотеку й образи забрав ксьондз із Модрина” [6; 7].

У зв'язку з масовим терором польської “народної” влади до Варшави почали їздити делегати православного населення “шукати справедливості” у вищої влади, але “нічого й ні до кого не добилися”. На всі свої протести й прохання українці отримували одну відповідь, що церкви мусять бути розібрані “аби своїм відокем не шпеціли мейсцовосьць”. Окрім того, польська влада, сіючи всюди страх й ненависть, почала ще й “масові виселення свідомих українських священиків із Холмщини”, вважаючи їх агентами ОУН. У серпні-вересні по селах, де було зруйновано церкви, їздила польська комісія й конфісковувала “старі образи й речі, що їх було врятовано православними зі знищених святинь”, серед них безцінний старовинний образ зі зруйнованої церкви в с. Копилова. В цілому, лише в травні-липні 1938 р. жертвою польської “народної” влади стало 162 (за даними Т. Геврика було зруйновано 167 [3, с.52]), українські православні святині, “не рахуючи сюди багато церков, знищених поляками перед червнем 1938 р.” [6; 7]. А “шкіци декількох із цих рублених

церков роботи Арсена Річинського збереглися лише завдяки маленькій брошурці архітектора Леоніда Маслова” [10].

Навесні 1939 р. “поляки-добровільці і найняті робітники” під охороною поліції “приспівано дорозбирували муровані будівлі”, адже “з дерев’яних лишилися самі купи сміття та незарослі ще травною місця, де колись пишалися стародавні святині”. Через декілька тижнів поляки, як “добрі” сусіди українців, “вже позаорювали місця, де колись стояли церкви та священничі дома”, а “вальки й дошки з розібраних будівель використали, як будівельний матеріал, а образи попалили, порубали чи вжили на потреби польських господарств”. Руйнування українських дерев’яних святинь відбувалося “дуже просто”, спершу “підпилювали стовпи, що на них спиралася будівля, закидали на баню шнури і тягли ці шнури тягаровими (*вантажними – авт.*) автами”. Навколо “руйнованої церкви стояли поліцаї й відділи так званих “крокусів”, “озброєні, – навіть скорострілами – охороняли робітників від нападу зрозпачених” від знущань над своїми “релігійними почуваннями холмщаків”. Поліцейські за “найменший спротив калічили, арештували, відвозили до міст, звідки багато оборонців святинь вже ніколи не повернулось” в рідні оселі. “Хрести оскверняли, з образів знущалися, вказуючи на “бороди українських святих”, з церковних чаш пили молоко” і це варварство діялось “не у відгородженій від світу підсоветській Україні, а в країні, що пишалася своєю приналежністю до культури Заходу”. Через декілька років “така ж доля стрінула українські святині” “всього” Засяння і Лемківщини, де “у перших роках по війні, в обличчі масових душегубств, палення сіл і виселювання українського населення, руйнування церков пройшло непомітно”. Представники “західної культури солідарно замовчували ці події”, ніхто не писав і не згадував “про черговий антихристиянський вчинок сусіднього нам народу”, хоча в самій Польщі “існувала відносна свобода слова, де не знати про ці події, що тривали коло року, не могли”. Звернення українців до влади нічого не допомагали, протести

митрополита Православної Церкви Діонісія та Греко-Католицької Церкви Андрея нічого не могли змінити, адже це були “не випадкові дії окремих організацій чи партій”, як це пізніше намагались писати “добросусідські” поляки, а “свідома акція, спрямована на нищення непольських пам’яток на землях тогочасної Польщі” [11].

Відомий історик, професор В. Яблонський пише, що в 1920-х рр. “народний” польський уряд здійснював політику насильницької колонізації Волині, внаслідок чого з чинних на 1919 р. на Холмщині 389 українських церков залишилися лише 51 українська церква [12, с. 2]. Такою була політика польської “народної” влади щодо українців у передвоєнний період, яка призвела фактично до геноциду українців [9].

Розкриваючи проблему руйнування українських зрубових церков І. Коровицький зауважує, що саме безкінечна низка “принижень, повсякденних зневаг палила соромом і гнівом серце кожного холмцяка”, коли в 1938 р. розпочалася “страшна диявольська боротьба цілої польської держави проти малої горстки холмцяків-українців” [9]. Та ці події 1938 р. “були лише приготуванням до страшних переслідувань”, що їх приніс українцям 1939 р., коли “по ночах цілі села чатували на напади поляків й часто їх переможно відбивали. Коли яким полум’ям спалахнув, здавалося, вже приспаний великий дух колишнього холмського лицарства, дух залятий у відвічних мурах, в руїнах давніх князівських замків, в кожній українській селянській хаті” [6; 7]. Сучасні польські політики не бажають згадувати ті страшні роки, коли вони проливали святу кров українських “героїв оборонців своєї народності й віри”. Польські можновладці й сьогодні вперто заперечують ці події, хоча саме вони, на нашу думку, були однією з тих причин, що призвели до трагічних подій на Волині, адже терпіння українців не вічні.

Наприкінці Другої світової війни в Галичині налічувалося біля “тисячі дерев’яних церков”, чимало дерев’яних пам’яток сакральної архітектури збереглося й на територіях Закарпаття та

Лемківщини, які після закінчення війни Сталін подарував Польщі й Чехословаччині, “народна” влада яких нищила пам’ятки української храмової архітектури. Так, лише в Ряшівському Воєводстві, де ще в 1939 р. нараховувалося 514 українських храмів, упродовж 1939–1956 рр. було цілковито знищено 164 українські церкви, з них 101 історичну пам’ятку [8; 13, с. 105], але ці обрахунки ще неостаточні, бо доля багатьох пам’яток й досі невідома. Решта знаходилися “в стані повного занепаду, без дахів, вікон і дверей” [8].

До 1949 р., під час воєнних дій або боротьби проти УПА, було зруйновано тільки 6 церков-пам’яток, а найбільше втрат припало саме на повоєнні 1949–1956 рр., коли внаслідок начебто “розвалювання, перестала існувати на цій території одна третина історичних пам’яток”. Із них 96 були дерев’яні церкви і п’ять муровані, це число значно збільшилося б, якби до “знищених пам’яток включити ті, які нині є в списку збережених, але постраждали в процесі “пристосування” їх до нових форм вжитку (35 церков використовувалися як різні склади (“магазини”), але про їх збереження польська “народна” влада не дбала [8]), у наслідок чого вони втратили всі елементи стилю і мистецьку вартість”. 57 українських церков було покинуто “без охорони на цілком порожніх теренах, звідки українське населення було виселено і будь-якого їх використання, цим вони “найбільш наражені на плундрування й нищення” [13, с. 105-106; 8]. Ці будівлі “постачають” будівельний матеріал або дрова різним випадковим “опікунам”, особливо господарствам системи польських державних рільничих господарств, на території яких вони стоять. Українські церкви, а серед них “найбільше найдивніших і найцінніших пам’яток з XVI і XVII ст.”, часто поляки руйнують просто з “приємності нищити” чи пошуку захованих “скарбів” [13, с. 105-106].

Ще 57 українських церков було передано римо-католикам. Серед зруйнованих чи церков, що руйнувалися, 311 – “це цінні мистецькі чи історичні пам’ятки, з яких не збережеться навіть

світлин”. “Безцінне майно церков, мистецькі образи, старовинні книги й рукописи, церковні сосуди”, – “добрі” сусіди, – розграбували й понижили, “щоб і пам’ятки по “русинові” не лишилось”. Частину із цих церковних предметів, стародруків і рукописів поляки, як справжні гендлярі, перепродували в “антикварнях Кракова” [8]. При повній зневазі польської “народної” влади до пам’яток української храмової архітектури, поляки як “добрі” сусіди і далі руйнують українські дерев’яні церкви, нищать навіть ті храмові будівлі українців, які є в списку, складеному польськими органами охорони пам’яток, що “загрожує цілковитим знищенням цих пам’яток” [13, с. 108].

Зокрема, публікації в польських часописах підтверджують, що не зважаючи на всі зусилля зберегти українські дерев’яні пам’ятки, їхнє нищення продовжується, тобто в основному стан речей не міняється. За повідомленнями польської преси, в повоєнні роки знищено половину дерев’яних українських церков на теренах Польщі. Так, у період з 1939 р. до 1972 р. втрати лише “на території Ряшівського воєводства збільшилися до 220 церков – архітектурних пам’яток” [14, с. 273]. На весні 1980 р. церкву св. Параскеви (збудовану в 1872–1874 рр. і поновлену в 1898 р.) у с. Райському біля Ліска було висаджено в повітря після того, як українці греко-католики, які лишилися проживати в сусідньому селі, звернулися до польської влади з проханням дозволити відкрити цю замкнену церкву для богослужінь [15, с. 6-7].

Водночас польські часописи писали про те, що до списку історичних пам’яток Польщі занесені аж “три українські рублені церкви XVIII ст., що збереглися в Холмському повіті, дві з них перетворено в римо-католицькі костьоли, а третя стоїть порожня і неживана” [16]. Тяжке враження на дослідників справляють “занедбані українські храми з вибитими шибками та церкви, перетворені дикими переможцями на костьоли”. “Добрі сусіди” – поляки добре знають, що це вкрадено в українців, але продовжують публічно використовувати наші святині. “Таки одного кореня слова – ляхи і лихо...” [17].

А ще варто згадати, що саме польські варвари знищили в містечку Вербиця в 1947 р. пам'ятник Т. Шевченку, споруджений українською громадою містечка в 1914 р. Польські недолюдки сплюндрували та зрівняли із землею могилу українського лицаря, видатного українського старшини, оборонця Поділля і Холмщини Якова Гальчевського-Войнаровського в містечку Грубешові, який загинув у с. Пересоловичі 22 березня 1943 р. від рук банд Армії Крайової. В Холмі на міському православному кладовищі поляками знищено могили українських патріотів: А. Васинчука, учасника збройних формувань у Києві 1917 р., творця добродішного товариства “Рідна хата” в Холмі; М. Василенка, полковника санітарної служби Армії УНР, співорганізатора Українського військового комітету в 1917 р. в Одесі, лікаря 3-ї Залізної дивізії; І. Лещука, капелана Армії УНР; актора Армії УНР М. Карпенка та багатьох інших. На стендах військового меморіалу оборонцям Замостя у Волиці-Снятинській подано детальний опис вранішнього і вечірнього боїв, однак немає жодної згадки про українців, героїв Замостя. Вдячний народ, поляки, нічого не скажеш. “Пам’ятає” добро... І це при тому, що польські державні мужі сьогодні дуже хочуть бути адвокатами України в Європі. А на нашу думку, таким “адвокатам” віри немає й бути ніколи не може [17].

Загалом же доля зрубної дерев’яної архітектури і на теренах советської України також була дуже сумна. При цьому проблему охорони історично-культурних пам’яток в Україні необхідно розглядати, беручи до уваги варварське ставлення комуністичного режиму до українських храмів і до національної культури взагалі.

Нищення пам’яток української історії та культури “більшовицькими бандами” на теренах сучасної України, як зауважує В. Січинський, розпочалося в кінці грудня 1917 р. – в січні 1918 р., коли московські війська “свідомо і з цинізмом наставляли свої гармати на пам’ятки, що непорушно простояли майже 900 років” [1, с. 109].

Доба “воєнного комунізму” (1920–1922) спричинилася “до занедбання, нищення і грабування цінних пам’яток мистецтва, дорогоцінностей і архітектурних об’єктів”, адже офіційна більшовицька пропаганда нав’язала населенню “класову боротьбу” під гаслом нищення “старої гнилої європейської культури” [1, с. 110].

В добу “нової економічної політики” (1923–1929) “багато архітектурних пам’яток і музейних збірок, церковних дорогоцінностей було пошкоджено, понищено і розкрадено”, коли державні репресивні органи і зграї комісарів та різних урядовців, “займалися протирелігійною пропагандою та “із’ятієм церковних цінностей”. В цей час особливо багато загинуло пам’яток українського барокко козацьких часів, а кількості “знищених величавих споруд просто нема можливості обчислити і зареєструвати”, адже їх число складає по декілька “сот у кожній окрузі” [1, с. 110-111]. М. Міллер про період НЕПу, згадував, що хоча “планового, систематичного нищення культурних цінностей у більших розмірах, у цьому періоді не було”, проте в селах центральних і східних областей України “позникали численні дерев’яні церкви”, і лише деякі речі з цих знищених церков, “як от різьблені одвірки, частини іконостасів або ікони, часом потрапляли до місцевих музеїв” [18]. За підрахунками Ф. Волинського у міжвоєнний період було “знищено 75-80% церковних будов, а інші перероблено на клуби, кіна, театри, зернові і військові магазини”. Крім того, “неможливо обрахувати, які колосальні шкоди зроблено в українському дерев’яному будівництві, яке вважалося в науковому і мистецькому світі найбільш оригінальним і найбільш розвиненим дерев’яним будівництвом на цілому просторі Європи. “Местная адміністрація” “за активною підтримкою та інструкціями советської центральної влади в Москві” розбирала їх на “паливо”, а чудові різьби, іконостаси та устаткування – рубали сокирами і палили”. “Музейні і церковні збірки старовини і мистецтва, – пише В. Січинський, – почали нищити з моменту, коли директорами і “науковими”

співробітниками почали призначати партійців, які у переважній більшості не тільки не мали ніякого сантименту до історичних і мистецьких пам'яток, але взагалі не орієнтувалися в питаннях археології і музейництва” [1, с. 111-112]. Вони використовуючи “своє незалежне і не контрольоване становище” “розкрадали найбільш цінні музейні предмети найперше з шляхетних (*коштовних – авт.*) матеріалів і дорогоцінних каменів”. При цьому “цвинтарі і цвинтарні пам'ятки, – відзначає В. Січинський, – також не залишилися без уваги советської адміністрації”, яка з “спеціальним цинізмом” нищила мармурові статуї та хрести, “ліквідувала” цілі цвинтарі, зрівнюючи їх із землею, щоб “не було жадних спогадів і пієтизму до своїх батьків і прадідів, щоб знищити всяке благородне почуття до своєї Батьківщини, своєї землі, свого міста” [1, с. 112].

Найцінніші пам'ятки історії, культури, науки і мистецтва, свідки “колишнього українського вільного життя в своїй державі”, продумано та планово найбільше “понижені советсько-московською адміністрацією в роках 1928–1939” і сталося це “в добу, як впевняла советська пропаганда, “мірного строїтельства” [1, с. 113]. Серед них і найстарша пам'ятка монументальної будови і свідок державного життя в Україні – величава мурована церква Богородиці, більше znana як “Десятинна”, “наша гордість, колишня слава, праця рук та уміння наших прадідів” [19, с. 42]. “Десятинної церкви немає”, – пише В. Січинський, – а її “мистецькі уламки й дорогоцінні, пам'яткові речі розкидані по музеях, а то й пропали безповоротно”. Більшовики намагалися стерти з пам'яті українців ці “документальні свідоцтва прадідівської сили та слави, як зразок їхньої умілости та високої культури”, що були для всіх поколінь українців заповітом їхньої “світлої Будуччини!” [19, с. 45].

Впродовж 1920–1930 рр. більшовики йшли проти усталених світових традицій і розглядали пам'ятки української сакральної архітектури як “залишки гнилого минулого” під гаслом “На руїнах старого світу збудуємо новий” [3, с. 54].

Так, реєстр рублених храмових споруд XVIII ст., який склав В. Щербаківський, показав, що в центральних районах України були сотні дерев'яних церков. А в 1927 р. Д. Щербаківський надрукував статтю, де подав “інформацію про дуже поганий стан зберігання мистецьких пам'яток у 1920 рр.”, зауваживши, що “дві рублені церкви з першої половини XVIII ст., продані місцевою владою на дрова” [20].

Хоча, інший знаний український мистецтвознавець Стефан Таранушенко в звіті Всеукраїнській Академії Наук про своє обстеження стану місцевих церков у 1928–1929 рр. на Лівобережній Україні зазначає, що з 16 церков у Роменському районі, які він оглянув, 15 “перебувають в доброму стані і ніяких термінових заходів на сьогодні не потребують” [21]. Водночас головний інспектор охорони пам'яток культури Української РСР В. Дубровський в 1930 р. писав, що перелічити всі випадки руйнації пам'яток “було б дуже важко, бо їх дуже багато. Але картина загалом ясна: щороку багато пам'яток гине зовсім або зазнає пошкоджень від впливу стихій і часу, а також від різних шкідників. Наші невеличкі успіхи в справі охорони пам'яток далеко не урівноважують загально небезпечного стану наших пам'яток і їхньої повсякчасної руйнації” [22, с. 26].

Починаючи від 1930 рр., тобто від часу централізації політичної влади в Москві і “соціалістичного наступу по всьому фронту”, “почалося планове нищення церков, експорт і продаж закордон творів мистецтва, руйнування всього, що нагадувало старий світ”. Ці події відбувалися під час Голодоморів 1921–1923, 1932–1933 рр. в Україні і тривали аж до 1937 р. [3, с. 54].

У сільських місцевостях парторганізації фабрикували “перший-ліпший акт про “давність церкви, що загрожує її обвалом”, про “відсутність коштів на утримання та ремонт церкви”, про “бажання самих парафіян зачинити церкву”, про те, що церква начебто “уявляє собою катедру контрреволюції”. Советська влада “за всяку ціну підтримувала таку ініціативу” і негайно “давався наказ про руйнацію або зачинення церкви”. Досить часто більшовики обходилися й “без таких фіктивних

формальностей” і церкву зачиняли або руйнували без будь-яких пояснень. У великих містах монастирі та церкви були прилаштовані “під всякі склепи, а житлові будинки при них на всякі колонії та доми відпочинку, по селах церкви майже скрізь було знищено безслідно” [23, с. 45].

Друга світова війна також досить трагічно вплинула й на долю дерев'яних пам'яток архітектури України. Адже завойовники часто безглуздо підпалювали історичні дерев'яні будови без будь-якої причини або стратегічної потреби. При цьому вони методично руйнували не тільки українські дерев'яні храми, а й всі сліди єврейської культури, щоб народ не міг її пізнати, в т. ч. “архітектурні пам'ятки – дерев'яні синагоги з високими дахами і величними інтер'єрами, свідки і символи життя євреїв у давній Україні” [3, с. 56].

В 1949 р. в Україні науковці “вивчали понад дві тисячі об'єктів” і вже станом на 1956 р. список архітектурних пам'яток Української РСР включав 1491 об'єкт. Однак уже в 1963 р. їх нараховувалося лише 864, із них 125 було в “загрозливому, катастрофічному стані” [24, с. 210-211]. Знаний український археолог М. Брайчевський пише, що таке значне зменшення пам'яток сталося через виключення біля 35% цінних історичних пам'яток архітектури з реєстру пам'яток архітектури відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР “Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР” № 970 від 24 серпня 1963 р. [25].

Водночас архітектор Г. Логвин стверджує, що зменшення числа пам'яток, що були під захистом радянської держави, сталося за рахунок церковних будівель, адже перлини народної дерев'яної архітектури XVII – XVIII ст. були вилучені з реєстру лише тому, що були “культовими предметами, з котрими треба вести боротьбу” [26, с. 216]. Далі він пише, що після того, як деякі архітектурні пам'ятки вилучили з реєстру, серед яких церква св. Миколая в Седневі (Чернігівщина), унікальна церква Святого Духа в Потеличі (1502), знаменита своїми

розмальованими в XVII ст. стінами, влада почала їх нищення. Так, Закарпатський облвиконком ухвалив рішення, щоб “усі вилучені об’єкти відразу були розібрані” [3, с. 56-57].

У всі роки свого панування в Україні більшовицька Москва прикидалася “великим меценатом культури і опікуном” пам’яток української архітектури та історії, пропагуючи їх “небувалий розквіт і розвиток”. Проте на ділі “перфідна” і “варварська” Москва планово й послідовно нищила українські історичні пам’ятки, про що красномовно свідчать “алярми і заклики з приводу катастрофального становища українського музейництва”, що періодично з’являлися і “в самій таки советській пресі”. Зокрема, “Літературна газета” (14.04.1959) повідомляє, що про заповідник “Києво-Печерська Лавра” і її пам’ятки була видрукувана “пишно ілюстрована” монографія на російській мові (1958), яка розповідала про “сотні унікальних книг у срібних і позолочених оправах”, про “понад дві тисячі гравюр, численні картини, кліше”, про багатющу колекцію “парчових, оксамитових та шовкових тканин”, про “старовинні художні вироби зі срібла, бронзи й міді” тощо. Проте в ній не вказувалося, що із “понад 46 тисяч цінних експонатів”, у декількох невеличких кімнатках “експонуються тільки ... 300 експонатів”. А в інших прекрасних корпусах Лаври влаштовано “гуртожиток технікуму культосвітніх працівників”, у монастирських корпусах проживає понад 400 приватних осіб, які “розводять птахів, кролів, сушать білизну”, у “величній споруді Трапезної церкви знаходиться республіканський склад Головпостачзбуту Міністерства культури УССР”, в 21 корпусі – “склад Держлітвидаву”. Ще два корпуси “займає фабрика гумових виробів”, з цехів якої розноситься по території заповідника “гумова і канчукова кіптява”. Ситуація з заповідником не виняток, подібний “жалюгідний стан також і в інших українських музеях”, зокрема Києва, Львова, Полтави [27].

Зокрема, велика збірка стародавніх українських ікон зібрана митрополитом Шептицьким із своїми помічниками,

впродовж десятиліть по Другій світовій війні перебувала в “невживаному, непаленому і вогкому” Вірменському соборі у Львові та була недоступна для відвідувачів і вчених. Л. Волинський в середині 1960 рр. переживаючи за українські пам’ятки сакрального мистецтва, пише, що у Вірменському соборі “ув’язнено” унікальну збірку ікон, різьби й скульптури, тисячі творів мистецтва”, однак наголошує, що експозиція навіть частини цієї унікальної збірки вважалася б “відкритою релігійною пропагандою” [24]. Крім того, впродовж 1970–1985 рр. сховище ікон у Вірменському соборі тричі грабували. Зокрема, в 1985 р. злодії викрали 22 ікони XV – XVIII ст., а всього в стародавньому соборі зберігалася чотири тисячі ікон [28].

Про нищення пам’яток дерев’яної сакральної архітектури появлялися публікації і за кордоном, де вийшло декілька брошур і книжок, а також у засобах масової інформації, в яких висвітлено дійсний перебіг подій під час руйнування українських церков польською владою. Серед них, зокрема, й один із недатованих самвидавних документів (1983), що з’явився на Заході, подав список “23 важливих з погляду архітектури дерев’яних церков в західних областях України, що були знищені або перебували в процесі нищення” [29]. Про ці події багато писала й українська преса Львова, в т. ч. газети “Діло”, “Новий Час” та ін., хоча польська влада й забороняла писати будь-що про ці події [6; 7; 9].

Підсумовуючи справу нищення української сакральної архітектури та мистецтва, В. Січинський зауважує, що в той же час, як в Україні більшовики “руйнували пам’ятки княжих часів XII – XIII ст. і доби козацької державності, в Петербурзі (*нині – Ленінград*) і Москві преспокійно стояли церкви та дворянські палати, ніхто їх не нищив з релігійних чи інших причин”, збереглися навіть “пам’ятники царських тиранів – Петра I і найбільшого протектора “дворянства” і розпусти – Катерини II” [1, с. 115]. Про таке “братське піклування” Москви українськими пам’ятками культури і мистецтва, пророче писав

ще Т. Шевченко в поемі “Неофіти” (1857), але, на жаль, йому не повірили ні його сучасники, ні його сучасні нащадки [30, с. 249]:

*“... Нема сім’ї, немає хати,
Немає брата ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні ...”.*

На жаль, українські дерев’яні церкви на теренах України горіли і в радянський час, і горять й досі. Так, 1953 р. згоріла дерев’яна церква в м. Турка, яка заважала будівництву райкому партії. В 1960 рр. у с. Явора згоріли дві дерев’яні церкви. В 1994 р. у с. Сокирніці (Закарпаття) згоріла, не без участі парафіян, дивовижна дерев’яна церква. Підозріло згоріли й церкви у Підгірцях та с. Залокоть, на це вказує те, що парафіяни села Залокоть вже на другий день приїхали з готовим проектом нової мурованої церкви. Хоча церкви горять і з природніх причин. Так, у 1997 р. блискавка вдарила в церкву в с. Присліп (Турківщина), згорів верх і іконостас, а решту вдалося врятувати. В Яворові у 2008 р. згоріла дерев’яна церква 1670 р. На жаль, значна частина цих стародавніх дерев’яних церков, збудованих в українському стилі, слабо або й зовсім не досліджені. Зокрема, згоріла дерев’яна церква на Сокальщині, а обмірів та навіть якісних знімків немає [31].

Проте сучасний стан пам’яток сакральної архітектури в Польщі й досі бажає бути кращим. Знаний український громадський діяч Р. Коваль у статті “Україно, ось, де Твої сини”, розкрив дійсний стан збереження пам’яток української храмової архітектури, надмогильних та інших пам’ятників українцям на теренах сучасної, “дружньої” Польщі. Зокрема він пише, що військовий меморіал у Пікуличі, де знайшли спочинок близько двох тисяч українців, поляки після Другої світової війни “перетворили на пасовисько”. І лише в 1989 р. завдяки ініціативі та заходам перемиського підприємця Я. Сидора кладовище було відновлено. Загалом же, як пише Р. Коваль, походи українців на “Пікулицькі могили – це

найбільша маніфестація присутності та історичної пам'яті українства в Перемишлі і на Рідних Землях, де нас після депортацій 1945–1947 років мало не бути. Однак ми тут є...". У містечку Поздзя збереглася каплиця, побудована українцями на честь скасування панщини в 1848 р., однак українська громада містечка в післявоєнний час була змушена побудувати на околиці села нову церкву, адже їхній храм у центрі містечка відібрали поляки, перетворивши його варварським чином на костел. Українці власним коштом у 1997 р. поставили біля церкви пам'ятний хрест жертвам операції "Вісла", але того ж року "брати-поляки" дошку розбили, розкидали її в полі та рішенням "консерватора забитків (пам'яток)" фінансово покарали українців на 1.300 доларів за те, що не узгодили напис із польською владою [17].

Сучасна польська "народна" влада продовжує нищити українські цвинтарі в Польщі, адже "нема могили, значить не було тут українців". Так, начальник управління міжнародного економічного і наукового співробітництва МЗС України Б. Соколовський пише, що в 1988 р. він разом із родиною відвідав колишнє типове українське, а нині польське, с. Бігалі в Надсянні, звідки польська влада в 1945 р. виселила українську родину його дідусь і бабусі з 6-ма дітьми в Україну. Завітав він і сільське кладовище, де відвідав могилу свого прадіда, на якій в 1938 р. було встановлено надмогильний пам'ятник із білого каменя-пісковика. На цьому кладовищі він побачив на українських могилах, а їх було більшість, пам'ятники з XIX і XX ст. Вдруге він відвідав цвинтар у Бігалах у 1998 р. Однак, знайшовши прадідову та інших родичів могили, він помітив, що написи на пам'ятниках його родини були "недавно пошкоджені – побиті". Проте, він побувавши на кладовищі в Бігалах 2 вересня 2013 р., відзначив, що вже не знайшов прадідову могилу й взагалі українських могил, а лише "кілька давніх українських надмогильних хрестів поставлені коло огорожі і не зрозуміло, з яких вони могил – написи збиті". На добре впорядкованому цвинтарі він побачив лише польські дороги,

гранітні надгробки, немовби тут “ніколи й не було українських поховань”, хоча Бігалі – українське село, принаймні, було українським до виселення звідти українців у 40-х рр. XX ст. Чи не стануть українці нищити старі польські поховання на Волині, Івано-Франківщині, Львівщині, Тернопільщині та інших українських землях? Виходить так, – запитує дипломат, – що таким чином в Польщі руйнується українська пам’ять віків, а в нас плекається польська? Чому на Волині, або Львівщині чи ще де-небудь в Україні і в Польщі, поряд з імперськими польськими “вони загинули від УПА” не встановлено українських пам’ятників на кшталт “вони загинули від АК”? На думку Б. Соколовського, все “зводиться до одного: треба себе поважати і шанувати. Тоді й від сусідів можна вимагати того ж!” [32].

Хоча є й позитивні зрушення в українсько-польських взаєминах щодо охорони пам’яток історії, але знову ж таки поляки надають переваги пам’яткам своєї історії на українських землях. Так, упродовж 2008–2013 рр. Польща в рамках програми “Збереження спільної культурної спадщини” виділила близько 7 млн. грн. на відновлення пам’яток архітектури Львова, які мають спільну українсько-польську історію. До реалізації проекту залучено реставраторів із Польщі та Львова, які подарували друге життя двадцяти двом надгробкам на Личаківському цвинтарі. При цьому визначальним є не національна належність об’єктів реставрації, а саме їх архітектурна та історична вартість, нагальна потреба у відновленні нагробків [11].

Загалом же тисячолітні українсько-польські відносини досить яскраво розкрив український поет Євген Крамар у вірші “Братам ляхам” (Лондон, 1983) [33]:

*“Забути б ... Ні, сусіде ляше,
Не стерли пам’яті віки.
Згадаймо те spólzysie наше,
Жили ми – правда, залюбки?...
Конав козак на смертній palі,*

*А в замку розважався пан,
І Україну далі й далі
В ярмі зашморгував аркан...
Було б для шляхти щастя повне,
Якби не chłop ten łądak, chm.
І ще: тоді життя духовне
Належало по праву нам...
Бо ми – це ж Русь і візантійство,
А ви – магнатство, Ватикан.
Все інше, знай, одне крутіїство.
Чи так, чи ні – такий був плян...
І раптом громовиця з неба –
Затрясся весь шляхетський стан.
Ти тямииш, брате, це на тебе
Свої полки повів Богдан...
Ти й досі кажеш: chamstwo, bydło,
Так, так – довола все ревлло,
Ламавши все, що остогидло.
А в тих словах – твоє жало...
В борні помалу гасли сили,
Руїна в селах і містах,
І Україну поділили
Таки живцем – москаль і лях...
Між нами пролягла безодня
І роз'єднала двох братів...
По той бік Умань, звідси Кодня –
І ще раз край забагрянів...
І що ж то трапилося з нами,
І хто тут винен, ви чи ми?
Адже вважалися братами,
Та не були ... так, так – людьми”.*

І сьогодні, коли в Україну з мечем прийшов “старший брат”, “народна” влада Польщі в черговий раз, показала на чиєму вона боці. Парламент ухвалив заяву, яка “містить ознаки ксенофобії та шовінізму щодо українців”, а й визнала дії

українців як “етнічні чистки поляків з ознаками геноциду”, осквернивши цим пам’ять загиблих поляків та українців у Другій світовій війні. Адже “йдеться про нашу честь і гідність, про імідж України в світі” [12, с. 2].

Сьогодні всі чесні українці та поляки мають зробити все від них залежне, щоб у черговий раз не “Забути б ... Ні, сусіде ляше, не стерли пам’яті віки” ... І черговим нагадуванням нам, сучасним українцям, стало варварське знищення 9 жовтня 2016 р. у селі Верхрата біля польсько-українського кордону на сході Польщі, членами польської ультраправої націоналістичної організації “Табір великої Польщі” (“Oboz Wielkiej Polski”), відомої своєю співпрацею з терористичними угрупованнями “ДНР” і “ЛНР”, надгробного пам’ятника встановленого в 1993 р. на “честь мешканців Верхрати, зокрема вояків УПА, громадян Польщі, які загинули в часи Другої світової війни й одразу після неї від рук німецьких солдатів, радянських і польських комуністів”. Як зауважує голова об’єднання українців у Польщі Петро Тима, вандалізм у Верхраті, – це частина процесу, який почався ще в 2014 р. Упродовж двох років у Польщі вчинено 14 актів вандалізму щодо українських пам’яток і поховань, і жоден із них не розкрито, а пам’ятники не відновлено. Серед них і знищений 2015 р. пам’ятник із написом “Полягли за вільну Україну в боротьбі з НКВД”, на місці старого знищеного монастиря біля с. Монастир, за декілька кілометрів від Верхрати. Данута Куронь, діячка польської антикомуністичної опозиції, відвідавши 16 жовтня с. Верхрата зауважила: “Якщо ми, поляки й українці, не будемо разом, то станеться нещастя”. Тому й звертаємось до влади і представників духовенства, чинімо так, щоб “ми не мусіли стояти над могилами людей, які будуть гинути, бо буде занадто пізно, щоб цьому запобігти” [32].

Список використаних джерел та літератури:

1. Січинський В. Знищені пам’ятки української культури і мистецтва московсько-совєтською адміністрацією /

В. Січинський // Альманах “Гомону України” на 1960 р. – Торонто (Канада), 1959. – С. 109-117, іл.

2. “Х. М.” Москва грабує культурні цінності / Х. М. // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 59. – 13 берез. – С. 2.

3. Геврик Т. Дерев’яна архітектура України: вивчення, зберігання і консервація / Тит Геврик; перекл. з англ. В. Павловського // Сучасність (Мюнхен). – 1987. – Ч. 10. – жовт. – С. 50-64.

4. Филянский Н. Наследие Украины / Н. Филянский // Искусство (Москва). – 1905. – Ч. 3. – С. 37-44.

5. Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII в. / Николай Макаренко // Зодчий (Санкт-Петербург). – 1908. – 15 июня. – С. 24.

6. Жуків Б. Нищення церков на Холмщині в 1938 р. / [Іван Коровицький]. – Краків: Українське видавництво, 1940. – 30 с., 25 іл.

7. Нищення церков на Холмщині: Католицька Церква як інструмент етноциду українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kyivpravosl.info/2012/08/12/nyschennya-tserkov-na-holmschyni-katolytska-tserkva>. – Назва з титул. екрану.

8. Жуків Б. Руйнування українських церков в Польщі // Свобода (Нью-Йорк). – 1959. – Ч. 104. – 2 черв. – С. 2.

9. Процюк В. Держава Польща здійснювала геноцид українців [Електронний ресурс] / Віталій Процюк. – Режим доступу до інформ.: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/represiie-proti-cerkvi/derzavapolsazdijsnuvalagenocidukraien>. – Назва з титул. екрану.

10. Маслов Л. Дерев’яні церкви Холмщини та Підляшшя / Леонід Маслов. – Краків: Українське вид-во, 1941. – С. 7.

11. Мельник О. На Личакові реставрують надгробки / Оксана Мельник // Урядовий кур’єр (Київ). – 2013. – № 99. – 5 черв. – С. 20.

12. Яблонський В. Чому, чому, чому? / Валентин Яблонський // Слово “Просвіти” (Київ). – 2013. – № 27. – 11-17 лип. – С. 2, 4.

13. Brykowski R. W sprawie architektury cerkiewnej wojewddztwa Rzeszowskiego / Ryszard Brykowski // Ochrona Zabytkdw (Варшава). – 1957. – Ч. 3. – С. 105-108.

14. Подляський К. Білоруси-литовці-українці: наші вороги – чи брати? / Ryszard Brykowski // Віднова (Мюнхен). – 1985. – Ч. 3. – С. 273.

15. Dynamiting a Polish Church // Foreign Report (Лондон). – 1980. – 25 черв. – С. 6-7.

16. Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VIII, ks. 5: Powiat Chetfnski. – Warszawa, 1976. – S. 28-58.

17. Коваль Р. Україно, ось, де Твої сини [Електронний ресурс] / Роман Коваль. – Режим доступу: <http://nezboryma-nasiya.org.ua/show.php?id=109>. – Назва з титул. екрану.

18. Міллер М. А. Московський вандалізм / М. А. Міллер // Новий шлях (Вінніпег). – 1952. – 14 верес. – С. 1.

19. “В. С.” Десятинна церква в Києві [В. Січинський] // Молоде життя (Мюнхен). – 1946. – № 3. – С. 42-45.

20. Щербаківський Д. Культурні цінності в небезпеці / Данило Щербаківський // Життя й революція (Київ). – 1927. – Ч. 1; передрук: Сучасність (Мюнхен). – 1978. – Ч. 1. – С. 47-56.

21. Таранушенко С. Звіт за досліди в галузі українського мистецтва, 1928-1929 рр. / Стефан Таранушенко // Хроніка археології та мистецтва (Київ). – 1930. – Ч. 2. – С. 69.

22. Дубровський В. В. Історично-культурні заповідники та пам’ятки України / В. В. Дубровський. – Харків: держ. вид-во України, 1930. – 76 с.

23. Міллер М. А. Знищення Православної Церкви большевиками / М. А. Міллер // Український збірник (Мюнхен: Інститут вивчення СРСР). – 1957. – Кн. 10. – С. 45.

24. Волынский Л. Охраняется государством / Леонид Волынский // Новый мир (Москва). – 1966. – № 10. – С. 197-211.

25. Якименко О. Законодавство про пам'ятники історії та культури / О. Якименко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1970. – С. 244-298.

26. Брайчевский М. Сохранить памятники истории / М. Брайчевский // История СССР (Москва). – 1966. – Ч. 2 (березень-квітень). – С. 208-216.

27. “О. Р.” Варварське нищення Москвою історичних музеїв в Україні / О. Р. // Свобода (Нью-Йорк). – 1959. – Ч. 164. – 26 серп. – С. 2.

28. Пральников А. Цена трещины / А. Пральников // Известия. – 1985. – 27 мая. – С. 6.

29. Keston College Archives // Keston News Service. – 1985. – Ч. 221. – берез.

30. Тарас Шевченко. Неофіти (поема) // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К. : [б. в.], 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861. – С. 244-257.

31. Худицький В. Чоловіче, не лінійся, але назад до церкви обернися... [Електронний ресурс] / Василь Худицький. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/CULTURE/choloviche>. – Назва з титул. екрану.

32. Соколовський Б. Нема могили – не було українців. Як знищують кладовища у Польщі [Електронний ресурс] / Богдан Соколовський. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/09/17/136405>. – Назва з титул. екрану.

33. Крамар Є. Братам ляхам / Євген Крамар // Визвольний шлях (Лондон). – 1983. – Кн. 3 (420). – березень. – С. 341-343.

34. Куронь Д. Якщо українці й поляки не будуть разом, станеться нещастя [Електронний ресурс] / Данута Куронь. – Режим доступу: <http://ratusha.lviv.ua/index.php?> – Назва з титул. екрану.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білий Леонід Григорович – кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту МАУП (м. Хмельницький).

Адамський Віктор Романович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (м. Хмельницький)

Баранова Світлана Сергіївна – аспірант факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).

Блажевич Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, Почесний краєзнавець України (м. Хмельницький).

Вітюк Олександр Олегович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціальних технологій Вінницького соціально-економічного інституту ВНЗ Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна” (м. Вінниця).

Герасимов Тимофій Юрійович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця).

Григоренко Любов Олегівна – студентка юридичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Київ).

Григоренко Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України (м. Хмельницький).

Завальнюк Костянтин Вікторович – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації та

використання документів Державного архіву Вінницької області, член НСЖУ (м. Вінниця).

Завальнюк Олександр Михайлович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ (м. Кам'янець-Подільський).

Ковтун Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Коцюк Володимир Дмитрович – кандидат історичних наук, декан гуманітарно-економічного факультету Хмельницького інституту МАУП (м. Хмельницький).

Кузіна Борис Степанович - кандидат історичних наук, член Національної Спілки краєзнавців України (м. Хмельницький).

Кучеров Геннадій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, філософії та права Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський).

Матвєєв Андрій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, голова циклової комісії суспільних дисциплін Хмельницького торговельно-економічного коледжу (м. Хмельницький).

Микитишин Валентина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, документознавства та інформаційної діяльності Української академії друкарства (м. Львів).

Олійник Валентина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Хмельницького інституту МАУП (м. Хмельницький).

Олійник Галина Степанівна – доцент кафедри дизайну Хмельницького національного університету, кандидат технічних наук, доцент (м. Хмельницький).

Олійник Микола Петрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету (м. Хмельницький).

Парандій Валентина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, директор Хмельницького економіко-правового коледжу МАУП (м. Хмельницький).

Причишин-Кліновський Сергій Максимович – кандидат богослов'я, протоієрей Хмельницької єпархії УПЦ, старший викладач кафедри українського православ'я і теології Хмельницького інституту МАУП (м. Хмельницький).

Рева Лариса Григорівна – кандидат філологічних наук, член-кореспондент Академії наук вищої освіти України, член Національної спілки краєзнавців України (м. Київ).

Рекрут Валерій Пилипович – кандидат історичних наук, референт, член НСКУ (м. Київ).

Сердунич Любов Андріївна – член Національної спілки краєзнавців України, НСЖУ, Асоціації дослідників голодоморів в Україні, голова Старосинявської РО ВТ “Просвіта” ім. Т. Шевченка (сmt Стара Синява (Хмельниччина).

Свідерська Оксана Мирославівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної підготовки та туризму ПВНЗ “Хмельницький економічний університет” (м. Хмельницький).

Трембіцький Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ (м. Хмельницький).

Трембіцький Андрій Анатолійович – магістрант, історик і краєзнавець, член Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ (м. Хмельницький).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЗВЕРНЕННЯ	
ВИСОКОПРЕОСВЯЩЕННИШОГО АНТОНІЯ, МИТРОПОЛИТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО.....	5
Білий Л. Г. ІДЕЯ ПРИВАТНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	8
Адамський В. Р. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ У КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ.....	13
Блажевич Ю. І. БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВНОГО ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.).....	22
Григоренко Л. О., Григоренко О. П. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ: 1920–1980 РОКИ.....	37
Завальнюк К. В. , Вітюк О. О., Герасимов Т. Ю. ПЕТРО ІВАНОВИЧ ЧЕЧЕЛЬ (1890–1951) – СОРАТНИК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	63
Завальнюк О. М., Трембіцький А. М. РОЗВИТОК І НИЩЕННЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В 20–30 РР. ХХ СТОЛІТТЯ.....	71

Ковтун О. С., Баранова С. С.

ГЕНЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО
ТА ЇЇ СУЧАСНЕ ЗВУЧАННЯ..... 86

Кузіна Б. С.

УЧАСТЬ ПОДІЛЬСЬКИХ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІВ
У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ І ПІДГОТОВЦІ
АКТИВІСТІВ..... 91

Кучеров Г. Г., В. Д. Коцюк

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ФАКТОРІВ НА
ВИНИКНЕННЯ “ПРОСВІТ” У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ..... 101

Матвєєв А. Ю., Свідерська О. М.

ГОЛОДОВИЙ ТЕРОР ТА ОСТАТОЧНЕ УТВЕРДЖЕННЯ
КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ВЕДЕННЯ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОДІЛЛІ
(1932–1934 РР.)..... 120

Микитишин В. О.

ПЕРСОНАЛІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ – ХХІ СТОЛІТТЯ:
МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ..... 134

Олійник В. В.

ДІАЛЕКТИЗМ В ЕПІСТОЛЯРІЮ І. ФРАНКА: МОВНИЙ
АНАЛІЗ ЛИСТІВ ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО..... 140

Олійник Г. С.

МИКОЛА БУРАЧЕК ЯК ВІДОМИЙ ДІЯЧ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: 1917–1919 РР..... 145

Олійник М. П.

ПІДПІЛЬНА БОРОТЬБА НА ПОДІЛЛІ

В 20-Х РОКАХ XX СТ..... 160

Парандій В. О.

ПЕТРО ЄРОШЕВИЧ –

ГЕНЕРАЛ-ПОРУЧНИК АРМІЇ УНР..... 167

Причишин-Кліновський С. М.

ПЕРЕДУМОВИ СКЛИКАННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО

ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ: ПОЗИЦІЯ

М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ЩОДО

ЦЕРКОВНОГО ПИТАННЯ В УНР..... 176

Рева Л. Г.

МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ:

КІЛЬКА МІРКУВАНЬ..... 185

Рекрут В. П.

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ

УНР НА ПОДІЛЛІ (1919–1920 РР.)..... 196

Сердунич Л. А.

ФАКТИ НА ПІДТВЕРДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ ЯК

ГЕНОЦИДУ, СТВОРЕНОГО КОМУНІСТИЧНОЮ

СИСТЕМОЮ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ..... 218

Сердунич Л. А.

“ХТО ВІДПОВІСТЬ?”..... 227

Сердунич Л. А.

“ХАЙ ВІДПОВІСТЬ МЕНІ МОСКВА!”..... 228

Трембіцький А. А., Трембіцький А. М.	
МИ МАЄМО ПРАВО НА ПРАВДУ: НИЩЕННЯ	
СОВЕТСЬКИМИ КОМУНІСТАМИ ТА “НАРОДНОЮ”	
ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ ПАМ’ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ	
САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ	
В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	229
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	255
ЗМІСТ.....	258

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Збереження національної ідеї та національної
самосвідомості українського народу в контексті
трагічних подій XX-XXI століть
(до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського
(1866–1934), вченого, історика, політичного і державного
діяча, Голови Центральної Ради)**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 10

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть (до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866–1934), вченого, історика, політичного і державного діяча, голови Центральної Ради): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2016. – Вип. 10. – 262 с.

Приватне акціонерне товариство “Вищий навчальний заклад
“Міжрегіональна Академія управління персоналом”
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб’єктів
видавничої справи ДК №3262 від 26.08.2008 р.

**Хмельницький інститут
імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України**
29015, м. Хмельницький, проспект Миру 101А
Тел.: (0382) 71-66-15, 61-25-19
Ел. адреса: himaup@ukr.net
www.maup.km.ua

*За достовірність фактів, назв, посилань на літературні джерела
відповідальність несуть автори. Редколегія не завжди поділяє їхні погляди.*

**Здано в набір 5 грудня 2016 р. Підписано до друку 5 грудня 2016 р.
Формат 60х84 1/16. Гарн. Times. Ум. друк. арк. 2,4.
Друк офсетний. Папір офсетний. Тираж 300 прим.**